

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

Natura en conflicte

**La construcció del patrimoni natural a Catalunya,
del franquisme a la democràcia (1955-1992)**

Autora: Judit Gil Farrero

Director: Agustí Nieto-Galan

Tesi doctoral

Programa de Doctorat en Història de la Ciència

Centre d'Història de la Ciència (CEHIC) - Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

Sant Andreu de Palomar, 2018

*A mons pares, Rufino i Àngels.
El desig d'aprendre,
l'entusiasme per la història
i la connexió amb la natura
són el millor regal que em podien llegar.
I a mon germà, Saül,
company de fatigues i
d'aprenentatge d'eixos mestres.*

Resum

Aquesta tesi doctoral estudia el sorgiment del concepte de patrimoni natural a Catalunya i la seva implantació a la segona meitat del segle XX, mitjançant els processos de protecció de tres espais naturals: el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (PNAESM, 1955), el Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (PNZVG, 1982) i el Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà (PNAE, 1983). La novetat de la recerca rau en l'anàlisi dels tres estudis de cas, així com en la seva comparació, des del punt de vista històric. En la intersecció entre la història ambiental i la història de la ciència, la tesi analitza els processos de protecció des d'una dimensió triple: com a conflictes ambientals, des de la percepció de la natura i el paisatge i la seva relació amb la construcció d'una identitat territorial, i a través dels principals actors implicats. Els tres parcs, amb característiques i històries ben diferents, aporten gran diversitat d'elements que enriqueixen el relat del treball així com la seva capacitat comparativa.

El PNAESM és l'únic parc nacional de Catalunya. En un indret colpejat pel despoblament on destaca la pervivència dels comunals com una de les característiques més singulars de les zones de muntanya, la major limitació de l'ús dels recursos naturals per part de les comunitats locals que suposa aquesta figura de protecció, sumada al fet que la creació del parc seguí un model de presa de decisions *top-down*, ha comportat resistències locals a la implementació de les polítiques de protecció i problemes de gestió de l'espai protegit. El paisatge del parc, caracteritzat per un relleu de morfologia escarpada i amb una gran abundància d'aigua, ha estat molt valorat estèticament, però també ha estat considerat un lloc òptim per a l'explotació hidroelèctrica, des de principis de segle XX.

El PNZVG fou el primer espai natural protegit pel tot just restaurat Parlament de Catalunya, després d'una campanya de salvaguarda en què va estar implicada la població local; fet que permet identificar aquest cas com un exemple de model de presa de decisions *bottom-up*. Durant set anys, la Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica de la Garrotxa lluità per aturar l'explotació industrial de la greda o lapil·li dels volcans olotins, especialment el Croscat. La campanya de salvaguarda, amb el suport dels mitjans de comunicació i de diversos col·lectius locals, es basà en la divulgació dels valors

naturals de la zona, amb especial èmfasi en el substrat volcànic, pràcticament desconegut per la població local, però també ressaltà la raresa de la vegetació, molt apreciada estèticament a nivell artístic i popular. En el procés, els membres de la comissió esdevingueren científics reconeguts.

El PNAE també fou el resultat d'una lluita de set anys, en aquest cas, contra un projecte urbanitzador que pretenia construir una marina residencial en el que quedava dels aiguamolls de l'Empordà, un indret que la població local percebia molt negativament perquè s'associava a la presència de malària. El Grup de Defensa dels Aiguamolls Empordanesos, amb la col·laboració dels mitjans de comunicació, féu una important tasca de divulgació dels valors ecològics de les zones de maresma, de manera que els seus membres acabaren sent considerats científics experts, i no dubtà a ocupar els terrenys on havien de començar les obres per aturar-les.

La protecció de la natura és un reflex del conjunt de valors i percepcions culturals de la societat. És, doncs, una qüestió complexa amb múltiples facetes que cal abordar de manera integral i amb perspectiva històrica per tal de donar visibilitat als conflictes ambientals, sovint latents.

Resumen

Esta tesis doctoral estudia el surgimiento del concepto de patrimonio natural en Cataluña y su implantación en la segunda mitad del siglo XX, mediante los procesos de protección de tres espacios naturales: el Parque Nacional de Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (PNAESM, 1955), el Parque Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (PNZVG, 1982) y el Parque Natural de los Aiguamolls de l'Empordà (PNAE, 1983). La novedad de la investigación radica en el análisis de los tres estudios de caso, así como en su comparación, desde el punto de vista histórico. En la intersección entre la historia ambiental y la historia de la ciencia, la tesis analiza los procesos de protección desde una dimensión triple: como conflictos ambientales, desde la percepción de la naturaleza y el paisaje y su relación con la construcción de una identidad territorial, y a través de los principales actores implicados. Los tres parques, con características e historias bien diferentes, aportan gran diversidad de elementos que enriquecen el relato del trabajo así como su capacidad comparativa.

El PNAESM es el único parque nacional de Cataluña. En un lugar golpeado por el despoblamiento donde destaca la pervivencia de los comunales como una de las características más singulares de las zonas de montaña, la mayor limitación del uso de los recursos naturales por parte de las comunidades locales que supone esta figura de protección, sumada al hecho de que la creación del parque siguió un modelo de toma de decisiones *top-down*, ha comportado resistencias locales a la implementación de las políticas de protección y problemas de gestión del espacio protegido. El paisaje del parque, caracterizado por un relieve de morfología escarpada y con una gran abundancia de agua, ha sido muy valorado estéticamente, pero también ha sido considerado un sitio óptimo para la explotación hidroeléctrica, desde principios del siglo XX.

El PNZVG fue el primer espacio natural protegido por el recién restaurado Parlamento de Cataluña, después de una campaña de salvaguardia en la cual estuvo implicada la población local, lo que permite identificar este caso como un ejemplo de modelo de toma de decisiones *bottom-up*. Durante siete años, la Comisión Promotora para la Protección de la Zona Volcànica de la Garrotxa luchó para detener la explotación industrial de la

greda o lapilli de los volcanes olotenses, especialmente el Croscat. La campaña de salvaguardia, con el apoyo de los medios de comunicación y de diversos colectivos locales, se basó en la divulgación de los valores naturales de la zona, con especial énfasis en el substrato volcánico, prácticamente desconocido por la población local, pero también resaltó la rareza de la vegetación, muy apreciada estéticamente a nivel artístico y popular. En el proceso, los miembros de la comisión se convirtieron en científicos reconocidos.

El PNAE también fue el resultado de una lucha de siete años, en este caso, contra un proyecto urbanizador que pretendía construir una marina residencial en lo que quedaba de los humedales del Empordà, un lugar que la población local percibía muy negativamente porque se asociaba a la presencia de malaria. El Grupo de Defensa de los Aiguamolls Empordanesos, con la colaboración de los medios de comunicación, hizo una importante tarea de divulgación de los valores ecológicos de las zonas de marisma, de modo que sus miembros acabaron siendo considerados científicos expertos, y no dudó en ocupar los terrenos donde debían empezar las obras para detenerlas.

La protección de la naturaleza es un reflejo del conjunto de valores y percepciones culturales de la sociedad. Es, pues, una cuestión compleja con múltiples facetas que se debe abordar de manera integral y con perspectiva histórica para dar visibilidad a los conflictos ambientales, a menudo latentes.

Abstract

This PhD dissertation studies the emergence of the concept of natural heritage in Catalonia and its establishment in the second half of the 20th century, through the protection processes of three natural areas: Aigüestortes i Estany de Sant Maurici National Park (PNAESM, 1955), Garrotxa Volcanic Zone Natural Park (PNZVG, 1982) and Aiguamolls de l'Empordà Natural Park (PNAE, 1983). What is new in this research is the analysis and comparison of the three case studies from a historical point of view. At the intersection of Environmental History and History of Science, the dissertation analyses the processes of protection from a triple dimension: as environmental conflicts, from the perception of nature and landscape and its role in the making of a territorial identity, and through the main actors involved. The three parks, with very different features and histories, provide a wide diversity of elements, which enrich the narrative and comparability of this thesis.

The PNAESM is the only national park in Catalonia. In a place struck by the depopulation, where the remains of commons stands out as one of the most singular characteristics of the mountain areas, the limited use of natural resources by the local communities as part of the protection policy, added to the top-down decision-making model, caused local resistances and management problems in the protected space. The landscape of the park, characterised by a steep and abundant water morphology relief, has been highly valued aesthetically, but, since the beginning of the 20th century, it has also been considered an ideal place for hydroelectric exploitation.

The PNZVG was the first protected natural space by the recently restored Parliament of Catalonia, after a popular campaign for its preservation. Therefore, this is an example of a bottom-up decision-making model. For seven years, the Commission for the Promotion and Protection of the Volcanic Zone at La Garrotxa fought to stop the industrial exploitation of lapillis of the Olot volcanoes, especially the Croscat. The preservation campaign, with the support of the media and various local groups, spread the natural values of the area, with special emphasis on the volcanic substratum, which was almost unknown by the local population. It also highlighted the rarity of vegetation, and its

artistic and popular interest. In the process, members of the Commission became reputed scientists.

The PNAE was also the result of a seven-year struggle, in this case, against the project of urbanization that sought to build a residential marina in the wetlands of Empordà, a place that the local population perceived very negatively because of its association with malaria. The Group in Defence of the Empordà Wetlands, with the collaboration of the media, spread ecological values of the marsh areas, so that its members ended up being considered as expert scientists. They did not hesitate to occupy the lands where the works were to begin, to stop them.

Nature protection reflects values and cultural perceptions of a society. It is, therefore, a complex issue, with multiple facets that must be approached in an all-in way, in historical perspective, for the sake of making visible the often-latent environmental conflicts.

Índex

Abreviatures, sigles i acrònims	3
Índex de figures	5
Pròleg	7
1.- Introducció	17
1.1.- La protecció de la natura, un assumpte complex	19
1.1.1.- Conflictes en la gestió dels recursos naturals	29
1.1.2.- Natura i paisatge: percepció i construcció d'identitat.....	34
1.1.3.- Experts i controvèrsies científiques	46
1.2.- Sobre aquesta tesi	53
2.- El Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici.....	57
2.1.- Aigua i espècies d'alta muntanya en un relleu glacial i escarpat.....	58
2.2.- Un segle de canvis en l'accés, l'ús i la gestió dels recursos naturals	64
2.3.- Població, comunals, energia i paisatge	77
2.4.- <i>Aqueres montanhes que tan nautes son...</i>	93
3.- El Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.....	99
3.1.- Volcans menuts coberts per una vegetació verda i exuberant	100
3.2.- El Croscat: de gredera i abocador a reserva natural i espai didàctic	107
3.3.- Minereria, divulgació, premsa i identitat local	120
3.4.- El Croscat, símbol d'una lluita d'interessos contraposats	137
4.- El Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà	143
4.1.- Maresmes, estanys, closes, feixes i llaunes: un refugi d'aus.....	144
4.2.- Canals navegables <i>versus</i> xarrasclets: un enfrontament desigual.....	150
4.3.- Campanyes populars, percepció del paisatge i discursos experts	161
4.4.- Els aiguamolls salvats, resultat d'un canvi de percepció.....	177

5.- Conclusions. Un exercici comparatiu	181
Epíleg	215
Bibliografia	221
Fonts.....	221
Notícies als mitjans de comunicació	254
Legislació	268
Arxius.....	271

Abreviatures, sigles i acrònims

ACEC: Associació Catalanista d'Excursions Científiques

AEC: Associació d'Excursions Catalana

AEORMA: Asociación Española para la Ordenación del Medio Ambiente

AFOPISA: Agrícola y Forestal del Pirineo, S. A.

APNAE: Associació d'Amics del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà

CCA: Comissió Científica Assessora (Garrotxa)

CEC: Centre Excursionista de Catalunya

CIMA: Comisión Interministerial de Medio Ambiente

CPPZV: Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica

CSIC: Consejo Superior de Investigaciones Científicas

DEPANA: Lliga per a la Defensa del Patrimoni Natural

ECOROPA: European Network for Ecological Reflection and Action

EEC: Energia Elèctrica de Catalunya

EIN: Espai d'Interès Natural (Catalunya)

ENHER: Empresa Nacional Hidroeléctrica del Ribagorzana

EPLICSA: Empresa de Promoció i Localització Industrial de Catalunya SA

FECSA: Forces Elèctriques de Catalunya, S. A.

GDAE: Grup de Defensa dels Aiguamolls Empordanesos

HEC: Hidroelèctrica de Catalunya

IAEDEN: Institució Alt Empordanesa per a l'Estudi i Defensa de la Natura

ICHN: Institució Catalana d'Història Natural

ICONA: Instituto para la Conservación de la Naturaleza

IEC: Institut d'Estudis Catalans

INC: Instituto Nacional de Colonización

INI: Instituto Nacional de Industria

ITCE: Instituto Técnico de la Construcción y la Edificación

JEN: Junta de Energía Nuclear

LIC: Lloc d'Interès Comunitari (Unió Europea)

MIPSA: Minera Industrial Pirenaica, S. A.

NO-DO: Noticiarios y Documentales

PEIN: Pla d'Espais d'Interès Natural

PFM: Sociedad Productora de Fuerzas Motrices, S. A.

PNAE: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà

PNAESM: Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici

PNZVG: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa

PRUG: Pla Rector d'Usos i Gestió

UICN: Unió Internacional per a la Conservació de la Natura

UNESCO: Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura

ZEC: Zona d'Especial Conservació (Unió Europea)

ZEPA: Zona d'Especial Protecció per a les Aus (Unió Europea)

Índex de figures

Fig. 1.1.: Mapa del *Regional Planning*, 1932. Font: Institut Cartogràfic de Catalunya.

Fig. 2.1.: “Reflexión”. Els Encantats i l’Estany de Sant Maurici. Font: Manuel Mata Oliver (Arxiu del Parc Nacional d’Aigüestortes i Estany de Sant Maurici).

Fig. 2.2.: Mapa del Parc Nacional d’Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. En salmó, el parc nacional estricte. En marró, la zona perifèrica de protecció. Font: Parc Nacional d’Aigüestortes i Estany de Sant Maurici 2005.

Fig. 2.3.: Franco prenent fotos del Portarró d’Espot, any 1955. Fotografia gentilesa de l’Arxiu d’Imatges del Consell Cultural de les Valls d’Àneu. Fons Gómez Vidal, núm. de registre 1342.

Fig. 2.4.: Mapa de la proposta de reclassificació del PNAESM, 1976. Font: Arxiu del PNAESM.

Fig. 2.5.: Pantà de Cavallers (1960) on abans hi havia hagut l’estany homònim. El pantà es troba a la zona perifèrica de protecció i alimenta la central hidroelèctrica de Caldes. Font: Mercè Monzonís.

Fig. 2.6.: Logo del PNAESM, on es poden veure els Encantats i l’estany de Sant Maurici, repesat des de l’any 1954. Font: Parc Nacional d’Aigüestortes i Estany de Sant Maurici.

Fig. 3.1.: La Fageda d’en Jordà. S’hi pot apreciar un dels característics tossols. Font: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.

Fig. 3.2.: Mapa del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa. En verd, el parc natural. En groc, les reserves naturals parcials. Font: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa 2005.

Fig. 3.3.: Mapa dels edificis volcànics i les colades de lava de la zona volcànica de la Garrotxa. Font: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa 2002:5.

Fig. 3.4.: Castellfollit de la Roca, edificat sobre una cinglera basàltica que mostra la seva estructura interna. Font: Jaume Vicens. Fotografia dipositada al Centre de Documentació del PNZVG.

Fig. 3.5.: El volcà Croscat després de la seva restauració. Font: Pep Callís. Fotografia dipositada al Centre de Documentació del PNZVG.

Fig. 3.6.: Evolució històrica dels límits del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa. Les àrees en gris corresponen als nuclis de població, que queden fora de l'àmbit del parc natural. Font: SIG Vulcà. Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.

Fig. 3.7.: Les grederes del Croscat en l'època de la seva explotació. Font: Arxiu Comarcal de la Garrotxa. Servei d'Imatges.

Fig. 3.8.: Abocador del volcà del Croscat [c. 1980]. Durant anys, l'Ajuntament d'Olot va abocar les deixalles municipals als forats deixats per l'explotació de les grederes del Croscat. Font: Arxiu Comarcal de la Garrotxa. Servei d'Imatges. Fons l'Olotí. Autor desconegut.

Fig. 3.9.: Logo del PNZVG, format per les siluetes d'un volcà i d'una fulla de roure pènel. Font: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.

Fig. 4.1.: Els Aiguamolls de l'Empordà. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

Fig. 4.2.: Mapa del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà. En verd, el parc natural. En taronja, les reserves naturals integrals. En groc, la reserva natural parcial. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà 2005.

Fig. 4.3.: Acte durant la campanya de salvaguarda. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

Fig. 4.4.: Un grup de persones impedeixen el pas dels camions el juliol de 1978. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

Fig. 4.5.: Vista des d'un aguait. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

Fig. 4.6.: Logo del PNAE, on apareix la figura d'un xarrasclet, conegut a l'Empordà com a ànec roncaire. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

Pròleg

Quan surts per fer el viatge cap a Ítaca,
has de pregar que el camí sigui llarg,
ple d'aventures, ple de coneixences.
Has de pregar que el camí sigui llarg,
que siguin moltes les matinades
que entraràs en un port que els teus ulls ignoraven,
i vagis a ciutats per aprendre dels que saben.

Lluís Llach, *Poemes i cançons*.¹

Aquesta tesi doctoral és el resultat d'un camí, sens dubte, llarg, i no només pels sis anys i mig transcorreguts des que vaig entrar al Programa de Doctorat en Història de la Ciència que ofereix el Centre d'Història de la Ciència (CEHIC) a la UAB. Després d'un breu pas per una escola d'enginyeria, vaig fer el que tot el meu entorn social i familiar va considerar un canvi radical i em vaig inscriure, força a la impensada, a la Llicenciatura de Ciències Ambientals de la UAB. Aquesta decisió va resultar ser tot un encert, no només per tot el que hi vaig aprendre, sinó perquè vaig anar a parar a un ambient interdisciplinari en el qual vaig descobrir que encaixava d'una manera que no havia aconseguit en àmbits més especialitzats. Més enllà de la diversitat d'assignatures que apareixien al pla d'estudis de la carrera, vaig copsar la primera mostra clara d'aquesta interdisciplinarietat inherent a les ciències ambientals en una assignatura de primer que feia d'introducció a la disciplina i en la qual em van parlar per primera vegada de Rachel Carson i de la seva *Primavera silenciosa*. Però el que *a posteriori* puc dir que em va marcar més van ser dos dels llibres que havíem de llegir per fer-ne un treball, *Algo nuevo bajo el sol. Historia medioambiental del mundo en el siglo XX*, de John R. McNeill, i *Imperialismo ecológico: la expansión biológica de Europa, 900-1900*, d'Alfred W. Crosby. Tots dos em van semblar fascinants perquè unien la història, que sempre m'havia apassionat, amb temes ambientals. Unes quantes assignatures i quadrimestres més tard, vaig combinar els últims mesos de carrera amb el Certificat d'Aptitud Pedagògica i unes pràctiques en empresa com a educadora

¹ Adaptació de Lluís Llach sobre una versió catalana feta per Carles Riba del poema "Ítaca" de K. P. Kavafis (Llach 1983:130-31).

ambiental, segurament una de les sortides professionals de la llicenciatura que millor m'esqueia tenint en compte la meua experiència en l'educació no formal guanyada en el món escolta i guia del que formava part des de nena.

Mentre feia d'educadora ambiental, un any després d'acabar la llicenciatura, em vaig interessar pel Màster Interuniversitari en Història de la Ciència: Ciència, Història i Societat (UAB-UB), del que havia llegit informació mentre encara estudiava, i m'hi vaig acabar matriculant. Després d'un assaig historiogràfic sobre el llibre de McNeill ja citat, vaig començar a treballar en la intersecció de la història ambiental i la història de la ciència amb el Treball de Fi de Màster (TFM), titulat *Ciència i medi ambient a Catalunya. La gestació del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (1975-1982)*, que descrivia la campanya de salvaguarda que va desembocar en la protecció d'aquell espai natural i que esdevindria la llavor d'aquesta tesi doctoral.

Durant la recerca per al TFM havia trobat informació referida al cas del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà, on s'havia desenvolupat una campanya de salvaguarda en paral·lel a la de la Garrotxa, i que també va aconseguir la protecció d'aquell espai natural. Així, semblava que la protecció d'espais naturals a la Catalunya de la transició i primers anys de democràcia havia estat una demanda popular compartida pel conjunt de la societat. Tanmateix, sabia d'un altre exemple que desmuntava aquesta hipòtesi, el del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, on la població local havia presentat certes resistències a la implementació de les polítiques de protecció. Era un cas que coneixia de prop, atès que ma mare és filla de Durro, un poblet de la Vall de Boí, i des de xica, cada vegada que pugem al poble, el parc nacional forma part de l'entorn físic i imaginari, perquè se'n parla i perquè hi he anat a caminar nombroses vegades. En aquesta mateixa línia, ja durant la llicenciatura vaig ser plenament conscient de la diferència entre la manera de veure i percebre la natura que m'havien inculcat durant tota la meua etapa educativa i la que tenien, en part, mons pares, i més clarament, mons padrins materns i avis paterns (originaris, al seu torn, de pobles xics de la Meseta de Palència), que havien treballat i viscut de la terra com els seus avantpassats. Malgrat haver nascut i viscut sempre a ciutat, l'educació rebuda per part de mons pares va ser força rural, de pagès i de muntanya, reforçada per les freqüents estades als dos pobles.

Així, vaig créixer en un món en què els horts i els productes que se n'obtenen, la rotació de cultius, la necessitat d'adobar la terra, la diferència entre cultius de secà i de regadiu, la concentració parcel·lària, la varietat de cereals, la transhumància de bestiar oví i boví, xollar (esquilar) ovelles, munyir vaques o anar a buscar llet, el fet que les mules i els matxos són animals híbrids i, per tant, estèrils, la fabricació de formatge, el mandongo (és a dir, la matança del tocino i l'elaboració d'embotits), les tarteres, els circs glaciers, els canvis en el llit dels rius d'un any a un altre, els arbres, arbustos i plantes de muntanya, collir fruites del bosc, fer fulla amb els freixes per donar menjar als conills a l'hivern, els bolets, els animals silvestres, les conserves, la cuina econòmica, el foc a terra, els murs de pedra seca, la propietat comunal, les falles del Pirineu, l'èxode rural, etc., formaven una part essencial de la realitat més propera.

Tot plegat em va portar a la decisió d'escollir com a estudis de cas els tres parcs esmentats, el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (PNAESM), el Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (PNZVG) i el Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà (PNAE), per tal de conèixer més en profunditat com havien acabat sent declarats espais protegits, i per què semblava que només la població local del parc nacional hi havia estat i encara hi estava més o menys en contra. Malgrat que conec els tres espais (al PNZVG hi vaig anar un parell de vegades durant la llicenciatura, vaig obtenir l'acreditació per acompanyar grups a les grederes del Croscat i hi he fet sortides i crèdits de síntesi com a educadora ambiental, així com visites a títol personal, i al PNAE hi he estat de campaments amb el cau quatre vegades i també hi he fet sortides com a educadora ambiental), el PNAESM és amb el que he tingut una relació més propera i especial, no sabia dir quantes vegades hi he anat des del primer cop que recordo, abans de la prohibició d'entrar-hi amb cotxe particular, quan vam pujar fins al planell d'Aigüestortes amb la família a passar el dia. Des de llavors s'hi han multiplicat les excursions, inclosa la ruta circular pels diferents refugis del parc, la Carros de Foc, fa uns anys.

Així doncs, sóc conscient que tinc una especial sensibilitat cap a la realitat i les problemàtiques del món rural en general, i del món pirinenc en particular. Per això he intentat donar veu a la població de l'entorn del parc nacional, així com a les veus

discordants amb les campanyes de salvaguarda dels dos parcs naturals, perquè sovint resulta difícil saber què pensa una població que tradicionalment no ha deixat gaires registres escrits. Per altra banda, si bé numèricament no és el grup més quantios a qui afecta la protecció d'un espai natural, sobretot en indrets molt despoblats que, en canvi, atrauen turisme, sí que són les persones que hi tenen un contacte quotidià més directe. A mesura que anava obtenint informació de cadascun dels parcs i podia reconstruir la cronologia dels fets, i gràcies a la lectura de fonts secundàries, vaig anar perfilant la idea que seria el fil conductor d'aquesta tesi: la consideració de la protecció d'espais naturals com un conflicte ambiental en què diferents persones o grups, amb disparitat d'idees i percepcions sobre la natura i sobre l'accés, l'ús i la gestió dels recursos naturals inclosos en l'espai protegit o a protegir, entren en una pugna per aconseguir que la seva posició sigui la guanyadora i fer realitat així la seva pròpia imatge del patrimoni natural.

Les diferències entre els valors naturals dels tres espais escollits, així com entre les figures de protecció, que podrien fer difícil la seva comparació des del punt de vista d'altres disciplines, enriqueixen, en canvi, aquesta tesi, i llur anàlisi i comparació permeten una reconstrucció del procés de creació del patrimoni natural català més acurada perquè cada parc aporta elements que, si no apareguessin, podrien fer quedar coix el relat. Per contra, com diu el proverbi, qui molt abraça, poc estreny, i el fet de tenir tres estudis de cas diferents, de cadascun dels quals hi ha prou informació com per dedicar-hi una tesi sencera, fa que aquesta recerca no hagi entrat tant en detall com hauria pogut ser d'una altra manera. No obstant, s'han fet treballs excel·lents que analitzen amb gran detall els parcs estudiats o zones properes i que se citen oportunament. Bona part d'aquests treballs s'han fet des de disciplines diferents de la història ambiental o la història de la ciència, a la intersecció de les quals se situa aquesta tesi, però que hi estan relacionades, com la geografia, l'ecologia política, les economies política i ecològica o les antropologies social i ambiental. Això ha comportat una bibliografia secundària consultada força eclèctica.

En relació amb les fonts primàries, un dels aspectes que pot cridar més l'atenció és la manca d'entrevistes personals, sobretot tenint en compte que la major part dels personatges que apareixen al llarg de la tesi, en especial els individus que van participar en les campanyes de salvaguarda de la zona volcànica i dels aiguamolls, són encara vives.

Tanmateix, les campanyes de salvaguarda i els seus protagonistes han deixat nombrosos escrits contemporanis de la seva lluita, i posteriorment han escrit llibres i altres textos que reflecteixen les seves memòries, i que constitueixen un conjunt de fonts primàries molt riques. A més, els documentals i material visual apareguts els darrers anys sobre totes dues campanyes de salvaguarda també m'han servit com a font.

Pel que fa al període històric triat, el 1955 va ser l'any en què es va crear el PNAESM, en ple franquisme, mentre que el 1992, en un moment ja de maduresa del nou règim democràtic, es va aprovar, per una banda, el Pla d'Espais d'Interès Natural (PEIN), derivat de la Llei d'espais naturals de 1985, i que va suposar un canvi en la política de protecció d'espais naturals, i per l'altra, les extraccions de greda del Crosat s'havien acabat l'any anterior. Va ser també l'any en què es va sotmetre a informació pública el Pla Rector d'Usos i Gestió del PNAESM, aprovat el 1993. Aquesta tesi abasta tres moments polítics molt diferents, dictadura, Transició i democràcia, cadascun dels quals compta amb una àmplia bibliografia de la qual s'han seleccionat obres concretes. S'analitza, per tant, com els diferents contextos polítics, actors i institucions, van co-construir de manera complexa determinades imatges de la natura protegida i del patrimoni natural.

Quant al tema general de la tesi, voldria fer un aclariment. Mentre acabava l'escriptura em vaig adonar que, en llegir-la, podria semblar que estic en contra de la política de protecció d'espais naturals; res més lluny de la realitat. M'agrada i necessito molt el contacte amb la natura, gaudeixo enormement quan vaig a algun espai natural protegit i considero imprescindible que hi hagi una bona xarxa d'espais naturals protegits que siguin representatius de la diversitat d'ecosistemes i que comptin amb figures de protecció adequades que no siguin paper mullat. Tanmateix, també crec indispensable trencar la retòrica triomfalista que amara la informació referida a aquest tipus d'espais i que normalment serveix de cortina de fum per amagar unes polítiques de gestió dels recursos naturals desequilibrada, desconnectada del funcionament del sistema Terra i, per tant, irresponsable, tant a nivell natural com social, àmbit en què el famós "bé comú" massa sovint fa que el bé de certes poblacions no es tingui en compte. La tesi pretén a més establir una distància crítica respecte als protagonistes d'actuacions i campanyes

diverses de protecció del patrimoni natural, i fugir així de narratives sovint massa hagiogràfiques i legitimadores de l'activisme ambiental, sobretot durant la Transició.

Per últim, unes consideracions de tipus semàntic i formal. A la introducció trobareu una discussió sobre la dicotomia "natura"/"cultura", la qual, per raons que s'hi expliquen, es mantindrà en aquesta tesi. Més endavant apareixeran els termes "preservacionisme" i "conservacionisme" en la seva accepció traduïda dels noms dels moviments estatunidencs del canvi del segle XIX al XX. Tanmateix, al llarg de la tesi, s'utilitzarà el terme "conservar" i derivats tal com l'entenem actualment, és a dir, com al manteniment i la cura per tal que no es destrueixi alguna cosa. La paraula "explotació", que pot tenir una connotació negativa, s'utilitza com a sinònim de treure profit; quan es vulgui parlar d'abús, s'usarà la paraula "sobreeplotació". Per últim, la paraula "percepció" té connotacions diferents segons l'àmbit de coneixement en què s'aplica. En aquesta tesi, es referirà al conjunt de visions, idees i imatges que una persona o un conjunt de persones ha construït sobre la natura i/o el paisatge. Pel que fa a la forma, totes les cites textuais s'han traduït al català, no així els noms propis ni les nomenclatures de les lleis en castellà, les quals s'han mantingut en aquest idioma per evitar confusions entre noms semblants d'organismes o lleis catalanes i espanyoles. A la tesi es parla de diverses empreses, el nom de les quals apareix molt sovint; per això, després de la primera vegada, el nom s'escriurà sense les sigles corresponents a "Societat Anònima", per tal de facilitar la lectura. Pel que fa als cognoms, s'ha eliminat la "i" que hi pogués haver entre el primer i el segon cognoms per fer més entenedores les referències i perquè els propis interessats no sempre l'escriuen; s'ha mantingut, però, quan els cognoms estan escrits al cos del text. Finalment, la tesi es va començar a escriure abans de l'aprovació de la nova normativa ortogràfica per part de l'Institut d'Estudis Catalans, la qual, per altra banda, està previst que es vagi aplicant en els propers quatre anys, així que el text està escrit seguint les normes ortogràfiques prèvies pel que fa als accents diacrítics.

M'agradaria començar els agraïments amb el reconeixement per la tasca realitzada al meu director, Agustí Nieto-Galan, que va confiar en mi i en la recerca que podia dur a terme des d'abans i tot d'acabar el màster. Sense el seu rigor intel·lectual i la llibertat que m'ha donat per desenvolupar la meva investigació, els seus consells, el seu suport, la seva dedicació i, sobretot, la seva paciència, aquesta tesi no tindria bona part dels mèrits que pugui tenir. Els viatges que he fet a arxius i centres de documentació d'alguns dels espais naturals estudiats, així com l'assistència a congressos, han estat possible gràcies al finançament derivat dels grups de recerca i projectes dels quals ha estat investigador responsable i en què m'ha inclòs: Grup de recerca consolidat 2009 SGR 887 "Història de la Ciència, la Tecnologia i la Medicina a la Catalunya contemporània (segles XVIII-XX)" (AGAUR, Generalitat de Catalunya, 2009-2013), projecte "Science and Expertise in the public sphere: Barcelona (1888-1992)" HAR2009-12918-C03-02: subprograma HIST (Ministerio de Ciencia e Innovación, 2010-2012) i projecte HAR2015-66364-C2-1-P, "Natural vs. Artificial: Industrial Waste, Expertise and Social Responses in 20th-Century Spain" (Ministerio de Economía y Competitividad, 2015-2019). També li he d'agrair especialment la coorganització del *workshop* internacional "At the intersection of disciplines: History of Science and Environmental History" (8-9 juny 2017, CEHIC-UAB), que em va permetre participar en un entorn de treball internacional i interdisciplinari al qual no havia pogut accedir durant la meua recerca per motius personals i laborals.

El Centre d'Història de la Ciència (CEHIC) de la UAB ha estat un ambient intel·lectual i material indispensable per a poder desenvolupar aquesta recerca. Voldria donar les gràcies per la seva qualitat humana, el suport, les propostes, els ànims i les estones compartides als seus membres: Agustí Nieto-Galan (de nou), Xavi Roqué, Annette Mülberger, Mònica Balltandre, Silvia di Bianchi i Jorge Molero; a Lino Camprubí, que em va oferir coordinar amb ell el Cicle de Col·loquis de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica (SCHCT) "Ciències i ideologies als parcs naturals espanyols" i participar-hi amb un seminari, i em va donar consells molt útils en les sessions de seguiment del doctorat; a Carlos Tabernero, per comptar amb mi per escriure un article al monogràfic de la revista *Arbor* que va coordinar, *La invención del patrimonio natural en España. Política, academia, activismo y comunicación* i per incloure'm en el Cicle de Col·loquis de la SCHCT "La invenció del patrimoni natural: política, acadèmia, activisme i

comunicació” que es va dur a terme a Vic, organitzat per Pasqual Bernat; i, sobretot, a Fernando Vidal, per les xerrades davant una tassa de te que moltes vegades van acabar sent tutories informals. També voldria mencionar altres investigadors vinculats al màster i al doctorat en història de la ciència que pertanyen a diferents institucions. És el cas d’Oliver Hochadel, Jon Arrizabalaga, Alfons Zarzoso, Pepe Pardo, Jesús Maria Galech, Álvaro Girón, Agustí Camós, Mònica Rius, Emilia Calvo, Pepe Romo i Emma Sallent. Amb uns i altres hem coincidit molt sovint als col·loquis i les trobades de la SCHCT, la qual dóna moltes oportunitats als joves investigadors perquè puguin assistir i participar a les trobades i a les Escoles de Primavera de Maó, així com als cicles de col·loquis. Ha estat en les activitats de la SCHCT on he tingut el plaer de coincidir amb José Ramón Bertomeu i Ximo Guillem, a qui vull agrair les propostes de participació en diversos congressos i les seves aportacions.

També vull donar les gràcies a Marco Armiero i Stefania Barca per la seva participació en el *workshop* internacional que he esmentat abans, així com per les entrevistes que els vaig fer, i en el cas de Marco Armiero, com a membre del comitè de selecció per a la ENHANCE School in Public Environmental Humanities que es va dur a terme a Estocolm l’octubre de 2017, per l’oportunitat de poder participar en una escola intensiva d’una setmana en què vaig poder conèixer gent d’arreu del món provinents de contextos i amb formacions en disciplines molt diverses. A tots dos, per l’amable acollida a Estocolm.

Bona part de les fonts primàries les he obtingut en arxius i centres de documentació dels parcs, els treballadors i les treballadores dels quals han fet una feina excel·lent i m’han fet descobrir documentació que en diverses ocasions ha resultat ser crucial. En la recerca referent al Parc Nacional d’Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, vull esmentar Jordi Vicente, del Centre de Documentació, Mercè Aniz, la directora, la resta de tècnics del parc amb qui vaig coincidir, i Laura Grimau, del Consell Cultural de les Valls d’Àneu. Pel que fa al Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa, el meu agraïment més gran és per Montse Grabolosa, del Centre de Documentació, i també per a Emili Bassols i Joan Pijuan, tècnics del parc, així com Xavier Puigvert i Quim Roca, de l’Arxiu Comarcal de la Garrotxa, i Núria Tintó, d’Òmnium Garrotxa. En el cas del Parc Natural dels Aiguamolls de l’Empordà, he d’agrair l’ajuda de Rosa Llinàs, del Centre de Documentació. També vull

agrair a Josep Maria Camarasa l'interès que va mostrar en la meua recerca i els documents que em va fer arribar.

Com ja he esmentat, he compaginat la recerca doctoral amb la vida laboral, en la qual destaquen els tres anys durant els quals vaig estar a *UABDivulga*, revista digital de divulgació de la recerca de la UAB, on vaig treballar amb Octavi López i María Jesús Delgado i vaig compartir espai, vivències, coneixements i cafès amb Lucas, Noemí, Jessica, Stuart, Carles, David, Montse, Marta, Laura, Aira i Carla, que em van acollir i acompanyar de la millor manera possible. Una altra experiència laboral rellevant en l'àmbit de la comunicació científica han estat les rutes d'història de la ciència per Barcelona que he fet gràcies a Miquel, company de doctorat, el qual també em va oferir la preparació d'un itinerari sobre el passat industrial de Sant Andreu de Palomar dins el Cicle de Col·loquis de la SCHCT "Tres nous Itineraris d'Història de la Ciència per Barcelona!". Amb ell i dues companyes més, Clara i Laura, vam demanar una Special Project Grant a la British Society for the History of Science per traduir els diversos itineraris a l'anglès i per penjar-los en un web de rutes de tot tipus. Un cop atorgada la beca, la SCHCT n'hi va sumar una altra. Tanmateix, l'activitat que més ha durat han estat les classes particulars, en les quals he d'agrair la confiança que m'han fet les famílies del cau que m'han demanat que fes classe a la seva canalla.

En quelcom tan solitari com una recerca en història s'agraeixen especialment la companyia, la solidaritat, les discussions intel·lectuals, les espatlles sobre les quals plorar i els moments còmics, absurds i bojós de la resta de companys i companyes de trajecte. En aquest sentit, el trasllat del CEHIC al nou edifici, on hem pogut disposar de sales amb taules i ordinadors per poder-hi treballar va marcar una diferència important. Al privilegi que és tenir un espai així cal sumar-hi l'oportunitat de la convivència amb el professorat i amb la secretària, l'eficient Mireia Fabra, però sobretot, amb la resta de doctorands i doctorandes, amb qui també hem compartit les Xerrades d'Estudiants d'Història de la Ciència, així com altres estudiants que han passat pels despatxos: Miquel, Laura V., Sandra, Patricia, Ned, Ferran, Joaquim, Ignasi, Blai, Francisco, Cristina, Sara F., els dos Jaumes, Thiago, Javier, Laura B., Joel, Xavi, Òscar, David... Menció especial mereixen Jaime i Gen, per la seva alegria; Annalisa, pels cafès i la felicitat que desprèn; Clara, per les xerrades, els berenars, la notícia dels llops i per compartir amb mi la seva passió per les

plantes i tot el seu infinit coneixement mendeleyà; finalment, Marcelo, per la seva expressivitat, les converses àgils i les anàlisis iròniques i incisives, i per les postals; a tots valtres, gràcies pels riures compartits. I a Santi i a Josep, per les converses sobre la protecció de la natura i la història ambiental i l'intercanvi de fonts.

Encara que en ocasions no ho sembli, també hi ha vida més enllà de les moltes hores dedicades a la recerca. En aquests anys, he tingut el plaer de compartir moments amb molta gent. Lagar, Saulo, Stefan, Litus i Laura M. m'han ensenyat una manera diferent de viure els boscos i de veure la vida; Litus també em va ajudar amb la recerca de fonts, i Laura ha estat una excepcional companya de pis ocasional a qui no li ha importat patir una altra vegada la redacció d'una tesi doctoral aliena. Si seguim amb les Laures, Laura H. ha estat un pilar fonamental des que ens vam conèixer a primer d'enginyeria; la seva presència i amistat constants, tant a les verdes com a les madures, han estat especialment valuoses aquests darrers anys. Una amistat encara més antiga és la que m'uneix amb Carreño i Pepo, companys del cau des de xics i protagonistes de mil i una anècdotes, la majoria, hilarants, absurdes i, fins i tot, esperpèntiques; hi ha poques persones que tinguin la seva capacitat de fer-me riure (i de fer-me perdre la paciència). Les converses i les estones passades amb Laia, David, Dani, Javi E., Rober, Bàrbara, Maria, Marta, Pepe, Òscar i Gisela, així com amb la gent de Durro, acollidors com pocs, també han estat moments de desconexió molt necessaris. La temuda pregunta "com va la tesi?" que m'ha fet molt sovint mon germà, Saül, ha estat un esperó per anar avançant. I gràcies a les xerrades, la complicitat, les rialles, la companyia, la confiança i la paciència de Javi, particularment especials i preuades, aquesta tesi i els últims anys se m'han fet menys costa amunt.

Finalment, vull reiterar el meu agraïment a mons pares, Rufino i Àngels, per haver arribat fins aquí. Sense la base ferma que han estat l'educació rebuda a casa i la transmissió de valors com la tenacitat i la importància de l'esforç i del treball constant, de l'aprenentatge continuat, de fer les coses tan bé com sigui possible i del pensament crític, difícilment aquesta tesi hauria arribat a bon port. Moltes gràcies. Per tot.

1.- Introducció

Els escoltes i les guies defensem la natura i protegim la vida.

Minyons Escoltes i Guies de Catalunya, *Llei escolta i guia*.¹

La protecció de la natura, com a tema de recerca, compta amb una extensa literatura que abasta temes molt diversos, sovint associats als valors naturals dels espais protegits (geologia, flora, fauna), però també a altres temes relacionats amb la legislació i la normativa que els empara, o l'impacte socioeconòmic que tenen sobre la població local, per esmentar-ne alguns. No obstant, la protecció de la natura és també un reflex d'una qüestió més àmplia com és la percepció de la natura de la societat que la protegeix. L'anàlisi del tipus d'espais o espècies protegits, les raons adduïdes, les persones o entitats impulsores d'aquesta protecció, així com la normativa que regula tot plegat, permet fer un retrat d'una cosa tan poc tangible com és una percepció, una idea, una visió. Alhora, també permet constatar que el concepte "natura" no és estàtic, sinó que varia en funció de la societat i el moment històric. És, doncs, un constructe cultural que habitualment denomina aquella part del món físic i biològic on teòricament les societats humanes no intervenen i que conforma una part de la dicotomia natura/cultura, la qual, en contraposar "allò natural" a "allò cultural", suposa que la humanitat no formaria part de la natura, o del medi ambient, si volem utilitzar un concepte molt actual amb un significat sovint similar. Aquesta idea i les implicacions que comporta han estat àmpliament discutides² i rebatudes, i amb motiu, perquè és difícil pretendre que quedin espais o processos "naturals" no alterats per l'acció humana quan fins i tot el clima ho està i es considera que la humanitat és la causa principal de la sisena extinció. Malgrat tot, la dicotomia natura/cultura es manté tant en l'àmbit popular com en l'acadèmic, i en aquesta tesi, per tal de facilitar-ne la lectura, també s'utilitzarà. D'aquesta manera, "natura" i "medi ambient", així com els seus derivats, s'usaran com quelcom diferenciat de la societat i dels productes culturals que aquesta construeix, i per "protecció de la

¹ Adaptació de la Llei escolta i guia feta per Minyons Escoltes i Guies de Catalunya (Minyons Escoltes i Guies de Catalunya s.d.).

² Beck 1998:13; Iranzo 2002; Jiménez Blanco 2002.

natura” s’entendrà la protecció d’àrees i/o espècies concretes, mentre que altres aspectes relacionats, com ara la contaminació atmosfèrica o de les aigües, la gestió de residus o les polítiques hidràuliques, per exemple, en quedaran exclosos.

Plantegem la següent pregunta: Què és i per a què serveix la natura? La resposta a aquesta pregunta dependrà bàsicament de la persona a qui la fem, però independentment de qui respongui, la contesta reflectirà tres grans qüestions: les idees, visions i percepcions sobre la natura de la persona interrogada, i aspectes relacionats amb l’ús dels recursos naturals i la seva gestió. Durant bona part del segle XX, la natura es va veure com una font de matèries primeres i d’energia, una superfície urbanitzable o un abocador de residus. A la dècada dels 70, però, va cristal·litzar un canvi de percepció que havia començat als països occidentals a la dècada anterior, i la natura es va passar a veure com un patrimoni natural a conservar i a llegar a les generacions futures. Ara bé, la protecció d’espais naturals és un procés profundament complex on es poden identificar les tres qüestions ja esmentades i una sèrie de protagonistes, d’actors, com serien la població local, les empreses, els polítics, els experts, els mitjans de comunicació, els moviments socials o els visitants. Aquests personatges, les interaccions entre ells i les tres qüestions de l’inici defineixen tot un seguit de temes presents en els processos de protecció d’espais naturals i en la seva gestió: la propietat de la terra, el profit econòmic, la política, la legislació, el poder, l’opinió pública o el turisme, per exemple. Tenim, per tant, un grup de personatges, cadascun amb diferents visions o idees sobre la natura, diferents interessos pel que fa al seu ús, diferent manera de gestionar-la i diferent poder de decisió. Aquestes diferències es troben a l’origen dels conflictes ambientals que es descriuran i expressen la pluralitat intrínseca dels processos de protecció d’espais naturals i de construcció del patrimoni natural.

Aquesta tesi estudia els processos que van menar a la protecció de tres espais naturals de Catalunya: el Parc Nacional d’Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (1955), el Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (1982) i el Parc Natural dels Aiguamolls de l’Empordà (1983). La novetat de la recerca rau en l’anàlisi dels tres estudis de cas, així com en la seva comparació, amb especial èmfasi en els diferents actors que van intervenir en els processos de protecció de cadascun dels espais, els conflictes que es van produir entre

ells, el seu tipus de coneixement del medi i el seu poder real a l'hora de defensar els seus interessos i la seva visió de la natura. Tot plegat permet construir un relat força complet sobre l'aparició del concepte de patrimoni natural a Catalunya i la seva implantació al territori a la segona meitat del segle XX. En fer una anàlisi complexa dels estudis de cas des del punt de vista del conflicte ambiental, ens allunya dels discursos normalment triomfalistes i de vegades fins i tot superficials amb què habitualment s'ha parlat d'aquest tema. La tesi es troba a la intersecció entre la història ambiental i la història de la ciència, fet que ha enriquit la recerca en incorporar eines metodològiques i d'anàlisi provinents de les historiografies generades per ambdues disciplines.

1.1.- La protecció de la natura, un assumpte complex

La història ambiental ha produït una àmplia bibliografia des de la dècada dels setanta, quan va prendre volada, sobretot als EUA³, com a conseqüència dels moviments socials de la dècada anterior, i amb un fort compromís polític, tal com reconeixen Donald Worster i William Cronon, dos dels considerats pares fundadors de la disciplina en aquell país⁴. En paraules del prolífic autor estatunidenc John R. McNeill, la història ambiental és “la història de les relacions mútues entre el gènere humà i (la resta de) la natura”⁵. Aquesta definició ha estat rebatuda recentment per l'historiador ambiental italià Marco Armiero, qui considera que és “commovedora, amb el mèrit de la claredat, potser simplicitat, però s'arrisca a reforçar la dicotomia entre natura i societat, cultura i medi ambient”, raó per la qual n'ofereix una d'alternativa: “l'estudi de les formacions socioecològiques des d'una perspectiva històrica”, és a dir, l'estudi de “la formació híbrida de les societats humanes i el medi ambient”⁶. Els esforços per trencar aquesta dicotomia són a la base de la història ambiental, la qual, en paraules de Worster, “representa una oportunitat per salvar la

³ Per més informació sobre el naixement i l'evolució de la història ambiental, vegeu Armiero i Barca 2004; Coates 1998:17-22; Cronon 1993; Hughes 2016; McNeill 2003b, 2010; Worster 1989.

⁴ Worster 1989:290. Cronon l'equipara amb les altres noves històries nascudes o revitalitzades a la dècada dels seixanta, com ara la història de la dona, la història afroamericana, *chicana*, gai i lesbiana o la nova història social (Cronon 1993:2).

⁵ McNeill 2003b:6 [la traducció és meva].

⁶ Armiero 2016:49; Gil Farrero 2017a.

distància” entre ciències i humanitats⁷, una distància que produïa “dues cultures”, expressió encunyada a la dècada dels cinquanta pel químic físic i novel·lista C. P. Snow⁸, molt utilitzada amb posterioritat, però també criticada⁹. Aquesta bretxa seria en bona mesura el reflex de la separació entre natura i cultura esmentada anteriorment, una separació que alguns autors situen durant l’anomenada Revolució Científica. És el cas de Carolyn Merchant, una de les historiadores ambientals amb més recorregut, i l’única dona del grup fundador del camp als EUA. Al seu llibre *The Death of Nature. Women, Ecology and the Scientific Revolution*¹⁰ reinterpreta la Revolució Científica dels segles XVI i XVII en clau ambiental i feminista en posar el focus d’atenció en el canvi que va suposar passar de percebre la natura com un organisme viu, com una mare, a veure-la com quelcom inanimat, com una màquina, bàsicament un rellotge, formada per peces, cadascuna de les quals podia ser analitzada per separat. Les implicacions d’aquesta transformació van ser diverses: la separació entre humanitat i natura, el beneplàcit per a una explotació intensiva de la natura i per a una expansió comercial i, en associar-se els homes a la cultura i les dones a la natura, la llicència per subjugar les dones.

Tanmateix, la presència de la natura en la recerca històrica no era quelcom totalment nou. Als EUA, des de principis del segle XX, els anomenats “historiadors de la frontera” havien introduït els factors ambientals en l’anàlisi del progrés de la frontera estatunidenca cap a l’oest, si bé des d’un punt força determinista¹¹. A França, el grup de l’“Escola dels Annales” i la revista on es van publicar la majoria dels seus articles, *Annales d’histoire économique et sociale*, fundada el 1929¹², havien començat a parlar, a la primera meitat

⁷ Worster 1996 [la traducció és meva].

⁸ Snow 1959.

⁹ Vegeu, per exemple, Gould 2004.

¹⁰ Merchant 1989. D’aquest llibre, publicat el 1980, se n’han fet nombroses ressenyes, com per exemple Barca 2008. La revista *Isis*, revista de The History of Science Society, hi va dedicar part d’un número l’any 2006 (Cadden 2006; Merchant 2006; Mitman 2006; Park 2006; Thompson 2006).

¹¹ Es considera Frederick Jackson Turner el pioner en aquest camp, al qual seguirien Walter Prescott Webb, James C. Malin o Aldo Leopold, entre d’altres (Armiero i Barca 2004:19-21; Hughes 2016:33-34).

¹² Posteriorment ha canviat de nom diverses vegades: *Annales d’histoire sociale* (1939-1942, 1945), *Mélanges d’histoire sociale* (1942-1944), *Annales. Economies, sociétés, civilisations* (1946-1994) i, des de 1994, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*.

del segle XX, de les influències mútues entre societats humanes i medi ambient, alhora que rebutjaven el determinisme ambiental. L'any 1974, la revista va publicar un número especial titulat "*Histoire et Environnement*", el qual, sumat a determinades obres d'alguns dels membres d'aquest grup¹³, ha fet que un gran nombre d'autors considerin l'Escola dels Annales com un origen europeu, paral·lel i anterior a la història ambiental que va arrencar als EUA a la dècada dels setanta¹⁴. Cal dir, però, que aquesta opinió no és unànime, i que hi ha veus discordants sobre la identificació d'aquest grup com uns pioners de la història ambiental a França¹⁵.

Deixant de banda la discussió sobre els precursors i el lloc d'origen de la història ambiental, existeix un major consens a l'hora de relacionar l'embranchida que va prendre aquest camp a partir de la dècada dels setanta amb la consciència d'estar vivint una crisi ambiental o ecològica global, una "Crisi Civilitzatòria que sacseja cadascun dels fonaments sobre els quals s'assenta l'actual Civilització Occidental", en paraules de Joan Martínez-Alier i Manuel González de Molina, els quals advocaven per un replantejament crític de la tradicional "història antropocèntrica basada en la idea hegeliana del progrés material, glorificadora del desenvolupament tecnològic i dels seus impulsors... normalment cega davant els enormes costos socials del progrés i ignorant dels danys ambientals que ha produït"¹⁶. Van ser diversos els factors importants en la formació d'aquesta nova consciència, estretament relacionada amb el despertar ecologista internacional¹⁷. Un dels

¹³ Com per exemple, *La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire* (1922), de Lucien Febvre, un dels fundadors de la revista; *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949), obra del seu deixeble Fernand Braudel; o *Histoire du climat depuis l'an mil* (1967), d'Emmanuel Le Roy Ladurie (Hughes 2016:31-33).

¹⁴ Entre els membres de l'Escola dels Annales, podríem destacar Lucien Febvre, Fernand Braudel o Emmanuel Le Roy Ladurie (Hughes 2016:31-33; Winiwarter et al. 2004).

¹⁵ Geneviève Massard-Guilbaud considera que a França no va aparèixer el terme "història del medi ambient" fins a final del segle XX, amb algunes excepcions, entre les quals destaca el número especial esmentat. Tanmateix, no creu que es pugui considerar Braudel i altres membres del grup com a historiadors ambientals pioners (Winiwarter et al. 2004:513-14). McNeill també considera que aquest grup "només va tenir impactes modestos en el que va esdevenir història ambiental i no concebien el seu treball en aquests termes" [la traducció és meva] (McNeill 2010:349).

¹⁶ González de Molina i Martínez Alier 1993:11-12 [la traducció és meva].

¹⁷ S'ha escrit molt sobre aquest tema. Entre les dècades dels seixanta i setanta es van publicar diversos llibres sobre l'estat del medi ambient, i ja als setanta aquest tema va arribar a l'agenda política, amb la

més coneguts va ser la publicació per part de la biòloga marina estatunidenca Rachel Carson¹⁸ del llibre *Silent Spring* el 1962, on denunciava els efectes perniciosos que el DDT i altres pesticides tenien no només sobre els insectes sinó sobre el medi ambient en general, inclosa la vida humana. La relació entre la història ambiental i l'ambientalisme o ecologisme és acceptada i reconeguda per bona part de la comunitat d'investigadors, que creuen que la seva recerca ha de servir per a la discussió i resolució dels conflictes i la crisi ambientals actuals¹⁹. En paraules d'Stefania Barca, que juntament amb Marco Armiero és considerada la fundadora de la història ambiental a Itàlia, "els historiadors ambientals estan en una posició immillorable per contribuir a l'emergent domini de recerca dels estudis sobre l'Antropocè"²⁰, "el major valor que es pot derivar de la recerca de la història

declaració el 1970 d'Any Europeu de la Conservació de la Natura, la celebració el 1972 a Estocolm de la Primera Conferència de Nacions Unides sobre Medi Ambient Humà i la consegüent creació del Programa de les Nacions Unides per al Medi Ambient (UNEP). A nivell científic, entre 1964 i 1974 es va dur a terme el Programa Biològic Internacional (IBP), i les geociències van viure un desenvolupament molt important propiciat per la Guerra Freda; tot plegat va contribuir a augmentar la comprensió del funcionament del planeta. Les imatges de la Terra obtingudes des de l'espai (Earthrise i Blue Marble, sobretot) també van ajudar a la visió del planeta com un tot (Boada i Saurí Pujol 2002; Camarasa 2007; Poole 2014; Turchetti et al. 2012; Turchetti i Roberts 2014).

¹⁸ Rachel Carson (1907-1964) es va graduar en Biologia al Pennsylvania College for Women (avui, Chatham University) i posteriorment estudiar Zoologia i Genètica a la John Hopkins University. L'any 1935 va entrar a treballar al U. S. Bureau of Fisheries (posteriorment U. S. Fish and Wildlife Service), on va treballar com biòloga marina i com a cap de redacció. Va publicar articles de divulgació a la premsa i una trilogia de llibres sobre la vida aquàtica, *Under the Sea Wind* (1941), *The Sea Around Us* (1951) i *The Edge of the Sea* (1955), de manera que ja era coneguda quan va publicar *Silent Spring* el 1962. Malgrat el reconeixement previ de què gaudia, la publicació d'aquest últim llibre li va valdre una campanya de difamació per part de la indústria química i de sectors polítics, acadèmics i fins i tot la premsa, que van intentar desacreditar-la tot utilitzant el fet de ser una dona soltera i acusant-la d'alarmista, de no estar ben informada científicament, de falsificar dades, d'histèrica i fins i tot de comunista. A pesar d'aquesta ofensiva, el president John F. Kennedy va demanar un estudi a un comitè científic, que l'any 1963 va recolzar les conclusions de Carson, la qual no va poder gaudir gaire del reconeixement per aquesta obra perquè el 1964 va morir a causa d'un atac de cor després d'un llarg càncer de mama (Barcena 2009; Merchant 2002:200; Ros 2012).

¹⁹ Armiero i Barca 2004:49-55; Barca 2017b; Cronon 1993:2; Hughes 2016:102-4; Radkau 1993:140-44; Worster 1989:290.

²⁰ El concepte "Antropocè" va ser proposat l'any 2000 per descriure una nova època geològica, diferent de l'Holocè, caracteritzada per un canvi climàtic i un canvi en el sistema terrestre provocats per l'activitat humana, que ha causat un augment de la concentració de CO₂ i contaminació química i nuclear. Segons Barca, "la metanarrativa oficial sobre l'Antropocè està influïda profundament per un *ethos* masculí i occidental... i desdibuixa el fet que la ciència i la tecnologia són mers instruments guiats per forces socials i processos estructurals, els quals han de ser directament abordats com a causes fonamentals del problema". La seva recerca sobre l'Antropocè, per contra, vol explicar-ne una "història més acurada, amb l'objectiu

ambiental consisteix en el seu potencial únic per donar sentit a les complexes connexions entre aspectes individuals del canvi en el sistema Terra”²¹. Aquesta voluntat d’incidir en la situació present a partir del coneixement del passat parteix del reconeixement de la relació existent entre els problemes del present i l’estudi dels problemes del passat; és, com diu Naomi Oreskes, ser “presentista”²², fugint de la definició clàssica d’aquest adjectiu, que suposa estudiar el passat tot utilitzant categories actuals i, per tant, anacròniques. Però no n’hi ha prou amb ser presentistes perquè els historiadors tinguin un impacte real en el present, també cal tornar a estudiar períodes llargs (*longue durée* o *long-term*), i no només períodes curts (*short-term*), tal com advoquen Jo Guldi i David Armitage²³, per tal de pensar en un futur a llarg termini, i no només a curt termini, una pràctica que, en general, impregna la pràctica de la història ambiental, a causa tant dels temes que estudia com dels enfocaments que utilitza.

El nombre d’autors i d’obres en el camp de la història ambiental no ha parat de créixer des de la dècada del setanta, amb un impuls força desigual en diferents països o zones, però amb una presència més o menys rellevant a tot el món occidental²⁴. Una de les principals característiques d’aquest camp és la seva interdisciplinarietat, com ho demostra el fet que nombrosos autors tenen formació en geografia (històrica), antropologia,

d’influir sobre les polítiques climàtiques cap a una perspectiva de justícia ambiental global” (Barca 2017a; Gil Farrero 2017b).

²¹ Gil Farrero 2017b.

²² Oreskes 2013.

²³ Guldi i Armitage 2014.

²⁴ En aquestes dècades, han aparegut diferents associacions regionals que agrupen els investigadors en aquesta àrea i publicacions periòdiques especialitzades relacionades. El 1977 es va crear l’American Society for Environmental History (ASEH), la qual, juntament amb la Forest History Society va començar a publicar la revista *Environmental Review* el 1976, que va esdevenir *Environmental History Review* el 1990 i finalment *Environmental History* el 1996 (ASEH 2017). A Europa, l’any 1989 s’havia creat l’European Association for Environmental History (EAEH), a partir de la qual es va crear l’European Society for Environmental History (ESEH) el 1999, i es publica la revista *Environment and History* des de 1995 (Winiwarter et al. 2004:502). Altres associacions regionals són la Network in Canadian History & Environment / Nouvelle initiative canadienne en histoire de l’environnement (NICHE, des de 2006) (McNeill 2010:350), la Sociedad Latinoamericana y Caribeña de Historia Ambiental (SOLCHA, des de 2006) i la revista *Historia Ambiental Latinoamericana y Caribeña* (HALAC, des de 2010) (HALAC 2017; SOLCHA 2017), l’Association of South Asian Environmental Historians (ASAEH, 2007) i l’Association for East Asian Environmental History (AEAEH, 2009), formada per investigadors de la Xina i el Japó (McNeill 2010:350).

sociologia, filosofia, història econòmica, economia ecològica, ecologia política, història de la ciència, la tecnologia i la medicina, història agrària, forestal, urbana, del paisatge, etc., disciplines que sovint investiguen els mateixos temes que la història ambiental²⁵, temes que exigeixen a qui els estudia que tingui formació tant humanística com científica, realitat poc habitual en un món acadèmic cada vegada més especialitzat, i que, en conseqüència, implica una certa dificultat per als historiadors ambientals²⁶. La riquesa i diversitat de temes que estudia la història ambiental han estat classificades per diversos autors en diferents àmbits, categories o varietats. La majoria coincideix a identificar-ne tres, que a grans trets serien, per una banda, la que estudia els canvis en els factors ambientals (medi físic i biològic) i com han afectat les societats humanes en el passat; per una altra banda, la que investiga com les societats humanes han gestionat els recursos naturals i produït canvis ambientals, i com aquests canvis han afectat, de tornada, les societats humanes que els havien provocat; i, finalment, la que analitza les idees, percepcions, valors, representacions i imatges que les diferents societats humanes han tingut sobre la natura i com han condicionat les accions humanes envers l'entorn²⁷.

La protecció d'espais naturals ha estat un tema tradicional en la història ambiental, sobretot pel que fa als moviments de defensa de la natura que van aparèixer als EUA a finals del segle XIX i que encara perduren en l'actualitat, com a "culte de la vida silvestre" i "evangeli de l'ecoeficiència", en paraules de Martínez Alier²⁸. La majoria d'autors consideren que l'origen d'aquests moviments es troba a l'Europa dels segles XVII i XVIII, durant la Il·lustració, com a reacció davant la degradació ambiental propiciada per la sobreexplotació de determinats recursos naturals com ara els boscos. Merchant ho explica com un canvi en la percepció de la natura, que va passar de ser considerada una creació de Déu que havia de ser dominada per la humanitat, a ser vista com un savi disseny diví del qual la

²⁵ Armiero i Barca 2004:19-56; Hughes 2003; McNeill 2003b:9-11, 2010:348; Winiwarter et al. 2004.

²⁶ Worster 1996:6.

²⁷ González de Molina i Martínez Alier 1993:16-18; Hughes 2016:4, 123-24; McNeill 2003b:6-9, 2005:13-15; Nieto-Galan 2004:12-13; Worster 1989.

²⁸ Martínez Alier els considera dos dels tres corrents de preocupació i activisme ambientals que formen l'ecologisme. Del tercer corrent, l'"ecologisme dels pobres", se'n parlarà més a bastament a l'apartat 1.1.1. (Martínez Alier 2006:15-32).

humanitat havia de tenir cura per tal de glorificar Déu. Així, la natura silvestre va deixar de ser l'obra del diable per esdevenir una evidència del poder i la bondat de Déu, el seu temple i un llibre més on llegir els seus dissenys²⁹. El romanticisme del segle XIX, en seguir aquesta mateixa idea, va valorar de manera especial el que considerava natura original, prístina, no modificada per l'ésser humà. La valoració de l'obra intacta d'un Déu creador està a l'origen de la creació de la figura de parc nacional als EUA, que s'havia d'aplicar a espais naturals de gran extensió per al gaudi estètic i recreatiu de la població blanca. Aquesta apreciació ètnica és important perquè, malgrat que la idea dels parcs nacionals es va vendre com la protecció de zones de natura verge i intocada, en diverses ocasions es va aplicar en zones on vivien tribus nadius americanes que havien gestionat aquells recursos naturals durant centenars i fins i tot milers d'anys i que van ser obligades a abandonar les terres dels seus ancestres quan es van convertir en parcs nacionals³⁰. Quan es parla dels parcs nacionals estatunidencs, inevitablement apareix la figura de John Muir³¹, principal promotor de la creació del segon parc nacional³², el Yosemite National Park³³, l'any 1890. Aviat, però, aquest espai va viure una important controvèrsia pel que fa a la seva protecció, quan el 1906, després d'un terratrèmol que havia patit, la ciutat de

²⁹ Merchant 2004:84-88.

³⁰ A Merchant 2002:145-51 trobareu informació del Yosemite National Park, creat després de l'expulsió per la força de les armes i la intimidació de la tribu Ahwahneechee; el Yellowstone National Park, on es van fer servir les mateixes estratègies, així com l'engany, per expulsar-ne les tribus Crow, Bannock, Shoshone, Salish, Nez Perce and Northern Paiute, que utilitzaven la zona de manera estacional; i el Glacier National Park i el Mesa Verde National Park, d'on van ser expulsades les tribus Blackfoot (peus negres) i Ute Mountain, respectivament, mitjançant subterfugis legals i llargues negociacions.

³¹ John Muir (1838-1914), nascut en una família protestant escocesa, va canviar la seva visió de la natura des de la concepció utilitarista en què l'havien educat a una percepció de la natura com quelcom espiritual, sagrat, en la riquesa i la bellesa de la qual es podia buscar Déu. Segons Muir, als parcs nacionals només s'hi hauria de permetre una mínima intervenció humana que exclouria fins i tot activitats tradicionals com la caça, la pesca, la tala d'arbres o la pastura. L'any 1892 va fundar el Sierra Club, de la qual va ser-ne president fins el 1914, una associació que pretenia vetllar per la protecció dels boscos i les valls de Sierra Nevada, serralada a la qual pertany la Yosemite Valley. El 1903 va anar d'acampada amb el president Theodore Roosevelt a Yosemite per tal de convèncer-lo de la necessitat de protegir més espais com a boscos o parcs nacionals (Cohen 1987; Merchant 2002:226-27, 237; Nash 2014:122-40; Worster 1993:184-202, 2008).

³² El primer va ser el Yellowstone National Park (Wyoming), el 1872.

³³ Yosemite Valley havia estat cedit pel govern federal a l'estat de Califòrnia l'any 1864 per a la seva preservació i ús públic, i declarat parc estatal (Merchant 2002:135).

San Francisco va plantejar la construcció d'una presa al riu Tuolumne, a la Hetch Hetchy Valley, que pertany a Yosemite, per tal d'assegurar el subministrament d'aigua i electricitat a la ciutat. La controvèrsia va esdevenir un tema nacional i una confrontació entre dues maneres de veure la protecció de la natura, el preservacionisme (o "culte de la vida silvestre"), és a dir, la protecció d'espais naturals, i el conservacionisme (o "evangeli de l'ecoeficiència"), l'ètica del qual queda resumida amb el lema "*the greatest good of the greatest number for the longest time*". El debat va tenir dos protagonistes principals enfrontats, Muir i Gifford Pinchot³⁴, el qual defensava la construcció de la presa dins del parc nacional perquè tenia com a objectiu un bé públic com era el subministrament d'aigua³⁵. L'any 1913 es va aprovar la Raker Act i la presa es va construir entre 1915 i 1920³⁶.

La figura de parc nacional es va anar estenent arreu del món habitualment amb la mateixa concepció de protecció d'espais naturals verges, una idea que, com ja hem vist, ni tan sols era real als EUA, i que, quan va arribar a Europa, es va trobar amb la realitat d'un continent més densament poblat, de manera que la pretensió de protegir grans espais de natura prístina era doblement difícil d'aconseguir, per no dir absurda. Un dels primers parcs nacionals europeus va ser el Swiss National Park, situat als Alps Rètics, a l'extrem sud-est de Suïssa, creat el 1914. La importància d'aquest parc nacional rau en la seva concepció, totalment diferent de l'estatunidenca, atès que el seu principal objectiu no és el seu ús públic com a lloc recreatiu sinó la recerca científica, raó per la qual té un estricte règim de protecció. Tal com explica Patrick Kupper al llibre *Creating Wilderness. A*

³⁴ Gifford Pinchot (1865-1946) és considerat el pare de la silvicultura (*forestry*) moderna als EUA. Va estudiar a Yale abans de marxar a Alemanya i França a estudiar silvicultura, d'on va tornar amb la idea que els arbres eren conreus que podien ser plantats i posteriorment recollits. De nou als EUA, va defensar una explotació racional, científica, el que ara se'n diria sostenible, dels recursos naturals, és a dir, un ús que beneficiés al major nombre de persones durant el major temps possible. El terme "conservació" va ser encunyat el 1907 per Pinchot i WJ McGee per referir-se a l'ús col·lectiu i la preservació de boscos, aigües, sòls i minerals. Entre 1989 i 1910 va ser el cap de la Division of Forestry del govern estatunidenc, i sota el seu mandat, les reserves forestals van passar del Departament d'Interior al Departament d'Agricultura el 1905 (Merchant 2002:231-231, 255, 257; Miller 1992, 2001; Nieto-Galan 2004:104-5; Pinchot 1910).

³⁵ Trobareu més informació sobre l'origen i l'evolució del conservacionisme i el preservacionisme als EUA des de finals del segle XIX fins al segle XX a Koppes 1989.

³⁶ Merchant 2002:135-36, 234, 258.

*Transnational History of the Swiss National Park*³⁷, aquest parc va suposar un model alternatiu al nord-americà i va esdevenir un punt de referència internacionalment reconegut arreu del món. Els dos models diferien respecte al concepte *wilderness*, una natura salvatge que als EUA es veia en perill per l'avanç de la frontera cap a l'oest, mentre que a Suïssa es veia com quelcom perdut que es podria intentar recuperar mitjançant la protecció d'un espai natural. Així, el parc nacional suís es convertia en una espècie de gran experiment en què s'havia de deixar actuar la natura sense cap intervenció humana per tal de restaurar la natura salvatge original perduda, un procés que seria abordat i validat científicament. Tanmateix, aquesta diferent concepció no ha fet que el parc estigui exempt de problemes, com és habitual en altres espais naturals protegits. Hi ha hagut conflictes a causa de la construcció d'embassaments dins dels seus límits, l'augment del turisme i la superpoblació d'ungulats, deguda a l'extermini previ de depredadors per part dels humans i que ha provocat problemes de pasturatge excessiu i moviments migratoris fora del parc. "Arreu del món, les relacions precàries amb la població local són una característica definitiva del parc nacional com a institució"³⁸, en paraules de Kupper. El Swiss National Park no ha estat una excepció, malgrat que en aquest cas les institucions locals han pres una forta posició política des d'abans de la seva creació.

El conflicte entre població local i administracions dels parcs augmenta en contextos colonials o posts-colonials. És el cas de l'Arusha National Park, a les terres altes del nord de Tanzània, exemple que protagonitza el llibre de Roderick P. Neumann *Imposing Wilderness. Struggles over Livelihood and Nature Preservation in Africa*³⁹. La declaració de parcs nacionals a molts països africans ha implicat el desplaçament de la població rural, que a més ha patit una pèrdua de terres i d'accés als recursos naturals, així com de collites a causa dels animals que surten de l'espai protegit i arriben a les terres conreades. La resistència de la població local a aquesta situació, que amenaça la seva supervivència, ha estat vista per les administracions dels parcs com una violació de les normes de protecció tant del parc com de la vida silvestre i sovint ha estat gestionada de manera

³⁷ Kupper 2014.

³⁸ Kupper 2014:72 [la traducció és meua].

³⁹ Neumann 2002.

violenta, fins al punt de vulnerar els drets humans de la població local. Els parcs nacionals, per la seva banda, s'han convertit en un santuari d'animals silvestres i en un reclam per a turistes provinents, sobretot, d'Europa i Amèrica del Nord, que busquen el gaudi estètic d'uns paisatges suposadament inalterats i d'una fauna silvestre característica. És interessant remarcar que els conflictes entre els parcs i la població local no s'han donat només en època colonial, sinó que han perdurat fins arribar a l'actualitat, potser perquè alguns països africans tenen una proporció relativament elevada de territori sota alguna figura de protecció alhora que la població rural que depèn de l'agricultura i la ramaderia és molt elevada (més d'un 70%).

Al llarg d'aquesta tesi veurem més exemples de conflictes entre la població local i les administracions dels parcs nacionals. Tanmateix, sembla que hi ha una excepció que confirma la regla, i és el cas de la creació de parcs nacionals a Mèxic durant el mandat de Lázaro Cárdenas, descrit per Emily Wakild a *Revolutionary Parks. Conservation, Social Justice, and Mexico's National Parks, 1910-1940*⁴⁰. Aquests espais protegits es trobaven situats a prop de la capital, en zones amb una elevada població que se'n podia beneficiar. A diferència dels models explicats fins ara (estatunidenc, suís i colonial), el model de parc nacional a Mèxic contemplava que la població local seguís habitant les zones protegides i continués duent a terme les activitats que havien realitzat fins aleshores. L'autora associa la no expulsió de la població local de les terres a la promesa revolucionària "la terra és de qui la treballa" i a les polítiques d'arrelament dels camperols a la terra i de la seva nacionalització, és a dir, a la justícia social i el desenvolupament rural. La creació de parcs nacionals, doncs, va ser una manera d'administrar els recursos nacionals, de conservar, mantenir i restaurar sòls, aigües i boscos, per a la qual cosa calia un treball coordinat entre els experts, bàsicament enginyers forestals, i els camperols encarregats de la gestió diària de les terres, una situació que només es podia donar en un context revolucionari com el Mèxic del moment i que, malgrat tot, també va generar conflictes.

La protecció de la natura ha estat un objecte d'estudi molt investigat, no només per la història ambiental, sinó des de diferents disciplines i perspectives que han posat el focus

⁴⁰ Wakild 2011.

d'atenció en temes diversos. A partir dels tres estudis de cas escollits, aquesta tesi analitza diversos aspectes, presents en tots ells, que permeten construir una narració complexa sobre l'origen del patrimoni natural i la xarxa d'espais naturals protegits a Catalunya. Aquestes qüestions, estretament relacionades entre si, són el *conflicte* pel que fa a l'accés, ús i gestió dels recursos naturals; la percepció del *paisatge* i la seva relació amb la construcció d'una *identitat* local i nacional; i els protagonistes del relat, els *actors*, tant els que actuen com a experts com els profans, i les *controvèrsies* científiques.

1.1.1.- Conflictos en la gestió dels recursos naturals

L'enfocament principal d'aquesta tesi és el del conflicte ambiental esdevingut en els processos de protecció dels espais naturals escollits. En paraules d'Armiero, "podem veure i entendre millor el medi ambient si el mirem a través de les lents del conflicte" perquè "el conflicte revela característiques ecològiques d'altra manera desapercebudes... que no són independents de les relacions de poder ni de les estructures socials"⁴¹. Aquesta aproximació és compartida sobretot amb l'ecologia política, un camp que va néixer a la dècada dels vuitanta com un estudi dels conflictes ecològics distributius, és a dir, els conflictes sobre recursos o serveis ambientals, comercialitzats o no comercialitzats⁴² i que, segons els antropòlegs Ismael Vaccaro i Oriol Beltran, "concep el medi ambient com l'escenari on diferents actors socials, amb potencials polítics desiguals, competeixen per l'accés als recursos naturals... competició que dona lloc a grups socials que asseguren el seu control sobre determinats recursos enfront d'altres que són relegats a ocupar una posició marginal"⁴³. Els conflictes ambientals, però, no només es produeixen per un desigual accés als recursos naturals, sinó també per una desigual distribució de costos ambientals (des de residus tòxics o exposició a riscos ambientals a construcció de determinades infraestructures) entre diferents grups humans segons classe social, ètnia, gènere o edat. La lluita contra aquesta injusta distribució ha rebut diversos noms, si bé els més coneguts i utilitzats són

⁴¹ Armiero 2008; Gil Farrero 2017a.

⁴² Martínez Alier 2006:101. Més informació sobre el sorgiment i l'evolució de l'ecologia política, així com els temes que estudia, a Martínez Alier 2006:101-6; Neumann 2005; Vaccaro i Beltran 2007b:15-22.

⁴³ Vaccaro i Beltran 2007b:15.

ecologisme dels pobres o ecologisme popular i moviment de justícia ambiental. Tot i que el seu origen és força diferent, Martínez Alier proposa entendre'ls com un sol corrent i utilitza les dues nomenclatures de manera sinònima⁴⁴. En l'estudi de qualsevol conflicte o problema ambiental o ecològic, ja sigui present o passat, és molt important ampliar tant l'escala temporal com l'espacial. És fonamental, doncs, la contextualització històrica del conflicte així com la seva connexió amb conflictes similars en altres indrets i amb tendències generals que afecten territoris més amplis, des del nivell regional, al nacional o l'internacional⁴⁵. Un exemple d'aquesta connexió la trobem en el projecte col·laboratiu de l'Atlas de Justícia Ambiental (Environmental Justice Atlas, EJAtlas)⁴⁶, desenvolupat per un equip de recerca liderat per Martínez Alier i Leah Temper, i que des que es va posar en marxa el març de 2014, fins al gener de 2018, ja ha documentat i catalogat més de 2.300 conflictes socioambientals arreu del món. Aquest atlas és també una mostra de treball conjunt d'acadèmics i activistes, molt habitual, per no dir necessari, en el camp de la justícia ambiental i de l'ecologia política⁴⁷.

L'aplicació de les eines analítiques de l'ecologia política a contextos rurals de països industrialitzats no és nova, tot i que habitualment s'han utilitzat per estudiar conflictes ambientals en països en vies de desenvolupament i en contextos postcoloniais⁴⁸. Alguns dels temes que ha tractat són presents en aquesta tesi, sobretot en el cas del Parc

⁴⁴ L'ecologisme dels pobres es considera una tercera branca de l'ecologisme (les altres dues serien la que es preocupa per la preservació de la natura silvestre i la que advoca per una gestió sostenible dels recursos naturals) que, a diferència de les altres dues, està protagonitzada per comunitats pobres, normalment rurals i habitualment situades en països en vies de desenvolupament, que lluiten per la conservació dels recursos naturals que assegurin la seva pròpia supervivència. Una de les principals característiques de l'ecologisme dels pobres és que els seus protagonistes no utilitzen un llenguatge ecologista o ambientalista, sinó de lluita social, i que, de fet, no només no acostumen a ser conscients de protagonitzar un conflicte ambiental, sinó que negarien fer-ho, raó per la qual aquest tipus d'ecologisme no va ser identificat fins a la dècada dels vuitanta. En aquella mateixa dècada va aparèixer el moviment per la justícia ambiental a les zones urbanes dels EUA com una part de la lluita pels drets civils, contra el racisme ambiental que patien les minories ètniques, que rebien una part desproporcionada de residus tòxics a les seves comunitats (Martínez Alier 1991, 2001, 2006, 2015).

⁴⁵ Vaccaro i Beltran 2007b:21.

⁴⁶ <https://ejatlas.org/> (Temper, Martínez Alier, i del Bene s.d.).

⁴⁷ Temper, del Bene, i Martínez Alier 2015; Vaccaro i Beltran 2007b.

⁴⁸ Vaccaro i Beltran 2007b.

Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, situat al Pirineu. Conflictes sobre el règim de propietat, amb un èmfasi especial en el desmantellament de la propietat comunal⁴⁹, encara avui dia molt present, la construcció d'embassaments, la proliferació d'espais naturals protegits, la ramaderia extensiva o l'augment del turisme són temes presents arreu del Pirineu, com podem llegir al llibre col·lectiu *Ecología política de los Pirineos. Estado, historia y paisaje*, editat per Ismael Vaccaro i Oriol Beltran⁵⁰. Descrits per Barca com "l'alternativa tant al capitalisme com a les economies centralment planificades més castigada històricament"⁵¹, els comunals i la seva desarticulació han estat àmpliament estudiats des de l'article de Garrett Hardin "The Tragedy of the Commons"⁵², que descrivia els béns comunals com a béns de lliure accés, situació en què els usuaris no tindrien cap incentiu econòmic per procurar-ne la conservació, de manera que es produiria una sobreexplotació fins arribar al seu exhauriment. Aquest article ha rebut un gran nombre de crítiques⁵³ que coincideixen a assenyalar l'errònia definició dels comunals com a béns de lliure accés, atès que en realitat tenen una regulació pel que fa al seu accés i ús que n'assegura la conservació. El desmantellament dels comunals ha estat un tema recurrent en la historiografia espanyola⁵⁴, com també ho ha estat l'estudi de la gestió dels comunals en temps més recents⁵⁵. També a altres països mediterranis ha estat un tema d'estudi, com és el cas d'Itàlia⁵⁶, on Armiero explica la desarticulació de la propietat

⁴⁹ La propietat comunal és un tipus de propietat col·lectiva amb regulacions estrictes sobre qui hi té accés (normalment només la comunitat veïnal, que no té per què coincidir amb la gent que viu al poble o municipi) i quin ús se'n pot fer.

⁵⁰ Vaccaro i Beltran 2007a.

⁵¹ Gil Farrero 2017b.

⁵² Hardin 1968.

⁵³ Per exemple, Armiero i Barca 2004:134-36; Barca 2010:95-116; Martínez Alier 2006:107-10; Martínez Alier i Roca Jusmet 2001:347-52.

⁵⁴ Podeu veure'n alguns exemples a Gil 2000; González de Molina i Ortega Santos 2000; Iriarte-Goñi 2002; Ortega Santos 2002; Sabio Alcutén 1997.

⁵⁵ Trobareu informació sobre els comunals al Pallars Sobirà a Beltran i Vaccaro 2008; Grup de Treball sobre Termes i Béns Comunals del Pallars Sobirà 2006; Placència Llonçà 2008. Sobre els comunals aranesos, vegeu Beltran 1994, 1996. Sobre els comunals lleonesos, vegeu Martínez Veiga 1996. A Sánchez Fernández 1996 trobareu dos exemples de gestió de béns comunals a Astúries.

⁵⁶ Al llibre col·lectiu *Nature and History in Modern Italy* (Armiero i Hall 2010) trobareu un apartat dedicat als comunals i als boscos (Cevasco 2010; Corona 2010; von Hardenberg 2010; Vecchio 2010).

comunal al sud del país com a part del procés de nacionalització dut a terme pel nou Estat unificat, situació que també es va donar durant el règim feixista i posteriorment als Alps⁵⁷, i Barca explica el procés de tancament del riu Liris, durant el segle XIX, per tal de convertir-lo en font d'energia per a la indústria, i que va tenir funestes conseqüències ambientals, inclòs un major risc de riuades⁵⁸.

Els embassaments també són exemples típics en els estudis de conflictes ambientals, tant pel que fa a la seva construcció⁵⁹ com a les conseqüències ambientals que se'n deriven⁶⁰ i als accidents que s'han produït⁶¹. A Espanya, on durant el segle XX es van construir més de 1.200⁶² preses, els conflictes per la seva construcció van ser molt abundants, si bé durant el període franquista les protestes van ser més o menys silenciades. Una de les imatges més repetides al NO-DO era la de Franco inaugurant pantans, fins al punt que es va guanyar el malnom de *Paco el Rana*, perquè saltava d'un a un altre⁶³. Entre 1940 i 1967 se'n van construir més de 300, tant per ús agrícola com industrial, en el que l'historiador Lino Camprubí considera una "mostra de com científics i enginyers van contribuir a donar

⁵⁷ Armiero 2011:7, 76-86, 112-34, 173-94.

⁵⁸ Barca 2007a, 2007b, 2010.

⁵⁹ Pérez Ramos 2017 és una interessant tesi que estudia la pèrdua de sobirania ambiental pel que fa a la gestió de l'aigua per part de la comunitat chicana al sud-est dels EUA a través de l'anàlisi de la seva literatura.

⁶⁰ A McNeill 2003a:199-227 trobareu informació sobre plans de gestió hidràulica mitjançant preses i transvasaments en diversos indrets del món (l'Índia i el riu Indus, la Unió Soviètica i el mar d'Aral, Egipte i el Nil, Itàlia i la conca del Po i el riu Colorado als EUA), així com més bibliografia. Blackbourn 2006:189-249 explica diversos exemples de construcció de preses a Alemanya entre 1880 i la Segona Guerra Mundial.

⁶¹ A Huber et al. 2016 trobareu una interessant comparació entre els desastres de les preses del Vajont (Itàlia, 1963) i de Ribadelago (Espanya, 1959), en què van morir unes 2.000 i 144 persones, respectivament, i el projecte de construcció Lower Subansiri al nord-est de l'Índia, pel que fa als discursos sobre seguretat i la despolitització del risc d'aquestes infraestructures. Més informació sobre el desastre del Vajont a Armiero 2011:155-94, i a Ligi 2005, una anàlisi de les percepcions socials del desastre entre la població local. A Blackbourn 2006:241-49 també trobareu informació sobre Alemanya, per a la qual explica el cas de la ruptura de dues preses durant la Segona Guerra Mundial a causa dels bombardejos dels aliats. La destrucció de les preses de Möhne i d'Eder va provocar terribles inundacions a la vall del Ruhr. Podeu veure una llista de les fallides de preses que s'han produït arreu del món, així com el nombre de víctimes i les causes de l'accident, incloses les ja esmentades a http://self.gutenberg.org/articles/list_of_dam_failures.

⁶² Swyngedouw 2014:79. L'any 1907 hi havia 13 pantans importants. Entre 1950 i 1985 se'n van construir 579, i a final de segle n'hi havia més de 1.300 (Fernández 1999:278).

⁶³ Camprubí 2017:111; Swyngedouw 2015:101-3.

forma al règim franquista des dels seus primers moments”⁶⁴. La construcció de pantans per a la generació d’energia hidroelèctrica i per assegurar l’abastament d’aigua per al consum humà i per a usos agrícoles i industrials va comportar, tanmateix, importants impactes ambientals i conflictes socioecològics, com ara l’alteració de la hidrologia, la flora i la fauna de la conca hidrogràfica, així com del seu paisatge; la pèrdua de les terres més fèrtils, situades als fons de les valls; l’expropiació; la inundació de pobles sencers i per tant, el desplaçament obligat de la seva població, etc.⁶⁵

Finalment, el model de presa de decisions utilitzat és també una font de conflicte. Per una banda tenim el model més clàssic i centralitzat, el model *top-down*, en què les decisions es prenen a les altes esferes polítiques, i ni la població local ni els moviments socials tenen capacitat de decisió. Per altra banda, el model *bottom-up* és aquell en què les decisions preses pels polítics provenen de peticions i moviments populars; és, per tant, un model molt més participatiu⁶⁶. Sobre aquest tema hi ha molta literatura, i la majoria d’autors coincideixen a identificar la protecció d’espais naturals amb models *top-down*, fet que comporta molta resistència local a la implementació de les polítiques de protecció i problemes de gestió de l’espai un cop protegit. De fet, fins i tot en processos més participatius, com acostumen a ser projectes de desenvolupament sostenible i altres models de desenvolupament alternatius, hi ha qui els considera “noves formes de legitimar intervencions en territoris aliens des d’una situació de poder”⁶⁷. Les reaccions de la població local en contra de la protecció d’espais naturals ha presentat formes molt diverses, entre les quals destaca l’intent de seguir fent ús dels recursos naturals com abans de la protecció. Karl Jacoby explica la criminalització que va patir la població local

⁶⁴ Camprubí 2012:23. Per més informació sobre el rol dels enginyers en la construcció del règim franquista, vegeu Camprubí 2014, 2017.

⁶⁵ Corral Broto 2011, 2014, 2015b; Delgado 1976; Fernández 1999:277-93; Mairal Buil 1993, 2002, 2007; Menjón 2006. L’impacte que la construcció dels embassaments suposa en la població local queda reflectit en lletres de cançons (*Carta a Lucinio*, del cantautor aragonès José Antonio Labordeta, i *Habanera triste*, *La trilla amarga* o *La Dama del lago* de la Ronda de Boltaña, per posar alguns exemples) i en llibres com el ja citat *El segle de la Llum*, de Pep Coll, la novel·la *Camí de Sirga*, de Jesús Moncada, o la novel·la juvenil *Els rius dormen als núvols*, de Gabriel Janer Manila.

⁶⁶ Per al cas de qüestions referides a la ciència, vegeu Bucchi i Neresini 2007.

⁶⁷ Carbonell 2007:73.

que es va oposar a la protecció d'espais naturals als EUA al llibre *Crimes against Nature. Squatters, Poachers, Thieves, and the Hidden History of American Conservation*⁶⁸, on les noves lleis conservacionistes la van convertir en ocupant il·legal de terres, caçadora i pescadora furtiva i provocadora d'incendis. Situacions similars relata Kupper per al cas del Swiss National Park i Neumann al seu llibre sobre l'Arusha National Park a Tanzània⁶⁹. A Espanya, la declaració dels dos primers parcs nacionals també va provocar rebuig entre la població local: els pobles asturians i lleonesos afectats per la declaració del Parque Nacional de la Montaña de Covadonga es van oposar a perdre els seus drets tradicionals d'aprofitament dels recursos naturals i els pobles propers al Parque Nacional del valle de Ordesa van tallar arbres dins del parc en protesta perquè la Junta no havia complert la promesa de construir una carretera per tal que hi pogués arribar turisme, l'alternativa econòmica a la limitació de l'ús dels recursos naturals de la zona del parc per part dels habitants de la vall que havia comportat la protecció d'aquell espai⁷⁰.

1.1.2.- Natura i paisatge: percepció i construcció d'identitat

Què entenem per *paisatge*? Aquesta pregunta ha estat àmpliament debatuda des de diferents disciplines, entre les quals destaca la geografia, i la resposta ha anat variant, però per al propòsit d'aquesta tesi, considerarem, tal com fa el geògraf Joan Nogué i Font, que "el paisatge és el resultat d'una transformació col·lectiva de la natura; és la projecció cultural d'una societat en un espai determinat... no només en allò referent a la seva dimensió material, sinó també a la seva dimensió espiritual i simbòlica". "El paisatge és, alhora, una realitat física i la representació que culturalment en fem; la fisonomia externa i visible d'una determinada porció de superfície terrestre i la percepció individual i social que genera; un tangible geogràfic i la seva interpretació intangible"⁷¹. El geògraf Eduardo

⁶⁸ Jacoby 2014.

⁶⁹ Kupper 2014; Neumann 2002.

⁷⁰ Casado de Otaola 1997:396-98, 2010:255. Més informació sobre l'origen dels parcs nacionals a Espanya a l'apartat 1.1.2.

⁷¹ Nogué Font 2007:722. Trobareu una "Aproximació al concepte de paisatge" més àmplia a Nogué Font 1985:39-83. Vegeu també Garrabou i Naredo 2008.

Martínez de Pisón diferencia entre el territori, “l’espai-funció, el solar, la base geogràfica manipulable i la seva expressió administrativa” i el paisatge, “la configuració morfològica d’aquest espai bàsic i els seus continguts culturals”, “un lloc i la seva imatge”⁷² i emfasitza l’estreta relació entre humanitat i paisatge: “no hi ha paisatge sense home perquè la ubiqüitat humana ha portat la nostra empremta fins gairebé tots els llocs, i perquè únicament la mirada de l’home qualifica com a ‘paisatge’, torna paisatge allò que naturalment era tan sols territori”. Els paisatges són, per tant, “els rostres de la terra, la faç dels fets geogràfics”⁷³.

Així doncs, la realitat física de qualsevol paisatge està formada no només per les seves característiques geològiques i biològiques, sinó també per l’acció humana. Cal ressaltar això últim perquè, com hem vist, determinades àrees naturals són percebudes com un tros de natura verge, prístina, sense manipulació antròpica, idea que ha tingut algunes conseqüències fatídiques. La superpoblació d’ungulats, com al Swiss National Park, és un problema habitual en zones protegides en les quals no hi ha depredadors naturals, exterminats prèviament per les societats locals. Un altre exemple el podem trobar a Yellowstone, on, atesa la suposició que aquell territori no havia estat mai gestionat pels humans i, per tant, estava autoregulat, els gestors del parc van decidir no fer cap actuació sobre la vegetació. El resultat va ser un augment incontrolat de les pinedes i de biomassa morta dins dels boscos, combustible que va alimentar els incendis provocats per tempestes elèctriques seques l’estiu de 1988 i que van cremar 560.000 ha. Tanmateix, les tribus nadiues americanes locals sí que havien gestionat aquell espai natural, mitjançant cremes controlades per tal d’afavorir la dinàmica del paisatge⁷⁴. Un altre exemple seria l’Amazònia, on troballes recents indicarien que el que durant molt de temps s’havia considerat una selva verge ha estat en realitat gestionada pels seus habitants indígenes durant segles, des de molt abans de l’arribada dels europeus⁷⁵. Per altra banda, amb freqüència s’associa el paisatge a una imatge immutable al llarg del temps, percepció

⁷² Martínez de Pisón 2009:35-36 [la traducció és meva].

⁷³ Martínez de Pisón 2007:336-37 [la traducció és meva].

⁷⁴ Mallarach Carrera 1996.

⁷⁵ CBC News 2017; Field Museum 2017; Levis et al. 2017; Watling et al. 2017.

errònia atès que el paisatge físic és el resultat de l'ús i la gestió dels recursos naturals existents en aquell territori i, per tant, és quelcom dinàmic. Els paisatges que veiem actualment ens parlen de la història que han viscut, de la població que els ha explotat i dels usos que n'han fet⁷⁶ fins al passat més recent i el present⁷⁷. Aquest mateix dinamisme és compartit per la interpretació cultural del paisatge, ja que les imatges i visions sobre un mateix paisatge tampoc no són constants al llarg del temps. És aquesta percepció del paisatge la que ha tingut una importància cabdal en les polítiques de protecció d'espais naturals.

Com ja hem dit, la percepció que més pes ha tingut en aquest sentit ha estat la de protegir fragments de la natura primigènia. Els paisatges que més sovint s'han associat a aquesta suposada primitivitat han estat les zones muntanyoses, amb paisatges espectaculars i impressionants, un tipus de paisatge molt valorat estèticament des del romanticisme, que els associava a "allò sublim", un espai capaç de generar emocions i sentiments transcendents⁷⁸. És el tipus de paisatge que trobem a Yosemite i Yellowstone, però també al Swiss National Park i molts altres parcs nacionals, inclosos el Parque Nacional de Ordesa y Monte Perdido i el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, per exemple. Aquesta suposada natura primitiva és també la que s'ha volgut protegir a l'Àfrica, on es van començar a delimitar parcs nacionals en època colonial per tal de preservar fragments del que la mentalitat imperialista identificava com a zones silvestres lliures abans de l'arribada

⁷⁶ A Catalunya, per exemple, és el cas de boscos joves que han crescut el darrer mig segle en vessants abançats, com a resultat de l'abandonament d'antigues terres agrícoles guanyades al bosc, o la presència d'espècies com el pi roig en zones on s'esperaria que hi hagués altres espècies com per exemple roures, la dinàmica dels quals va ser desafavorida durant segles pels habitants locals atès que els millors arbres es destinaven a la Marina Reial, i per tant, no en podien fer ús. Vessants solells pràcticament desforestats i amb una elevada erosió a causa d'una intensa sobreexplotació forestal, o antigues maresmes convertides en terres agrícoles són altres exemples.

⁷⁷ Durant el segle XX es va estendre arreu del món l'anomenat "canvi global", un procés que a partir de l'activitat econòmica desenvolupada per tal de proveir la creixent població mundial, provoca un canvi en les cobertes i els usos del sòl, altera els principals cicles biogeoquímics i afegeix o elimina espècies en els ecosistemes. El canvi climàtic, l'extinció d'espècies, l'erosió i la salinització del sòl, la presència de contaminants arreu... formen part d'aquest canvi global (Boada i Saurí Pujol 2002; McNeill 2003a).

⁷⁸ Cronon 1995. A Tuan 2007:100-106 trobareu una interessant descripció dels canvis que ha experimentat la percepció de les muntanyes al llarg dels segles en diferents cultures, com per exemple a Occident, on la visió desfavorable respecte les muntanyes que va predominar fins ben entrat el segle XVIII va canviar amb el Romanticisme per raons de diversa índole.

dels europeus, uns parcs nacionals caracteritzats per paisatges espectaculars i presència de fauna silvestre⁷⁹. No obstant, el tipus de paisatge mereixedor de ser parc nacional també ha variat amb el temps. Als EUA, per exemple, el paisatge de muntanyes nevades i boscos frondosos va ser el característic dels parcs nacionals fins a la protecció del Grand Canyon, un paisatge desèrtic que va esdevenir estèticament valuós gràcies al treball de descripció i divulgació que van dur a terme científics i artistes⁸⁰. Més tard, ja al 1947, l'Everglades National Park va ser el primer que va tenir com a objectiu la protecció d'un ecosistema⁸¹. Un altre exemple el trobem a Mèxic, en què es va passar de declarar boscos temperats situats prop de la capital com a parcs nacionals durant les dècades dels trenta i quaranta a protegir mostres d'excel·lent valor biològic, associades a entorns tropicals⁸².

La importància que les idees sobre el paisatge tenen en la seva gestió queda palesa en fixar-nos en les zones humides, com els Everglades, que han estat percebudes durant segles, com un focus de malalties⁸³, a causa del paludisme gairebé endèmic en aquest tipus de territori⁸⁴. Aquest fet les havia convertit històricament en zones relativament poc poblades i, des de bastant antic, dessecades arreu per tal de convertir-les en terres de conreu, en terres "útils"⁸⁵. Al llarg del segle XX, però, aquestes imatges d'insalubritat de

⁷⁹ Neumann 2002:15-50.

⁸⁰ Aquest espai va ser declarat National Monument el 1908 i National Park el 1919 (Merchant 2002:136-37).

⁸¹ Radkau 2008:232.

⁸² Wakild 2011:151-62.

⁸³ Fins a la segona meitat del segle XIX, la medicina considerava que l'origen de les epidèmies es trobava en les miasmes, emanacions de substàncies perniciosos provinents d'aigües estancades o brutes (aiguamolls, pantans i clavegueres, per exemple), de llocs on hi ha descomposició d'animals i persones (escorxadors i cementiris) i fins i tot de llocs densament poblats (ciutats, però també presons) (Urteaga 1980).

⁸⁴ El paludisme o malària és una malaltia provocada pel paràsit *Plasmodium* que es transmet als humans a través de la picada de les femelles de determinades espècies del mosquit *Anopheles*, les quals es reproduïxen en zones amb abundància d'aigua. Actualment, la malària és una malaltia endèmica de les zones tropicals i subtropicals, però a la primera meitat del segle XX també es trobava en països de clima més fred com per exemple els països europeus. Espanya, en concret, no va ser declarada lliure de malària per l'OMS fins el 1964, tot i que des de llavors se n'han diagnosticat casos freqüentment, sobretot a persones que han viatjat a països on la malaltia encara és present (Centro de Coordinación de Alertas y Emergencias sanitarias (CCAES) i Ministerio de Sanidad; Servicios Sociales e Igualdad 2015:13-14; Wikipedia 2017b, 2017a).

⁸⁵ A Blackburn 2006:21-75 trobareu informació per al cas prussià al segle XVIII. A l'Alemanya nazi, el Servei Laboral del Reich (*Reichsarbeitsdienst*) va dur a terme projectes de dessecació de terres que van afectar

les zones humides van acabar canviant totalment, i les maresmes van esdevenir un hàbitat ric i divers, extraordinàriament valorat per les seves funcions d'atracció d'aus migratòries, que eren les principals responsables de la valoració d'aquests ecosistemes per part dels caçadors⁸⁶, els quals també havien tingut un paper rellevant en l'establiment tant de reserves de caça com de parcs nacionals a l'Àfrica colonial⁸⁷, però també en països europeus, on sovint antigues reserves de caça van esdevenir espais naturals protegits⁸⁸. Els animals, ocells o mamífers, grans o petits, han jugat un paper molt important en les polítiques de protecció d'hàbitats o ecosistemes, tot actuant com a "espècies bandera", és a dir, espècies que atreuen l'atenció de governs, públic i donants cap a la implementació i desenvolupament de programes de conservació que no només involucren aquesta espècie, sinó també altres espècies menys vistoses, conegudes o simbòliques⁸⁹. Alguns exemples serien les aus migratòries i les zones humides, óssos i ungulats a zones muntanyoses com el Pirineu i els Alps o la fauna africana i els seus diversos hàbitats.

gairebé 2 milions d'acres (Uekoetter 2013:171). A Itàlia també es van realitzar tasques de dessecació de maresmes (Armiero 2011), entre les quals destaquen les Llacunes Pontines, situades a la província de Latina, que es van dessecar a la dècada de 1930. Hall 2010 parla del cas de Sardenya, on es van dessecar aiguamolls tant per crear terres de conreu com per erradicar la malària. McNeill 2003a:231-34 dóna informació sobre Holanda, els Fens anglesos; la zona nord-americana compresa entre Manitoba i les Dakotes i Ontàrio i Ohio, les terres baixes del Mississipi, el Gran Central Valley de Califòrnia, els Evergaldes de Florida; el litoral del sud i el sud-est asiàtic, com ara els deltes del Ganges-Bramaputra, l'Irawaddy, el Mekong, el Chao Phraya o els manglars de la costa de Kalimantan i Sumatra, entre d'altres; i Sudan. Esmenta que, durant el segle XX, els EUA van dessecar la meitat dels seus pantans, Europa entre el 60 i el 90% i Nova Zelanda més del 90%.

⁸⁶ A Camprubí 2016, 2017:147-63 trobareu més informació sobre la relació entre caça i protecció en el cas del Parque Nacional de Doñana.

⁸⁷ Neumann 2002. Els actuals parcs nacionals tanzans de Gombe, Katavi, Kilimanjaro, Lake Manyara, Ruaha, Serengeti i Tarangire són exemples d'espais que havien estat declarats reserva de caça en època colonial (Neumann 2002:122-56).

⁸⁸ És el cas d'Espanya, on la primera llei de parcs nacionals (1916) va ser promoguda i defensada per un reconegut caçador, Pedro Pidal y Bernaldo de Quirós (Casado de Otaola 2009, 2010, 2016). A Itàlia, per posar un altre exemple, tant el Parco Nazionale del Gran Paradiso (1922) com el Parco Nazionale d'Abruzzo, Lazio e Molise (1923) tenen el seu origen en reserves de caça prèvies (von Hardenberg 2010, 2011b, 2011a; Sievert 1999). A Alemanya, la Schorfheide National Nature Reserve, impulsada per Hermann Göring, també havia estat una zona on caçava la monarquia (Uekoetter 2013:99-109).

⁸⁹ Isasi Catalá 2011:34.

Un aspecte molt important de la dimensió simbòlica del paisatge és la seva capacitat de generar emocions. El geògraf Yi-Fu Tuan utilitza el terme “topofília” per referir-se al “llaç afectiu entre les persones i el lloc o l’ambient circumdant”⁹⁰. Entre aquestes emocions, aquest afecte, que generen el paisatge o la natura en les persones, hi ha aquelles que estan a la base de la creació d’identitat nacional. La relació entre la promulgació de parcs nacionals i la creació d’una identitat nacional ha estat àmpliament estudiada. La majoria d’autors coincideixen a assenyalar que l’origen de la idea de parc nacional als EUA va néixer de la necessitat de tenir uns símbols nacionals dels quals el país, amb pràcticament només un segle d’història, estava mancat. La nació no tenia edificis ni monuments antics però, en canvi, era rica en allò que a Europa faltava: *wilderness*, un terme que es podria descriure com immensos espais sense cultivar, amb la natura en estat silvestre o salvatge, normalment representada per boscos frondosos habitats per fauna salvatge⁹¹. Tal com explica Roderick Nash a *Wilderness and the American Mind*, el concepte *wilderness* va esdevenir durant el segle XIX una característica definitòria de la nova nació després de la seva independència, es va convertir en allò que la diferenciava de les nacions europees, riques en història, art, monuments i tradicions. Cap a finals de segle, però, aquest element clau en la forja del caràcter estatunidenc es veia amenaçat pel fet que la frontera cap a l’oest havia avançat tot el que podia, de manera que la *wilderness* estava desapareixent; aquesta percepció, juntament amb la idea que la *wilderness* era un model per a la vida humana a la natura⁹², va portar a la creació de parcs nacionals⁹³. Aquesta mateixa *wilderness* és la que s’ha pretès protegir als parcs nacionals colonials africans, els quals van jugar un paper simbòlic important en la construcció d’una identitat nacional dels colons

⁹⁰ Tuan 2007 [la traducció és meva].

⁹¹ Nash 2014. A la introducció del llibre trobareu una interessant explicació etimològica de la paraula, i el fet que no existeixi un concepte equivalent en les llengües romàniques.

⁹² Per a Cronon, el concepte *wilderness* “encarna una visió dualística en què allò humà és totalment fora d’allò natural”. Així, el fet que sigui un model per a la vida humana a la natura és una paradoxa, perquè el concepte *wilderness* implica que no hi ha agència humana, i per tant, la nostra presència allà significaria que ja no és *wilderness*. És, doncs, un constructe cultural creat des de la perspectiva urbana de gent que no ha treballat mai la terra ni hi té cap relació (Cronon 1995).

⁹³ Segons Nash, els primers exemples de *wilderness* que es van protegir, el Yellowstone National Park (1972) i la Adirondack Forest Preserve (1985), no ho van ser per aquest motiu, sinó per raons més pragmàtiques: evitar l’explotació de guèisers, fonts calentes, cascades, etc. a Yellowstone i assegurar el subministrament d’aigua a Nova York mitjançant la protecció dels boscos (Nash 2014:108-21).

europaus, en una situació paral·lela a la dels EUA. En ambdós territoris nous, *wilderness* era allò contra el que els europeus havien lluitat per domar, un mite que requeria negar la presència i la història humanes prèvies. Aquesta visió de la *wilderness* era una versió de la dicotomia urbà/rural ampliada a un territori mundial, en què Europa es convertia en ciutat i les colònies esdevenien el camp⁹⁴. La importància del paisatge en la creació d'una identitat nacional també la trobem en altres països ex-colonials. Expressions artístiques com la pintura o l'escriptura, que també van jugar un paper molt important als EUA i als països africans, van ser rellevants a l'hora d'identificar Xile amb els Andes⁹⁵, per exemple, o Mèxic amb els paisatges pintats per José María Velasco⁹⁶.

La relació entre natura/paisatge i nació també ha estat estudiada en diversos països europeus. Al llibre *The Conquest of Nature. Water, Landscape, and the Making of Modern Germany*⁹⁷, David Blackbourn explica l'estreta relació entre la transformació del paisatge alemany, amb èmfasi en l'aigua (redreçament i construcció de preses en rius i dessecació de maresmes) i la construcció d'una identitat nacional. Armiero, per la seva banda, se centra en les muntanyes italianes com a símbol i instrument per a la construcció nacional a *A Rugged Nation. Mountains and the Making of Modern Italy: Nineteenth and Twentieth Centuries*⁹⁸. Les muntanyes dels Alps van ser, per al règim de Mussolini, un entorn que propiciava el caràcter guerrer dels seus habitants, exalçat per la retòrica feixista i considerat patrimoni genètic i cultural que convenia preservar per al bé de la nació, al qual calia sumar la seva superioritat moral i física en comparació amb la població urbana; tot plegat els convertia en òptims soldats per a defensar la pàtria atès que, a més, estaven literalment a la seva frontera. Tanmateix, el règim feixista va anar més enllà i va portar a la pràctica aquest discurs fortament determinista a través de la promoció de l'apropament dels italians cap a les muntanyes, considerades les preservadores de la pura raça italiana, perquè es fessin més forts i saludables, però també mitjançant lleis que dificultaven o impedi-

⁹⁴ Neumann 2002:31-34.

⁹⁵ Valdés 2014.

⁹⁶ Tesi doctoral en curs de Patricia Guerrero-Medrano, Guerrero-Medrano 2016.

⁹⁷ Blackbourn 2006.

⁹⁸ Armiero 2011.

l'èxode rural cap a la ciutat⁹⁹. Els Alps també van esdevenir un símbol nacional al llarg dels segles XIX i XX a Suïssa; és més, es van convertir en el paisatge suís per excel·lència i el paisatge més sublim d'Europa, gràcies a assajos i diaris de viatge d'autors influents; tant és així, que la fama internacional dels Alps suïssos va portar ja a la segona meitat del segle XIX a un augment del turisme internacional. També a Suïssa es va idealitzar la població muntanyenca, personificada en el noble pastor amb una vida frugal però lliure¹⁰⁰, i les característiques que el fet de viure a la muntanya conferien als homes: salut física i mental i una masculinitat que s'estava perdent a les ciutats¹⁰¹.

El vincle entre natura i nació a Espanya en el període que abasta les últimes dècades del segle XIX i les primeres del segle XX ha estat estudiat per Santos Casado de Otaola. El regeneracionisme, moviment intel·lectual que va caracteritzar aquesta etapa, va buscar en la natura pàtria la base per a una regeneració nacional, però també individual, una regeneració tant física com moral i econòmica. La convicció que el contacte amb la natura havia de guarir els mals de la vida urbana i reconfortar l'esperit era present en nombroses iniciatives que es van implementar en aquell període, com ara la creació de la Institución Libre de Enseñanza (1876-1936) per part d'un grup de catedràtics expulsats de la Universitat Central de Madrid, entre els quals destaca Francisco Giner de los Ríos (1839-1915)¹⁰², o la instauració de la celebració de la Festa de l'Arbre, que consistia en una plantada d'arbres en algun bosc proper per part dels infants de les escoles. Promoguda l'enginyer forestal Rafael Puig i Valls (1845-1920), volia "inspirar a les generacions de l'avenir l'amor a l'arbre", atès que "no hi ha agricultura sense boscos, ni boscos sense l'amor dels pobles als arbrats"¹⁰³. Una tercera proposta va ser la protecció d'espais

⁹⁹ Armiero 2011:134-54.

¹⁰⁰ Kupper 2014:19-24, 29.

¹⁰¹ Aquest discurs sobre la feblesa moral i física dels habitants de les ciutats i sobre com el contacte amb la natura silvestre ajudava a restablir una masculinitat afeblida i a regenerar la població urbana no era nou. Alguns autors el relacionen amb l'expansió del moviment scout arreu del món (Kupper 2014:29; Nash 2014:148-49).

¹⁰² Casado de Otaola 2010, 2014, 2016.

¹⁰³ Casado de Otaola 2009:7; Puig Valls 1898 [la traducció és meva]. Aquell mateix any es va fundar la Societat d'Amics de la Festa de l'Arbre, i el 30 d'abril de 1899 es va celebrar la primera Festa de l'Arbre, a Barcelona, al Parc de la Ciutadella. Poc a poc es va anar estenent i l'any 1915 el Ministerio de la Gobernación va declarar obligatòria la seva celebració arreu del país (Boada 2007).

naturals, més concretament, la creació de parcs nacionals com els estatunidencs. La primera proposta va partir de Puig i Valls, que el 1902 va presentar un projecte de Parc Nacional de la Muntanya de Montserrat, punt de referència a nivell espiritual i religiós, paisatgístic i també patriòtic per als catalans, on també indicava que era una figura de protecció adequada per al Tibidabo i el Montseny¹⁰⁴.

Aquesta primerenca proposta i altres posteriors van quedar arraconades, fins que l'any 1916 es va aprovar la Ley de Parques Nacionales¹⁰⁵, sancionada pel rei Alfons XIII i impulsada per Pedro Pidal¹⁰⁶, que va ser qui la va presentar i defensar al Senat. L'estreta relació entre natura i nació queda palesa a la declaració del primer parc, el Parque Nacional de la Montaña de Covadonga (actualment, Parque Nacional Picos de Europa), l'any 1918, com a part dels actes de commemoració del dotzè centenari de la batalla de Covadonga¹⁰⁷, escenari simbòlic de l'inici de la reconquesta espanyola medieval i que ara esdevenia el símbol de la reconquesta de la natura espanyola, sobre la qual s'havia de construir una nova nació, més forta físicament i moralment. El segon parc, que es va protegir aquell mateix any, va ser el Parque Nacional del Valle de Ordesa o del río Ara (actualment, Parque Nacional de Ordesa y Monte Perdido). El preàmbul del reial decret de creació del parc és molt interessant. Hi podem llegir que la protecció i conservació d'indrets amb una fauna i una flora excepcionalment riques com a parcs nacionals té una finalitat cultural i d'enaltiment del sòl patri: "les muntanyes i les valls conserven l'aspecte peculiar de la Pàtria, en el seu primitiu estat natural, integrant els records dels seus orígens, essent el viu testimoni de les seves tradicions"¹⁰⁸. A més d'un paisatge espectacular, Ordesa també comptava amb una càrrega simbòlica històrica i llegendària com la de Covadonga: no només s'hi situava el pas de Rotllan, que hi va obrir la famosa bretxa amb la seva espasa,

¹⁰⁴ Boada 2007:71-73; Casado de Otaola 2010:244-45, 2016.

¹⁰⁵ Gaceta de Madrid 1916.

¹⁰⁶ Pedro Pidal y Bernaldo de Quirós (1870-1941), marquès de Villaviciosa, va ser un polític, jurista, caçador i muntanyenc asturià. Va ser diputat entre 1896 i 1910 i senador de 1914 a 1923. És conegut per ser, juntament amb el pastor Gregorio Pérez *el Cainejo*, el primer alpinista que va escalar el Naranjo de Bulnes per la cara nord, el 1904.

¹⁰⁷ Gaceta de Madrid 1918a.

¹⁰⁸ Gaceta de Madrid 1918c:493 [la traducció és meva].

sinó que també es podia considerar l'origen de la reconquesta cristiana per la banda pirinenca i aragonesa¹⁰⁹. En aquest mateix preàmbul es pot llegir que els parcs nacionals servien per “fomentar aquest moviment d'inclinació al camp, tan convenient per a la vigorització de la raça, per a la millora dels costums i la pràctica de l'estudi”, un discurs molt semblant al que hem vist en altres països en aquella mateixa època¹¹⁰.

Pel que fa a Catalunya, s'acostuma a situar els antecedents de la protecció d'espais naturals durant la Renaixença, moviment cultural del segle XIX que tenia per objectiu identificar llengua i pàtria¹¹¹. En aquest context va sorgir el moviment excursionista català¹¹², amb la data fundacional de 1876, en què es va crear l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (ACEC), a Barcelona, amb l'objectiu de “conèixer, estudiar i conservar... la natura, la història, l'art, la literatura... els costums característiques i les tradicions populars del país... i fomentar les excursions per la nostra terra per a aconseguir que sigui degudament coneguda i estimada”¹¹³. Malgrat que el discurs dels seus membres era interclassista, la realitat era que pertanyien a la burgesia barcelonina¹¹⁴ i mostraven un paternalisme patent cap a les persones que vivien al camp, que gràcies a ells haurien entès el valor d'allò que els envoltava¹¹⁵. Tanmateix, a alguns membres d'aquesta associació els agradava l'excursionisme com una finalitat en si mateixa, en la línia dels clubs alpins

¹⁰⁹ El següent espai protegit, el Sitio Nacional del Monte de San Juan de la Peña, també oferia aquesta “patriòtica conjunció de paisatge i tradició”, així com una càrrega religiosa important (Casado de Otaola 2016:4; Gaceta de Madrid 1920).

¹¹⁰ L'entorn rural ha estat vist tradicionalment com un indret més moral i virtuós que la ciutat, i aquesta percepció ha arribat fins als segles XIX i XX. Era part del discurs present a l'etapa regeneracionista (Casado de Otaola 2010, 2016:2), tot i que amb una certa ambigüitat que també trobem als discursos feixistes italians i alemanys de principis de segle, que associaven el camp a l'origen de la “raça” (Armiero 2011:134-54; Armiero i von Hardenberg 2014; Blackburn 2006; Uekoetter 2013).

¹¹¹ La historiadora Maria Antònia Martí Escayol ha analitzat el pensament sobre la natura en textos de vuit escriptors anteriors a la Renaixença, dels segles XVI i XVII, i el paper que va tenir la natura en la formació de la identitat catalana (Martí Escayol 2004).

¹¹² A la segona meitat del segle XIX es van crear els principals clubs alpins europeus: l'Alpine Club anglès el 1857, el Schweizer Alpen-Club i el Club Alpino Italiano el 1863, el Deutscher Alpenverein (alemany) el 1869, el Club Alpin Français el 1874, etc.

¹¹³ Citat a Roma Casanovas 1996:47 [adaptat a les normes ortogràfiques actuals].

¹¹⁴ Roma Casanovas 1996:57-58, 461-62.

¹¹⁵ Roma Casanovas 1996:50.

europèus; volien, senzillament, pujar muntanyes. Així, l'any 1878 naixia una escissió de l'ACEC, l'Associació d'Excursions Catalana (AEC), més orientada a les excursions en si i a l'estudi de la geografia. L'any 1891, totes dues associacions s'unien en el Centre Excursionista de Catalunya (CEC)¹¹⁶. Hi ha autors que atorguen a l'excursionisme una importància rellevant per al desenvolupament del turisme a Catalunya, entre altres motius, perquè va descobrir el país, en especial, el Pirineu, una zona pràcticament desconeguda per la població barcelonina, i "el va incorporar a l'imaginari col·lectiu"¹¹⁷.

El 1911 es va celebrar el I Congrés Excursionista Català a Lleida, al qual varen succeir el II Congrés a Manresa el 1912 i el III Congrés a Tarragona el 1914, en el qual la Sociedad Cívica Ciudad Jardín va llegir una ponència que advocava per l'elaboració d'un *Pla de Reserves Forestals i de Parcs Nacionals a Catalunya*¹¹⁸. Aquests parcs, que haurien de ser creats per la llavors encara inexistent Mancomunitat de Catalunya, van ser descartats per Pedro Pidal durant el seu discurs de defensa de la Ley de Parques Nacionales davant el Senat perquè, al seu parer, calia crear els Parcs Nacionals d'Espanya abans que els de Catalunya, els quals, per altra banda, no podrien ser nacionals perquè pertanyerien a una regió¹¹⁹. Uns anys més tard, el 1922, el diputat Jaume Bofill i Mates de la Lliga Regionalista va presentar la moció *El Montseny, Parc Nacional de Catalunya* a la Mancomunitat de Catalunya, després de l'elaboració d'un seguit d'estudis¹²⁰ que van ser la base científica per a la creació, l'any 1928, del Patronat de la Muntanya del Montseny¹²¹.

Durant la Segona República, la Generalitat de Catalunya va publicar el Pla de Distribució en Zones del Territori Català (*Regional Planning*), elaborat per l'arquitecte Nicolau Maria

¹¹⁶ Més informació sobre l'excursionisme vuitcentista a Catalunya a Martí Henneberg 1994; Roma Casanovas 2006, 2010:482-502.

¹¹⁷ Jiménez i Prats 2006:154-55.

¹¹⁸ Boada i Rivera 2000:9; Solé Massip i Bretón Solo de Zaldívar 1986:26.

¹¹⁹ Casado de Otaola 2010:245; Solé Massip i Bretón Solo de Zaldívar 1986:27.

¹²⁰ Aquests estudis van ser elaborats pel botànic Pius Font i Quer, el zoòleg Ignasi de Segarra, el secretari de l'Escola de Belles Arts Josep Llorens i Artigas, l'arquitecte Serafí Bassas, el diputat Lluís Duran i Ventosa i el professor de zootècnia de l'Escola Superior d'Agricultura Pere Màrtir Rossel i Vila (Boada i Rivera 2000:9-10; Soler Insa 2010:49-52).

¹²¹ Boada i Rivera 2000:11; Gaceta de Madrid 1928.

Rubió i Tudurí, que contemplava la definició d'uns espais a protegir i la primera estructura d'un sistema d'espais naturals a tot el territori català. S'hi proposava crear parcs nacionals a l'Alt Pirineu, l'Artiga de Lin i Sant Joan de l'Erm i una sèrie de reserves de paisatge amb categoria de parc i d'espais protegits per preservar la fauna salvatge a la serra del Cadí i l'alt Ter i Freser; muntanyes dels voltants del castell de Requesens; la vall de Ridaura i la Collada de Santigosa a la Garrotxa; el Montseny, el Montnegre, els cingles del Bertí a la serra de Gallifa, Sant Llorenç del Munt, Montserrat, massís del Garraf, les serres de Prades i la Mussara, el Montsant, la serra de Cardó, la serra del Mont Caro i els Ports de Beseit; alguns indrets de la Costa Brava i el massís del Tibidabo¹²². La Guerra Civil n'impedí l'aplicació, però va ser tingut en compte a l'hora de fer planificació territorial després de la restauració de la democràcia.

Fig. 1.1.: Mapa del *Regional Planning*, 1932. Font: Institut Cartogràfic de Catalunya.

¹²² Boada i Rivera 2000:11; Casado de Otaola 2010:268-69; Soler Insa 2010:57-62.

Per altra banda, durant la dictadura de Franco, el Pla Provincial de Barcelona de 1963 va definir un sistema de 14 parcs naturals provincials: Montseny, Sant Llorenç del Munt i Serra de l'Obac, Montserrat, Montnegre, Corredor, Collserola, Pedraforca, Rasos de Peguera, Cadí, Cabrera-Collsabre, Guillerics, Catllaràs, Bellmunt i la Quar. El 1970 la Diputació de Barcelona, mitjançant el Gabinet de Planejament Urbanístic de la Secció d'Urbanisme i Habitatge, va elaborar els Plans de Delimitació del Parc Natural del Montseny i del Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i serra de l'Obac, en base a la Ley de suelo de 1965. Entre 1971 i 1972 es va aprovar el Pla Especial d'Ordenació del Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i serra de l'Obac. El 1975 la Diputació de Barcelona va crear el Servei de Parcs Naturals, Protecció de la Natura i Medi Ambient, òrgan administratiu que havia de delimitar i ordenar els parcs provincials i gestionar els parcs que ja tenien un pla aprovat, i que va impulsar l'aprovació del Pla Especial d'Ordenació del Parc Natural del Montseny l'any 1977 (la Diputació de Girona va aprovar el seu pla per aquest parc natural l'any següent)¹²³. Posteriorment, alguns dels parcs provincials van esdevenir espais naturals de protecció especial per la Generalitat de Catalunya: Paratge Natural d'Interès Nacional del Massís del Pedraforca (1982), Parc Natural del Cadí-Moixeró (1983), Parc Natural de la Muntanya de Montserrat (1987), Parc Natural del Montseny (1987), Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac (1987) i Parc Natural de Collserola (2010).

1.1.3.- Experts i controvèrsies científiques

Atès que el focus de la tesi se centra en la consideració de la protecció d'espais naturals com un conflicte ambiental, cal parlar dels actors d'aquest conflicte. És indubtable la importància, per no dir protagonisme, de la "natura"/paisatge i dels animals (sobretot en un dels casos estudiats) en els conflictes que es descriuran, però, malgrat això, i sent conscient que és una anàlisi amb un biaix antropocèntric, ens centrarem en els protagonistes humans, classificats com a experts o com a profans, i en les controvèrsies que es van donar entre diferents experts en cadascun dels parcs estudiats.

¹²³ Boada i Rivera 2000:11-12; Soler Insa 2010:98-100.

La bibliografia sobre l'expertesa científica és molt àmplia, sobretot la generada per la història de la ciència, així com per la sociologia de la ciència. Els sociòlegs Harry Collins i Robert Evans, per exemple, han escrit profusament sobre l'expertesa científica, per una banda, i el seu paper en la presa de decisions política¹²⁴, per una altra, tema especialment interessant per a aquesta tesi, com veurem als propers capítols. Resulta evident l'interès que planteja l'estudi del paper de l'expert, particularment per analitzar societats basades en un ús extensiu del coneixement especialitzat per a la presa de decisions en matèries diverses entre les que cal comptar evidentment les ambientals i les relacionades amb la protecció de la natura. Els estudis històrics de les últimes dècades han mostrat la complicació que suposa la relació entre raons i interessos, poder i saber, objectivitat i neutralitat. En aquest context, l'estudi del creixent paper de l'expert científic en les societats contemporànies es fa més complicat però també més interessant¹²⁵.

De fet, les controvèrsies científiques han estat àmpliament estudiades pels historiadors de la ciència en les últimes dècades¹²⁶. S'han ocupat principalment de les polèmiques entre els propis experts, del seu paper com a àrbitres en determinats conflictes, però també de controvèrsies entre experts i profans. Parlar d'expertesa implica necessàriament l'existència de persones considerades no expertes, és a dir, profanes. La relació entre experts i profans, i sobretot, el paper dels suposats profans no només en la transmissió i circulació del coneixement científic sinó també en la seva construcció és el fil conductor del llibre de l'historiador de la ciència Agustí Nieto-Galan *Los públicos de la ciencia. Expertos y profanos a través de la historia*¹²⁷ i de la seva versió en anglès, revisada i ampliada, *Science in the Public Sphere. A history of lay knowledge and expertise*¹²⁸, que ofereixen una visió panoràmica de la divulgació científica i del paper de la ciència a la societat en els darrers cinc-cents anys al món occidental. Un dels conceptes present als llibres de Nieto-Galan és el

¹²⁴ Collins 2014; Collins i Evans 2002, 2007.

¹²⁵ Golan 2007.

¹²⁶ Engelhardt i Caplan 1987; Martin i Richards 1995; Raynaud 2003; Secord 2014.

¹²⁷ Nieto-Galan 2011b.

¹²⁸ Nieto-Galan 2016.

d'hegemonia cultural, en el sentit gramscian¹²⁹ del terme, és a dir, “la producció contínua de significats i valors que mantenen el consentiment i l’acceptació més o menys espontània d’un determinat *statu quo*” per part de la societat civil, o sigui, institucions com l’escola, la família, l’església, així com un gran nombre de pràctiques de la nostra vida quotidiana, més enllà de la força coercitiva inherent a l’Estat. Els protagonistes d’aquesta hegemonia cultural són els intel·lectuals, que contribueixen “de manera més o menys conscient a la construcció d’una determinada hegemonia al servei d’unes determinades elits”. Això no obstant, al marge d’aquesta hegemonia dels intel·lectuals, Gramsci creia que qualsevol persona, independentment de la seva classe social, té un pensament propi quant a la realitat i l’entorn en què viu, que no té per què coincidir amb la narració hegemònica¹³⁰.

Aquestes categories gramscianes es poden aplicar a l’anàlisi dels estudis de cas d’aquesta tesi. Les polítiques de protecció d’espais naturals es poden veure com l’aplicació d’una hegemonia cultural que respon a uns valors promoguts pels científics naturals, geòlegs, biòlegs i ecòlegs, convertits en intel·lectuals, en els únics experts amb autoritat i legitimitat a l’hora de parlar de la natura. Una natura que, un cop convertida en patrimoni natural, cal conservar i gestionar. Aquesta conversió està estretament relacionada amb el que Fernando Vidal i Nélia Dias han definit molt encertadament com *endangerment sensibility*, “un complex de coneixement, valors, afectes i interessos caracteritzats per una percepció particularment aguda que alguns organismes i coses estan ‘en perill’, i per una decidida capacitat de resposta a aquesta situació”, “l’emergència i les característiques de la percepció que vastes porcions del món humà i no humà estan en perill d’extinció o destrucció”¹³¹. Tanmateix, aquests valors i aquesta percepció, inherents a la ideologia conservacionista, sovint entren en conflicte amb la població local en el moment de la seva implementació en forma de delimitació d’espais naturals protegits. Aquests conflictes es donen no només en contextos colonials, sinó també als països europeus, com hem vist a

¹²⁹ Antonio Gramsci (1891-1937) va ser un pensador i un dels fundadors del Partito Comunista Italiano, pel qual va ser diputat. Tancat a la presó sota el règim de Mussolini, hi va escriure la part més important de la seva obra, 33 quaderns coneguts com a *Quaderni del carcere*, publicats pòstumament, en els quals va parlar del concepte d’hegemonia i dels seus protagonistes, els intel·lectuals (Nieto-Galan 2011b:309-10).

¹³⁰ Nieto-Galan 2007:8-12, 2011b:311-12, 2011a:456-59.

¹³¹ Vidal i Dias també apliquen aquest concepte a la conservació del patrimoni cultural (artístic, arquitectònic i lingüístic) (Vidal i Dias 2016:2) [la traducció és meua].

l'inici de la introducció per al cas suís, i tenen una estreta relació amb el poder que tenen els diferents personatges. Per a l'enginyer agrònom especialitzat en gestió social dels recursos naturals i mediador ambiental Xavier Carbonell, el conservacionisme, "hegemònic a nivell regional i especialment urbà, legitima un ús del poder polític que és percebut com un abús per part dels afectats". "En el marc d'un estat democràtic, la creació d'espais naturals protegits estaria permesa per l'expansió d'aquesta ideologia conservacionista i es connectaria amb la ficció jurídica que no existeix cap abús de dret atesa la legitimitat de les majories"¹³². Aquesta anàlisi, feta en el context del desenvolupament del Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals del que posteriorment va esdevenir el Parque Natural de los Valles Occidentales, a Aragó, és semblant a la que Kupper fa en el cas suís, on el parc nacional era vist per la població local com una imposició d'autoritats foranes, d'una manera similar a com perceben els parcs nacionals les poblacions locals en contextos colonials (Àfrica i Àsia), situació que dificulta l'establiment de llaços emocionals amb el parc nacional per part de la població local¹³³.

Poder polític, autoritat científica i legitimitat com a experts són aspectes fonamentals en la capacitat dels diferents actors a l'hora de negociar i defensar la seva posició i els propis interessos en un determinat conflicte ambiental. La població local sovint es troba en una situació marginal pel que fa al poder polític, per no parlar de l'àmbit del coneixement o l'expertesa. L'estudi del coneixement local ha estat en les darreres dècades un camp molt fèrtil en bibliografia, i des de diversos àmbits s'ha valorat i reivindicat la importància del saber local en diversos camps. Conceptes ben actuals com ara biopirateria¹³⁴ o ciència ciutadana tenen a veure amb la participació de persones sense formació científica en la producció i la circulació del coneixement científic, així com en la presa de decisions polítiques¹³⁵, àmbit en què l'activisme és especialment actiu¹³⁶. Segons el sociòleg Steven

¹³² Carbonell 2007:67-70 [la traducció és meva].

¹³³ Kupper 2014:98-99.

¹³⁴ El terme biopirateria, que forma part del vocabulari del moviment per la justícia ambiental, fa referència al "robatori no només de matèries primeres biològiques (els anomenats recursos genètics), sinó també del coneixement sobre l'ús d'aquests recursos, sigui en l'agricultura o la medicina" (Martínez Alier 2006:175). Trobareu més informació sobre la biopirateria a Martínez Alier 2006:175-95; Shiva 2001.

¹³⁵ Sobre la participació ciutadana en la presa de decisions polítiques relacionades amb la ciència, la tecnologia i el medi ambient, vegeu Bucchi i Neresini 2007; Fischer 2000; Nieto-Galan 2011b:275-99.

Yearley, les controvèrsies ambientals contribueixen a debilitar l'autoritat dels científics com a únics experts legítims i amb freqüència són utilitzades pels moviments ecologistes per criticar i condemnar no només aspectes importants del model de societat industrial actual, sinó el paper de la ciència oficial o institucionalitzada¹³⁷, els aprofitaments industrials de la qual han contribuït, tal com exposa el també sociòleg Ulrich Beck, a la creació d'una societat del risc en què ja no podem percebre els perills i les amenaces amb els nostres sentits sinó que, paradoxalment, només poden ser percebuts mitjançant els instruments de mesura i experimentació de la ciència¹³⁸. Tanmateix, seria un error considerar els científics experts com a membres d'un grup monolític amb una idea única, perquè és molt habitual que les diferències entre les seves opinions siguin utilitzades per legitimar postures diferents en els conflictes ambientals.

Les controvèrsies que apareixen dins de la comunitat científica a causa d'opinions discordants sobre un tema concret defensades per diferents científics no només no són res de nou, sinó que són quelcom habitual¹³⁹ que ha produït una creixent bibliografia en la qual destaquen les aportacions fetes des de la història de la ciència i des de l'interdisciplinari camp dels estudis socials sobre ciència i tecnologia, conegut per les seves sigles en anglès STS (*Science and Technology Studies* o *Science, Technology and Society*). Per al sociòleg Trevor Pinch, estudiar les controvèrsies científiques permet fer visibles els processos socials en l'àmbit de la ciència que normalment queden amagats, entre els quals hi ha el rol dels mitjans de comunicació¹⁴⁰, els quals han anat prenent més i més rellevància en les controvèrsies científiques perquè, cada cop amb més freqüència, aquestes polèmiques han traspassat l'àmbit científic per arribar a l'esfera pública, on els

¹³⁶ Un exemple evident serien les organitzacions o els grups activistes en temes relacionats amb el medi ambient, com ara les que reclamen la protecció d'espècies i hàbitats, les antinuclears, les contràries a les línies d'alta tensió i totes les que lluiten per la justícia ambiental.

¹³⁷ Yearley 1995.

¹³⁸ Beck 1998.

¹³⁹ Alguns exemples coneguts de controvèrsies científiques, passades i presents, són les discussions geocentrisme-heliocentrisme en astronomia, catastrofisme-uniformisme en geologia, creacionisme-evolucionisme i darwinisme-lamarckisme en biologia i un llarg etcètera.

¹⁴⁰ Pinch 1994:88.

mitjans de comunicació han ajudat a donar-les a conèixer entre la ciutadania¹⁴¹. En aquest context, el coneixement científic acadèmic i la seva versió mediàtica es realimenten mútuament, de manera que la legitimació del coneixement científic està sovint lligada a la lògica dels mitjans de comunicació¹⁴².

De fet, la importància que van adquirir els mitjans de comunicació de masses durant el segle XX pel que fa a la comunicació de la ciència ha estat aprofitada pels mateixos científics, els quals han volgut dirimir les controvèrsies científiques fora de les fronteres de l'acadèmica, en l'àmbit mediàtic, tot buscant una legitimitat pública per a les seves teories o propostes que no sempre han trobat en el seu àmbit professional. Alguns exemples serien una teoria sobre l'origen de l'Univers alternativa al Big Bang desenvolupada per l'astrònom britànic Fred Hoyle a la dècada dels cinquanta o l'anunci dels químics B. Stanley Pons i Martin Fleischmann d'haver aconseguit dur a terme al laboratori la coneguda com a fusió freda, és a dir, una reacció nuclear de fusió en condicions de temperatura ambient l'any 1989¹⁴³. La paleoantropologia és una ciència especialment propensa a la generació de controvèrsies, entre les quals podríem parlar de la troballa l'any 1982 d'un fragment de crani a Orce, un poble de Granada, que en un primer moment es va catalogar com les restes del primer europeu, però que un any més tard bona part de la comunitat científica, inclosos dos dels seus tres descobridors, van atribuir a un membre prehistòric del gènere de cavalls i ases. Així, l'Home d'Orce va esdevenir el "Burro d'Orce", una controvèrsia que encara dura i que va ser analitzada per Miquel Carandell Baruzzi en la seva tesi doctoral¹⁴⁴. Un altre cas geogràficament proper és el jaciment d'Atapuerca, a Burgos; Oliver Hochadel ha analitzat la història de les troballes realitzades en les diverses excavacions, així com els

¹⁴¹ Abans de l'aparició dels mitjans de comunicació de masses actuals també hi va haver polèmiques relacionades amb la ciència que van arribar al gran públic, com per exemple, l'ús de noves tècniques de detecció d'arsènic en un judici per enverinament, el conegut com a cas Lafarge, a França, l'any 1840, que van comportar la condemna de l'acusada, i que van dividir el país en partidaris i detractors de Madame Lafarge (Bertomeu-Sánchez 2006).

¹⁴² Bucchi 1998.

¹⁴³ Nieto-Galan 2011b:246-48, 261-66.

¹⁴⁴ Carandell Baruzzi 2015, 2016.

debats acadèmics sobre el significat d'aquests descobriments i, sobretot, la seva divulgació en l'esfera pública espanyola¹⁴⁵.

A la dècada dels seixanta, el químic anglès James Lovelock va desenvolupar la hipòtesi de Gaia, segons la qual el planeta Terra és un superorganisme, un sistema complex autoregulat, que no ha estat acceptada per una gran part de la comunitat científica, però que en canvi ha rebut el recolzament general dels moviments ecologistes i ha aparegut profusament als mitjans de comunicació¹⁴⁶. Com Gaia, les de tipus ambiental són de les controvèrsies amb un major ressò en l'esfera pública, sobretot les que fan referència a problemes ambientals com ara les repercussions de l'ús indiscriminat d'insecticides, el forat de la capa d'ozó, la pluja àcida, els efectes de la contaminació nuclear o el canvi climàtic. La importància dels mitjans de comunicació en la divulgació de les controvèrsies científiques els ha acabat convertint en una eina en mans de grups de científics que buscaven difondre dubtes i narracions alternatives per tal de qüestionar les veus dels científics que alertaven sobre la pluja àcida, el forat de la capa d'ozó, els perills del tabaquisme (actiu i passiu) o l'escalfament global, campanyes que han aconseguit desprestigiar el consens acadèmic dels experts, tal com denuncien Naomi Oreskes i Erik M. Conway al llibre *Merchants of Doubt. How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*¹⁴⁷.

Si bé les controvèrsies acostumen a donar-se entre científics o experts en un mateix camp, també pot passar que la discussió neixi entre professionals de diferents àmbits. Camprubí explica el cas de l'aprofitament del riu Noguera Ribagorçana durant l'època franquista, en què van entrar en conflicte dues visions diametralment oposades de l'objectiu que havia de perseguir el control del riu. Mentre l'Institut Nacional de Industria (INI) recolzava la proposta de l'Empresa Nacional Hidroelèctrica del Ribagorçana (ENHER) de construir una dotzena d'embassaments que convertissin el riu en una mena de màquina productora d'energia supeditada a les necessitats de consum elèctric de les indústries barcelonines, el Ministerio de Obras Públicas i l'Institut Nacional de

¹⁴⁵ Hochadel 2013.

¹⁴⁶ Nieto-Galan 2011b:243-50.

¹⁴⁷ Oreskes i Conway 2011.

Colonización (INC), que depenia del Ministerio de Agricultura, es van posar de part dels camperols que necessitaven l'aigua del riu per regar els seus camps i que, mitjançant les associacions en què estaven organitzats, van fer arribar les seves preocupacions als organismes esmentats. La confrontació entre els enginyers dels dos bàndols va tenir el seu origen en el cabal d'aigua necessària per produir electricitat i per assegurar el reg. Uns i altres presentaven i exigien dades que no coincidien i que depenien de les dades pluviomètriques registrades per l'única estació que hi havia en tota la conca hidrogràfica i dels models predictius per a anys de sequera¹⁴⁸.

En els casos esmentats, i en els que veurem en aquesta tesi, queda palesa la importància dels interessos, professionals o d'altres tipus, dels experts a l'hora de defensar la seva posició, ja sigui davant de companys de professió o davant d'experts en altres camps però també amb veu en la controvèrsia. En aquest darrer cas, s'hi afegeix un altre component, com és la cerca de legitimitat i de reconeixement de la pròpia autoritat científica.

1.2.- Sobre aquesta tesi

Com ja hem dit, aquesta tesi estudia els processos que van menar a la protecció de tres espais naturals de Catalunya, el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (1955), el Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (1982) i el Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà (1983). L'anàlisi i la comparació dels tres estudis de cas des del punt de vista històric pretenen visibilitzar els conflictes ambientals latents i explicar-ne els patrons. En aquesta tasca, és necessari identificar els diferents actors que hi intervenen, així com la seva visió de la natura, els seus interessos personals o de grup i el seu poder polític. Dins de l'àmplia amalgama de personatges, és especialment rellevant el grup dels experts, enginyers i científics, pel seu paper en la implementació de les polítiques públiques relacionades amb la protecció de la natura, que sovint són un reflex de les controvèrsies que es donen entre ells i/o de la seva resolució.

¹⁴⁸ Camprubí 2012, 2014:103-35, 2017:111-30.

La tesi està estructurada en cinc capítols. El primer, aquesta introducció, ha estat dedicat a la discussió historiogràfica del tema de recerca, la protecció de la natura, primer des d'una perspectiva relativament àmplia i a continuació posant el focus en tres temes rellevants, tres aspectes que guiaran de manera implícita la descripció dels estudis de cas escollits: el conflicte pels recursos naturals, la percepció de la natura i el paisatge i el seu ús per a la construcció d'identitat, i els protagonistes dels conflictes i les controvèrsies que hi va haver. Els capítols 2, 3 i 4 estan dedicats als tres espais naturals i comparteixen una mateixa estructura basada en l'estreta relació entre els recursos naturals presents als diferents espais i llur protecció: en primer lloc, una descripció de les característiques biofísiques de cadascun dels espais, que ens transporten a una reconstrucció de les característiques de la natura en el present, amb algunes referències al passat; seguidament, la cronologia dels fets que van portar, des d'una explotació dels recursos naturals, a la protecció dels espais; en tercer lloc, una anàlisi centrada en els aspectes més rellevants de cada cas, tenint en compte els temes presentats en aquesta introducció; i en darrer lloc, una recapitulació. El darrer capítol està dedicat a les conclusions, on també es comparen els tres parcs de manera transversal. La tesi acaba amb un epíleg que reflexiona sobre temes aspectes relatius a la protecció d'espais naturals que es podrien abordar en un futur proper, més enllà d'aquest treball.

Tot seguint un ordre cronològic pel que fa a la protecció de cada espai, el capítol 2 se centra en el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, protegit el 1955 sota el règim franquista. La seva característiques més rellevant és el seu paisatge, resultat del seu passat glacial, que ha donat peu a un relleu de morfologia escarpada i a una gran abundància d'aigua. La conjunció de tots dos trets el van convertir en un lloc perfecte per a l'aprofitament d'aquesta aigua per a la generació d'energia, una activitat que va començar a la zona a l'inici del segle XX i que segueix en l'actualitat. Tanmateix, durant el segle XX hi ha hagut altres aprofitaments dels recursos naturals en l'actual àrea d'influència del parc nacional, alguns de tradicionals (agricultura, ramaderia i explotació forestal) i altres de més moderns (esquí), relacionats, al seu torn, amb el règim de propietat, on destaca la pervivència dels comunals com una de les característiques més singulars de les zones de muntanya i un dels focus de conflicte amb la figura del parc nacional encara a hores d'ara. Altres aspectes importants d'aquest estudi de cas són, per

una banda, la figura de protecció aplicada i el model de presa de decisions en el context d'un règim autoritari sense una esfera pública de debat ni confrontació democràtica, i per una altra, la despoblació progressiva al llarg de tot el segle XX, la irrupció del turisme, especialment a partir de la dècada dels seixanta i les successives adaptacions del parc als requeriments de la nova etapa democràtica després de la Transició.

El capítol 3 presenta el Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa, protegit per la segona llei que va aprovar el tot just restaurat Parlament de Catalunya l'any 1982. En aquest cas, la característica més important del parc és explícita al nom: és una zona volcànica. Les característiques del vulcanisme garrotxí han fet que, a diferència d'altres zones volcàniques molt conegudes, no s'hi trobin un o pocs grans volcans, sinó que n'hi hagi una quarantena de petits (el més alt, el Croscat, té una alçada de 160 m) i una vintena de colades de lava. Des de fa segles s'hi han explotat de manera manual els recursos volcànics, tant el basalt de les colades de lava com la *greda* o lapil·li, producte de les erupcions que es troba als vessants dels volcans. A la dècada dels seixanta es van començar a explotar industrialment les gredes del Croscat, entre altres volcans. L'amenaça que comportava per a la conservació de les morfologies volcàniques va provocar una campanya de salvaguarda, iniciada el 1975, que finalment va desembocar en la protecció d'aquell espai natural. La campanya es va basar en dues premisses: la divulgació i la conscienciació ambientals de la població local, i la seva identificació amb el paisatge, que era allò que es pretenia protegir. Veurem també la importància de la premsa i l'evolució del grup que va dur a terme la campanya des dels seus inicis fins a esdevenir científics experts reconeguts.

Pel que fa al Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà, del qual tracta el capítol 4, el procés que va finalitzar amb la seva protecció l'any 1983 té importants punts en comú amb el cas de la zona volcànica de la Garrotxa. A mitjan dècada dels setanta es va fer públic un projecte de construcció d'una marina residencial a l'estil d'Empuriabrava sobre el que es va anomenar "els últims aiguamolls de l'Empordà". L'amenaça que suposava per a l'ecosistema de maresma va desencadenar una campanya de salvaguarda que es va desenvolupar en paral·lel a la de la Garrotxa. Un dels aspectes més rellevants d'aquest cas és el fet que, tradicionalment, les zones de maresma havien estat percebudes molt

negativament per part de la població local, en gran manera a causa de certes malalties endèmiques en aquest tipus d'ambient, com ara la malària o paludisme, raó per la qual durant segles s'havien anat dessecant, fins al punt que, en aquells moments, el que quedava d'aquest tipus d'ecosistema era només un fragment i en força mal estat. La tasca de divulgació i de conscienciació ambientals que va dur a terme el grup que va liderar la campanya de salvaguarda va haver de trencar aquesta percepció negativa i convèncer de la potencialitat d'aquell indret, i va acabar convertint els seus membres en científics experts. Pel camí, però, no van dubtar a dur a terme accions directes com l'ocupació de la zona on havien de començar les obres del pla urbanístic.

El capítol 5, dedicat a les conclusions, esbossa una panoràmica detallada, rica i complexa del procés d'implantació de les figures de protecció d'espais naturals al territori català durant la segona meitat del segle XX a partir de la discussió i comparació de les característiques dels tres parcs estudiats.

En definitiva, aquesta tesi vol anar més enllà de l'habitual descripció dels valors naturals i científics que s'empren per justificar la protecció d'espais naturals per tal de centrar-se en els aspectes més humans i socials dels processos que desemboquen en la declaració d'un espai natural protegit. Es pretén, doncs, mostrar la complexitat característica d'aquests tipus de procés i retratar-los com a font de conflicte per l'accés, l'ús i la gestió dels recursos naturals en el territori a protegir, uns conflictes en què hi participa tot un seguit d'individus o grups de persones en defensa d'uns interessos que sovint són la plasmació del conjunt d'idees, imatges, visions i percepcions de la natura de cadascun d'ells i elements claus en el procés de construcció del patrimoni natural. El xoc entre dos o més interessos diferents és habitual; sovint, els aspectes pels quals es discuteix en aquestes controvèrsies són de caire científic, i en elles hi tenen un paper preponderant aquest grup d'actors, els quals, per altra banda, van ser una peça clau en els processos de protecció dels estudis de cas. Però, com en molts altres conflictes ambientals, la seva autoritat no és mai completa, sinó fruit de complexes negociacions amb un ampli ventall de personatges també rellevants i actius en la construcció cultural de la natura a protegir. Vegem-ho.

2.- El Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici

La llegenda dels Encantats

Més amunt d'Espot i seguint el curs del riu Escrita, s'obre la vall de Sant Maurici. Aquest Sant té una ermita construïda vora mateix del llac, situat al capdamunt de la vall, i sobre el qual es reflecteixen els impressionants cims dels Encantats.

Explica la llegenda que, fa molts anys, dos caçadors forasters van decidir anar a caçar el dia de la festa del Sant. Aquell dia la gent d'Espot feien una peregrinació i una missa a la capella, per la qual cosa consideraven aquella jornada com a sagrada. Tot passant per davant de la capella, els caçadors van fer burla del Sant i dels devots que s'hi havien aplegat. Caminant, caminant, el gos els va llevar un isard tan gros i lluent, que mai no n'havien vist ni somiat cap de semblant. Caçadors i gos iniciaren la persecució de la cobejada peça, la qual corria talment com un esperitat. Tot d'un plegat, la bèstia arribà al vessant sud-est de la muntanya i s'enfilà per un camí marcat a la roca, que avui encara es pot veure. Quan l'isard assolí l'enforcadura que formen els dos cims, desaparegué sense deixar rastre.

Poc després arribaren al mateix lloc els delerosos perseguidors, amb un pam de llengua, per tan llarg i pesat encalç. S'imaginaren que la bèstia s'havia esmunyit per l'altre costat i, en el mateix moment de guaitar cap a la vall, un llamp els fulminà. Els dos caçadors i el gos quedaren convertits en estàtues de pedra.

Per això d'aquesta muntanya se'n diu "Els Encantats": encara avui, en el perfil de la roca es poden distingir clarament les tres siluetes.

Pep Coll, *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava*.¹

Fig. 2.1.: "Reflexión". Els Encantats i l'Estany de Sant Maurici. Font: Manuel Mata Oliver (Arxiu del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici).

¹ Coll 2001:124. Josep Coll i Martí (Pessonada, Pallars Jussà, 1949) és escriptor i professor de secundària de llengua i literatura catalanes jubilat. El seu interès i la seva recerca sobre la història, les tradicions, la cultura i la llengua del Pirineu Occidental queden plasmats en llibres com *El Parlar del Pallars* (1991), un assaig sobre les característiques del dialecte pallarès, en diversos reculls de llegendes i rondalles, com ara *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava* (1986) i *Muntanyes Maleïdes* (1993), entre d'altres, i en llibres destinats a un públic juvenil i juvenil on adapta mites pirinencs, com per exemple *Què farem, què direm* (1992). També ha escrit nombroses novel·les i ha rebut diversos premis per la seva obra literària.

2.1.- Aigua i espècies d'alta muntanya en un relleu glacial i escarpat

Situat entre les comarques de l'Alta Ribagorça² i el Pallars Sobirà, el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici³ (PNAESM) es troba al Pirineu Central, a una altitud que varia entre els 1.383 m de la cota més baixa i els 3.029 m de la cota superior (pic de Comaloforno). Aquesta àrea, anomenada parc estricte, comprèn 14.119 ha envoltades d'una zona perifèrica de protecció⁴ de 26.733 ha, repartida entre quatre comarques, les dues ja esmentades, el Pallars Jussà i la Val d'Aran. En total, 40.852 ha de superfície protegida que pertanyen als municipis de Vall de Boí⁵, Vilaller⁶, Vielha e Mijaran⁷, Naut Aran⁸, Alt Àneu⁹, Esterri d'Àneu, la Guingueta d'Àneu¹⁰, Espot, Sort¹¹ i la Torre de Cabdella¹². Tots ells conformen l'àrea d'influència socioeconòmica del parc, 145.057,75 ha.

² La comarca de l'Alta Ribagorça va ser creada per llei l'any 1988. Fins llavors, el territori de l'actual comarca havia format part del Pallars Jussà. Tanmateix, en aquesta tesi utilitzarem la divisió territorial i la nomenclatures actuals per tal de facilitar-ne la lectura.

³ La informació sobre les característiques geològiques, faunístiques i de vegetació de l'actual parc nacional ha estat extreta de Castells, Aniz Montes, i Abad Balboa 2006; Fernández Sánchez i Pradas Regal 2000b; Llobet François 2015; Martínez Rius 2010; Maurici 2005.

⁴ La missió de la zona perifèrica de protecció és "garantir una completa protecció dels recursos naturals que han justificat la creació del Parc i evitar els possibles impactes ecològics i paisatgístics procedents de l'exterior" (DOGC 1988).

⁵ El 1965, els antics municipis de Barruera i Durro es van integrar en un de sol, Barruera, que va esdevenir la Vall de Boí l'any 1996, i que actualment inclou les entitats de població de Barruera, Boí, Caldes de Boí, Cardet, Còll, Durro, Erill la Vall, Pla de l'Ermita, Saraís i Taüll.

⁶ Vilaller inclou la vila homònima i el poble de Senet. Antigament també incloïa Cierco i Artiga, actualment pràcticament despoblats.

⁷ Vielha e Mijaran inclou diverses entitats de població: Arròs, Aubèrt, Betlan, Betren, Casarilh, Casau, Escunhau, Gausac, Mont, Moncorbau, Vielha, Vila i Vilac.

⁸ Al terme municipal de Naut Aran trobem les entitats de població d'Arties, Bagergue, Garòs, Gessa, Montgarri, Salardú, Tredòs, Unha i Vaquèira.

⁹ El municipi d'Alt Àneu comprèn Alós d'Isil, Àrreu, la Bonaigua de Baix, Borén, Isavarre, Isil, Son, Sorpe i València d'Àneu.

¹⁰ Aquest terme municipal inclou Aurós, Berrós Jussà, Berrós Sobirà, Burgo, Cerbi, Dorve, Escalarre, Escaló, Escart, Estaron, Gavàs, la Guingueta d'Àneu, Jou, Llavorre i Unarre.

¹¹ Sort inclou els nuclis de població d'Altron, la Bastida de Sort, Bernui, Bressui, Castellviny, Enviny, Llarvén, Llessui, Montardit de Baix, Montardit de Dalt, Olp, Pernui, Pujalt, Saurí, Sorre i Sort.

¹² La Torre de Cabdella inclou els pobles d'Aiguabella, Antist, Astell, Beranui, Cabdella, Castell-estaó, Central de Cabdella, Envall, Espui, Estavill, Guiró, Molinos, Mont-ros, Oveix, Paüls de Flamisell, la Plana de Mont-ros, Pobellà, la Pobleta de Bellveí i la Torre de Cabdella.

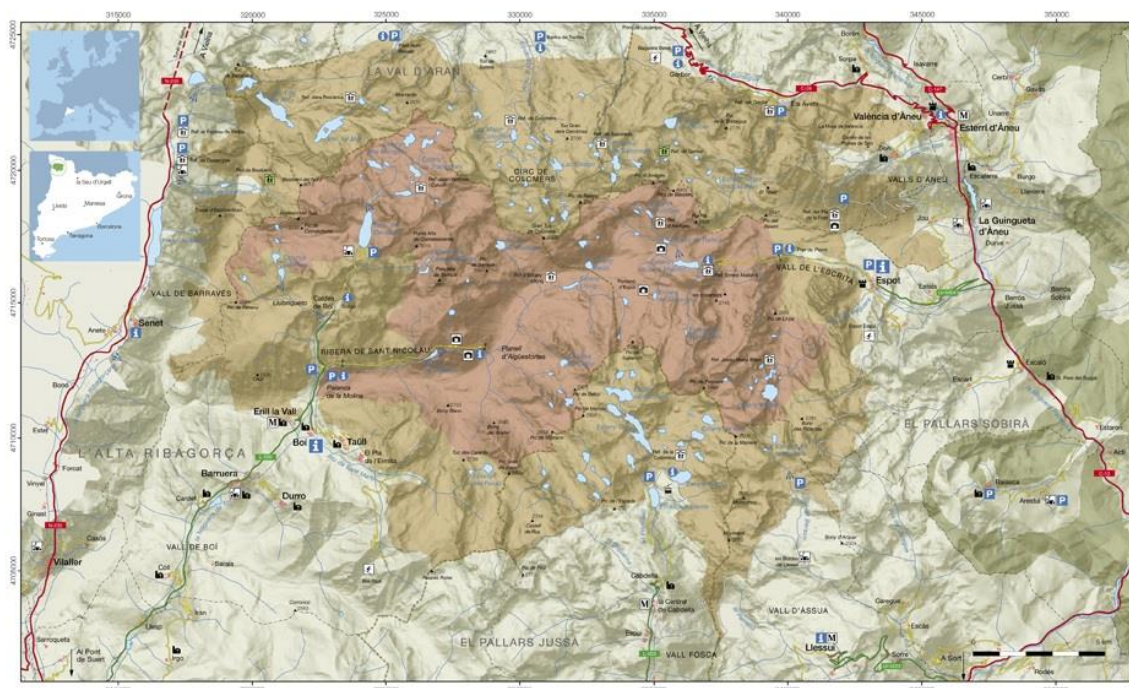

Fig. 2.2.: Mapa del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. En salmó, el parc nacional estricte. En marró, la zona perifèrica de protecció. Font: Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici 2005.

Tal com el seu nom indica, el parc nacional estricte està format per dues zones ben diferenciades que corresponen, bàsicament, a la conca de la Noguera Ribagorçana (Aigüestortes), a la qual s'accedeix des de la Vall de Boí, i a la conca de la Noguera Pallaresa (Estany de Sant Maurici)¹³, a la qual s'accedeix des de la vall d'Espot¹⁴. Tanmateix, el conjunt del parc té una sèrie de característiques compartides que resumeix la Llei 7/1988, de 30 de març, de reclassificació del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici:

Situat a la serralada axial pirinenca, en aquest indret hi ha una magnífica representació de les formacions geològiques i també de la flora i la fauna dels Pirineus. Així mateix, es tracta d'una de les millors representacions dels fenòmens glacials del quaternari, amb una protagonista principal: l'aigua. Més de cinquanta estanys, juntament amb rius, torrents, cascades i mulleres, fan que sigui un dels paisatges més majestuosos del Pirineu. Un paisatge de bellesa extraordinària, constituït per un mosaic de vegetació de boscos de pins,

¹³ La conca de la Garona queda fora del parc estricte, pertany a la zona perifèrica de protecció. El parc nacional, així, es troba a la divisòria d'aigües entre la conca mediterrània i la conca atlàntica.

¹⁴ El territori del parc estricte pertany a aquests dos termes municipals, la Vall de Boí i Espot.

avets, bedolls i faigs, clapejat de prats i roques. Dins la fauna típica de l'alta muntanya, destaquen l'isard, el gall fer, l'àliga daurada, la perdiu blanca i el picot negre.¹⁵

L'element més distintiu del parc nacional és el seu paisatge, en el qual destaquen les roques i l'aigua. La història geològica del Pirineu va començar al Paleozoic, fa entre 560 i 250 milions d'anys, quan en aquesta zona hi havia un mar, on s'hi dipositaven sediments. La col·lisió entre Euramèrica i Gondwana va provocar l'anomenada orogènia herciniana (350-300 milions d'anys), durant la qual es va formar el supercontinent Pangea. A la zona on ara hi ha el Pirineu, es van plegar, deformar i transformar les roques existents, i va aparèixer una serralada. Quan va acabar l'orogènesi, la serralada es va col·lapsar, es van formar falles normals¹⁶ i van ascendir roques magmàtiques que es van introduir en les roques existents i les van modificar en el procés. Fa 250 milions d'anys, a l'inici del Mesozoic, el relleu d'aquesta zona tornava a ser pla, a causa del col·lapse i l'erosió, i s'hi van anar acumulant nous sediments. Fa 75 milions d'anys va començar l'orogènia alpina, durant la qual es van formar diverses serralades al Sud d'Europa i Àsia¹⁷. El Pirineu va ser una d'elles, causada per la col·lisió entre la placa ibèrica i l'europea, que va provocar el plegament i la deformació tant de les roques sedimentàries mesozoiques com dels materials paleozoics de la zona.

Un cop finalitzada l'orogènia, l'erosió provocada pel vent, però sobretot per l'aigua i el glaç, ja activa durant el creixement de la serralada, va guanyar importància. El paisatge que veiem actualment es va modelar durant la darrera glaciació, fa entre 100.000 i 11.000 anys, amb un màxim glacial al Pirineu fa uns 40.000 anys. A les capçaleres de les valls s'hi van acumular importants gruixos de glaç, que es desplaçaven cap a les valls en forma de llengües glacials, formades per una glacera principal i diverses glaceres laterals. A la zona del parc nacional hi havia glaceres a les valls de les Nogueres Ribagorçana, de Tor i Pallaresa, de Sant Nicolau, de l'Escrita, del Flamisell i de la Garona.

¹⁵ DOGC 1988.

¹⁶ Una falla normal és aquella en què el bloc superior (el que es troba sobre el pla de la falla) es desplaça sobre el bloc inferior i s'enfonsa respecte aquest.

¹⁷ L'orogènia alpina (75-22 milions d'anys) es va produir en col·lidir la placa eurasiàtica al nord i la placa africana, l'Índia i la de Cimmèria al sud. D'oest a est, es van formar les següents serralades: l'Atles, el Rif, la serralada Bètica, les muntanyes Cantàbriques, el Pirineu, els Alps, els Apenins, els Alps Dinàrics, el Pindos, els Carpats, la serralada dels Balcans, les Muntanyes del Taure, les terres altes d'Armènia, el Caucas, els Monts Elburz, Zagros, l'Hindu Kush, el Pamir, el Karakoram i l'Himàlaia.

La capacitat erosiva del glaç queda palesa quan aquest es retira. Valls en forma d'U, circs amb parets gairebé verticals a les capçaleres de les valls i un gran nombre d'estanys¹⁸ situats a les cubetes de fons dels antics circs glacials¹⁹ o bé a les de fons de vall²⁰, tots dos tipus causades per la sobreexcavació de la glacera. Les cubetes de fons de vall situades a la seva part baixa generalment han anat acumulant sediments fins a esdevenir zones planes on els rius dibuixen meandres, anomenats "aigües tortes"²¹. Les glaceres laterals donen pas a valls penjades, els rius de les quals formen cascades en el seu descens cap al riu principal. A les valls també queden testimonis del material arrossegat per les glaceres, les morenes, així com enormes blocs de roca aïllats. Pel que fa a les muntanyes, els cims, molts d'ells al voltant dels 3.000 m d'altitud²², són aguts i les carenes molt estretes i arriben a formar crestes, on també hi ha agulles separades entre si²³.

Tanmateix, l'alteració del relleu no es va aturar en desaparèixer les glaceres. A l'erosió continuada provocada pel vent i l'aigua dels rius cal sumar-hi la que provoca l'aigua que queda a les esquerdes de les roques i que, en gelar-se per les baixes temperatures, augmenta de volum i poc a poc les va clivellant. Aquest és el mecanisme pel qual es produeixen els despreniments de roques en vessants molt pendents. L'acumulació

¹⁸ Amb 272 estanys, més de 150 dels quals permanents, el parc nacional és la zona lacustre més important del Pirineu (MAPAMA s.d.). S'hi poden trobar algunes zones amb major densitat d'estanys, com el circ de Colomers, on hi ha gairebé 50 estanys, entre els quals destaquen els estanys Major de Colomers, Llong de Colomers, Mòrt, Plan i de Ratèra de Colomers. A la capçalera glacial de la Vall Fosca hi ha una trentena d'estanys, entre molts altres, els estanys Gento, Tort, Negre, de Colomina, de Saburó i de Mar. A la vall de Peguera, per la seva banda, n'hi ha una vintena, com per exemple els estanys Negre de Peguera, Tort de Peguera, Gelat i de Lladres.

¹⁹ Entre els estanys situats en cubetes de fons de circ destaquen l'estany de Contraix, a 2.571 m, un dels més alts; l'estany Negre de Peguera, amb una profunditat de 117 m i una superfície de 32 ha, i l'estany Gerber, amb una profunditat de 64 m i una superfície de gairebé 15 ha.

²⁰ Dos dels estanys situats en cubetes de fons de vall són el de Sant Maurici i el Llong.

²¹ El planell d'Aigüestortes n'és el principal exemple i el que dona part del nom al parc nacional. També en trobem a la vall d'Aiguamòg i a la pleta de Saboredo.

²² Alguns dels cims més alts són el Comaloforno (3.029 m), el Besiberri Sud (3.023 m), la Punta Alta de Comalesbienes (3.014 m), el Besiberri Nord (3.008 m), el Besiberri del Mig (2.995 m), la Pala Alta de Sarradé (2.983), el Pic de Peguera (2.982 m), el Pic de Contraix (2.958 m), el Pic de Subenuix (2.950 m) i el Gran Tuc de Colomers (2.933 m).

²³ És el cas dels Encantats, imatge del parc nacional, als peus dels quals trobem l'estany de Sant Maurici; el Tuc, l'Agulla i les crestes de Saboredo; el Pic i les Agulles d'Amitges, i les Agulles de Travessani, entre d'altres.

d'aquests fragments forma les tarteres, molt abundants al parc. També cal tenir en compte els ocasionals corriments de terres com el que hi va haver fa uns 8.000 anys a la vall de Sant Nicolau, que va tapar-ne la sortida i hi va formar l'estany de Llebreta, i la capacitat destructiva d'avingudes i allaus, freqüents en zones d'alta muntanya.

El relleu, la disponibilitat d'aigua, l'altitud i el clima del parc són factors determinants pel que fa a la diversitat d'hàbitats, ecosistemes i espècies que s'hi troben. En general, el clima del parc nacional és atlàntic d'alta muntanya, amb unes precipitacions que superen els 1.000 mm anuals, una part important en forma de neu, i unes temperatures hivernals força baixes, amb una mitjana mensual que varia entre els 0 °C i els 5 °C. A les zones més elevades, la precipitació pot arribar als 1.500 mm anuals i les temperatures mitjanes hivernals no arriben als 0 °C. Ara bé, aquestes xifres amaguen una gran varietat de microclimes causats per l'orientació de les valls que formen el parc; les orientades al nord i a l'oest tenen una major influència oceànica, mentre que en les orientades al sud i a l'est és mediterrània. Per últim, cal tenir en compte que l'orientació E-O de les dues valls principals comporta una molt diferent insolació entre les zones solanes i obagues.

A més d'aquests factors, el tipus de roca i de sòl també influeix en la coberta vegetal. A grans trets, trobem diferents tipus de vegetació segons l'altitud i la situació (solana o obaga). Així, als fons de les valls de la zona perifèrica hi ha prats de dall; per sota dels 1.800 m hi ha diferents tipus de boscos caducifolis, on podem trobar verns (*Alnus glutinosa*), freixes (*Fraxinus excelsior*), avellaners (*Corylus avellana*), trèmols (*Populus tremula*), bedolls (*Betula pendula*), gatsaules (*Salix caprea*), moixeres (*Sorbus aria* i *Sorbus aucuparia*), faigs (*Fagus sylvatica*) i roures martinencs (*Quercus humilis*), així com boscos de coníferes, avetoses (*Avies alba*) i pinedes de pi roig (*Pinus sylvestris*). Per sobre dels 1.800 m hi ha pinedes de pi negre (*Pinus uncinata*) que s'aclareixen a partir dels 2.000 m, amb un sotabosc d'arbustos com la boixerola (*Arctostaphylos uva-ursi*), el neret (*Rhododendron ferrugineum*), el nabiu (*Vaccinium myrtillus*), el ginebró (*Juniperus* sp.) i el bàlec (*Genista balansae*). Més amunt hi ha les landes, matollars supraforestals dominats pel bàlec a la solana i el neret a l'obaga, i on també trobem ginebró. Per damunt dels 2.400 m, on ja no poden créixer arbres ni arbustos, trobem els prats alpins, amb espècies herbàcies, moltes d'elles amb flors. En total, dins del parc s'hi han descrit més de 1.450 espècies vegetals. Per últim, a partir dels 2.800 m gairebé no hi ha vegetació.

Acompanyant aquesta vegetació trobem una gran diversitat d'animals. Entre les aproximadament 200 espècies de vertebrats que s'hi han catalogat, destaquen l'isard (*Rupicapra pyrenaica*), el cabirol (*Capreolus capreolus*), la daina (*Dama dama*), el cérvol (*Cervus elaphus*), l'almesquera (*Galemys pyrenaicus*), la marmota (*Marmota marmota*), l'esquirol (*Sciurus vulgaris*), la marta (*Martes martes*), l'ermini (*Mustela erminea*), la guineu (*Vulpes vulpes*), el porc senglar (*Sus scrofa*) i l'ós bru (*Ursus arctos*, amb una presència escassa al sector nord del parc) entre els mamífers. Pel que fa als amfibis, destaca el tritó pirinenc (*Euproctus asper*), entre els rèptils, l'escurçó pirinenc (*Vipera aspis*), i entre els peixos, la truita de riu (*Salmo trutta*). El grup més nombrós és el dels ocells, entre els quals ressalten el gall fer (*Tetrao urogallus*) i la perdiu blanca (*Lagopus mutus*), espècies relictas de la darrera glaciació, el picot negre (*Dryocopus martius*), el mussol pirinenc (*Aegolius funereus*), el trençalòs (*Gypaetus barbatus*) i el voltor comú (*Gyps fulvus*), per posar alguns exemples. Quant als invertebrats, hi ha nombrosos cargols i llimacs, aranyes, escarabats, marietes, llagostes, saltamartins, espiadimonis, libèl·lules, invertebrats aquàtics i una gran varietat de papallones, molt vistoses, entre les quals destaca la papallona apol·lo (*Parnassius apollo*).

A més de ser parc nacional, el PNAESM també compta amb altres figures de protecció, com són Espai d'Interès Natural (PEIN Aigüestortes)²⁴, Zona Humida d'Importància Internacional (Conveni de Ramsar)²⁵, Zona d'Especial Protecció per a les Aus (ZEPA Aigüestortes), Lloc d'Interès Comunitari (LIC Aigüestortes) i Zona d'Especial Conservació de la regió alpina (ZEC Aigüestortes), i forma part de la Xarxa Natura 2000²⁶.

²⁴ El Pla d'espais d'interès natural (PEIN), aprovat l'any 1992, deriva de la Llei d'espais naturals de 1985. És un pla territorial sectorial i un instrument de protecció de la natura que té per objectius establir un sistema d'espais naturals protegits representatiu de la riquesa paisatgística i la diversitat biològica del territori de Catalunya i donar una protecció bàsica a aquests espais (Departament de Medi Ambient 1996; Departament de Territori i Sostenibilitat s.d.).

²⁵ El Conveni de Ramsar, nom pel que és coneguda la Convenció Relativa a les Zones Humides d'Importància Internacional Especialment com Hàbitat d'Aus Aquàtiques, es va signar a la ciutat iraniana de Ramsar el 2 de febrer de 1971. La seva missió és "la conservació i l'ús racional de les zones humides mitjançant accions locals i nacionals i gràcies a la cooperació internacional, com a contribució a la consecució d'un desenvolupament sostenible a tot el món" (Convenció de Ramsar s.d.; Diversos Autors 1971).

²⁶ Natura 2000 és una xarxa europea d'espais naturals que té com a objectiu fer compatible la protecció de les espècies i els hàbitats naturals i seminaturals amb l'activitat humana que s'hi desenvolupa. Integra les ZEC, prèviament designades LIC, i les ZEPA, designades d'acord amb la Directiva 92/43/CEE, de 21 de maig, relativa a la conservació dels hàbitats naturals i de la fauna i la flora silvestres, i la Directiva 79/409/CEE, de

2.2.- Un segle de canvis en l'accés, l'ús i la gestió dels recursos naturals

Com hem vist a l'apartat anterior, les principals característiques de la zona on es troba el parc nacional són la morfologia del seu relleu i l'abundància d'aigua, totes dues causades pel seu origen glacial. En aquest cas, l'explotació de l'aigua com a recurs energètic té una importància cabdal des de l'inici de la protecció d'aquesta àrea fins a l'actualitat. En primer lloc, entre els anys 1913 i 1914, l'empresa Energia Elèctrica de Catalunya (EEC)²⁷ va posar en marxa al poble de la Torre de Cabdella (Pallars Jussà) la Central de Cabdella i la seva central auxiliar per aprofitar l'energia que es generava a l'estany Gento, a la conca del riu Flamisell, afluent de la Noguera Pallaresa²⁸. A la capçalera de la Vall Fosca hi ha una trentena de llacs que pertanyen a tres conques: Tort, Rus i Estany Gento, que rep les aigües de la seva conca i les de les altres dues. Les obres van embassar quinze dels estanys, de manera que en van augmentar la capacitat, i van connectar-ne la majoria mitjançant canonades soterrades. El 1919 va entrar en funcionament la central de Molinos, que rebia les aigües del Flamisell i de la central de Cabdella, de la que distava 8 km. Les aigües d'aquesta central i les del Flamisell alimentarien, a partir de 1937, la central de la Plana de Mont-ros. Dècades més tard, el 1985 va entrar en funcionament la central reversible²⁹ de Sallente - Estany Gento³⁰.

2 d'abril, relativa a la conservació de les aus silvestres (Departament de Territori i Sostenibilitat s.d.; Environment Directorate General of the European Commission 2017).

²⁷ A l'origen d'aquesta empresa hi havia Emili Riu i Periquet (1871-1928), diputat pel partit liberal a les Corts per la circumscripció de Sort (1901-1918 i 1923), i senador per la província de Lleida a la Unió Monàrquica Nacional (1919-1920). En les seves visites a la Vall de Cabdella, inclosa a la circumscripció de Sort, el polític va veure'n el potencial per generar energia hidroelèctrica i va sol·licitar i obtenir concessions per tal de construir dues centrals, a Cabdella i a Mont-ros. En no trobar finançament al país, va entrar en contacte amb la Compagnie Générale d'Electricité i la Société Suisse d'Industrie Electrique. Així, el 1911 es fundava a París l'Energia Elèctrica de Catalunya, subsidiària d'aquelles, que va ser adquirida el 1923 per la Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (coneguda com La Canadenca). Aquesta va ser adquirida el 1951 per la societat Fuerzas Eléctricas de Cataluña S. A., FECSA, que va absorbir EEC el 1957 (Boneta Carrera 2011:58-60; Sánchez Vilanova 1992, 2012).

²⁸ Podeu trobar més informació sobre l'impacte socioeconòmic que va tenir la construcció d'aquestes infraestructures a la Vall Fosca a Boneta Carrera 2011. Tant aquest aspecte com l'impacte ambiental queden notablement plasmats a la novel·la *El segle de la llum* (Coll 1997).

²⁹ Quan hi ha demanda d'energia, la central en genera a partir de l'aigua que fa baixar d'Estany Gento al de Sallente. Quan hi ha energia sobrerera, l'utilitza per bombejar aquesta aigua de nou cap a Estany Gento.

³⁰ Sánchez Vilanova 1992, 2012.

Pel que fa a l'explotació hidroelèctrica a la conca hidrogràfica de la Noguera Ribagorçana, cal parlar de Victoriano Muñoz Oms³¹ (1900-2000), enginyer civil format a l'Escuela de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, a Madrid, l'única que expedia el títol en aquella època. Allà va coincidir com a alumne amb Eduardo Torroja Miret (1899-1961), enginyer d'estructures co-fundador el 1931 de l'Instituto Técnico de la Construcción y la Edificación (ITCE), convertit el 1946 en l'Instituto Técnico de la Construcción y del Cemento (integrat dins del Patronato Juan de la Cierva, i per tant, part del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC), del qual va ser-ne el dissenyador i el primer director, així com també director del Laboratorio Central de Ensayo de Materiales de Construcción³². Un dels seus professors va ser Alfonso Peña Boeuf (1888-1966), co-fundador i director de l'ITCE i Ministre d'Obres Públiques de 1938 a 1945³³. L'any 1925, Muñoz Oms va ser nomenat Enginyer Director de Vies i Obres de la Diputació de Lleida, càrrec que va ocupar fins el 1934. Durant aquest període, l'any 1931 l'advocat, empresari i polític Joan Vallès i Pujals li va encarregar, en nom d'un grup que havia iniciat l'explotació d'unes mines de carbó a la zona de Malpàs, a l'Alta Ribagorça, el disseny d'un projecte de camí des de les mines fins l'enllaç amb la carretera de la Pobla de Segur al Pont de Suert. Després de la visita de Muñoz Oms a la zona per tal de preparar el projecte, es va crear l'empresa Minera Industrial Pirenaica, S. A. (MIPSA), formada per onze socis, entre els quals hi havia Muñoz Oms i Vallès i Pujals³⁴. Pocs anys més tard, el 1935, Vallès i Pujals era nomenat Conseller d'Obres Públiques de la Generalitat i encarregava a Muñoz Oms la redacció d'un Pla General d'Obres Públiques per a Catalunya, en el qual es planificaven carreteres, telèfons, ferrocarrils, aeroports i ports marítims, i que incloïa un Pla d'Aigües de Catalunya que s'ocupava de la regulació dels rius, els regadius i el potencial energètic de l'aigua. Després del parèntesi de la Guerra Civil, durant el qual va redactar el Plan Nacional de Carreteras, Muñoz Oms va ser designat regidor de l'Ajuntament de Barcelona i va projectar l'autovia de Castelldefels.

³¹ La informació referida a la vida de Victoriano Muñoz Oms està extreta de Sánchez Vilanova 1993.

³² Camprubí 2014:15-23.

³³ Camprubí 2014:17-18.

³⁴ La resta del grup eren Pau Riera, Rosend Riera, Pere Ribas, Esteve Sallent, Marcel·lí Padrós (pare), Marcel·lí Padrós (fill), Emili Daura, el Sr. Cambra i el Sr. Jové (Sánchez Vilanova 1993:39).

L'any 1941, però, va dimitir per dedicar-se de ple a la direcció de MIPSAs, refundada després de la Guerra Civil, i que dirigia des de l'any 1940.

Durant els dos primers anys com a director de MIPSAs, Muñoz Oms va concebre un pla d'aprofitaments hidroelèctrics a la conca de la Noguera Ribagorçana i el seu afluent, la Noguera de Tor, que va presentar el 1942 al fundador i en aquells moments president del tot just creat Instituto Nacional de Industria (INI), Juan Antonio Suanzes³⁵. Després de confirmar les dades del projecte, l'INI va demanar al Ministerio de Obras Públicas la reserva dels cabals de tota la conca hidrogràfica, petició que es va fer efectiva l'abril de 1946³⁶ i que comportava la suspensió temporal de concessions prèviament demanades³⁷. Aquell estiu, se li encomanava a l'INI la creació d'una empresa mixta "per a la producció, transport i subministrament d'energia elèctrica, amb la missió fonamental d'executar el Pla d'aprofitament hidroelèctric integral del riu Noguera Ribagorçana i els seus afluents"³⁸. A finals d'any es creava l'Empresa Nacional Hidroelèctrica del Ribagorçana (ENHER) amb capital majoritari de l'INI³⁹, sota la presidència de Torroja Miret i la direcció executiva⁴⁰ de Muñoz Oms⁴¹.

Entre 1947 i 1962, ENHER va construir 12 centrals hidroelèctriques a la conca hidrogràfica de la Noguera Ribagorçana⁴², amb una potència instal·lada total de 317.900 kW i una

³⁵ Juan Antonio Suanzes (1891-1977) va ser General Inspector d'Enginyers Navals de l'Armada, Ministre d'Indústria i Comerç (1938-1939 i 1945-1951), fundador i president de l'INI (1941-1961) i president del Patronato "Juan de la Cierva" del CSIC (1942-1968) (Camprubí 2012:24, 2014:20-21).

³⁶ BOE 1946b.

³⁷ Sobre les aigües de la Noguera Ribagorçana tenien concessions les empreses Sociedad General Española del Aluminio, Catalana de Gas i Electricitat, Salts de Catalunya i MIPSAs (Aznar Colino 2015:6).

³⁸ BOE 1946a.

³⁹ Dels 500 milions de pessetes del capital inicial, l'INI es va reservar accions per valor de 275 milions (Aznar Colino 2015:8; Sánchez Vilanova 1991:42).

⁴⁰ Muñoz Oms va ser director de MIPSAs fins l'any 1961, en què ENHER va adquirir les accions que encara quedaven en mans privades (només el 30%) i integrava MIPSAs com a filial. En aquell moment, MIPSAs explotava les mines de carbó de Malpàs; unes mines de plom a Cierco, un forn elèctric i una foneria de plom, a Vilaller, i una serradora i altres instal·lacions relacionades amb l'explotació forestal, al Pont de Suert, entre altres activitats al Pallars Jussà i a Barcelona (Sánchez Vilanova 1993:84).

⁴¹ Aznar Colino 2015:8; Camprubí 2012:25.

⁴² Les actuacions d'ENHER van anar més enllà de la construcció de preses. A l'inici de la seva activitat, només existia la carretera de la Pobla de Segur al Pont de Suert, que passava pel port de muntanya de Perves i Viu de Llevata, i una altra carretera que unia el Pont de Suert amb Vilaller. Entre 1947 i 1952, ENHER

producció anual d'uns 1.090 milions de kWh: Senet (1951), Vilaller (1952), Bono (1953), Boí (a Barruera, 1956), Caldes (a Caldes de Boí, 1958), Baliera o Valira (a Vilaller, 1962), totes elles dins l'actual àrea d'influència socioeconòmica del parc⁴³, i Llesp (1953), Pont de Suert (1955), Escales (1955), Pont de Muntanyana (1958), Canelles (1959) i Santa Anna (1961)⁴⁴.

Pel que fa a la conca de la Noguera Pallaresa, l'empresa Hidroelèctrica de Catalunya (HEC)⁴⁵ va construir-hi cinc centrals dins de l'actual parc nacional i la seva zona perifèrica de protecció. A la vall del riu Escrita es van instal·lar la central de Lladres (1953), actualment en desús, i la de Sant Maurici (1954), que rebia aigües de la primera i de l'estany de Sant Maurici, la d'Espot (1953) i la de La Torrassa (1955), totes elles al terme municipal d'Espot, i la d'Unarre (1958), al terme municipal d'Esterrri d'Àneu. Per últim, de la conca de la Garona també se'n fa explotació hidroelèctrica. La Sociedad Productora de Fuerzas Motrices, S. A. (PFM)⁴⁶ va construir la presa i la central de Cledes (1929), actualment en desús, Vielha o Mijaran (1947), Benòs (1952), Arties (1955), Bossòst (1956), Varradòs (1956), Joeu (1958), eth Pònt de Rei (1960), Sant Joan de Toran (1963) i Aiguamòg (1965)⁴⁷.

havia establert 92,5 km de carreteres, pistes i camins: del Pont de Suert a Sopeira, del Pont de Suert cap a la Vall de Boí fins a la zona de Cavallers i d'Aigüestortes, de Bono a la boca sud del túnel de Vielha i de Noals a la Ribera, a la vall de Castanesa. Per tal d'abastar-se de material, l'any 1950 va crear la fàbrica de ciment de Xerallo, al voltant de la qual va créixer un poble de nova creació, i que funcionava amb el carbó de les mines de Malpàs. En l'àmbit social, ENHER procurava per als seus treballadors i llurs famílies allotjament, educació per als infants, assistència sanitària, formació professional i espais de lleure, cultura, educació humana i religiosa (Sánchez Vilanova 1991).

⁴³ Posteriorment, ENHER va posar en marxa dues centrals hidroelèctriques més a la conca de la Noguera Ribagorçana que ara són dins l'àrea d'influència del parc nacional: Baserca (1984) i Moralets (1985), als termes municipals de Vilaller i Montanui (Farré Perdiquer 1998:386).

⁴⁴ Sánchez Vilanova 1998:474.

⁴⁵ Es va fundar el 1946 com a subsidiària de Catalana de Gas y Electricidad (actual Gas Natural Fenosa).

⁴⁶ Fundada el 1917 en base a les concessions que havia obtingut Emili Riu i Periquet al tram inferior del Flamisell i a la Garona i amb aportació de capital per part de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad Municipal de Bilbao, Riu i Periquet va ser-ne el president fins la seva mort el 1928. La Productora va ser adquirida per Riegos y Fuerzas del Ebro (filial de La Canadenca) entre 1941 i 1947 i va passar a ser-ne filial. El 1952 entrava a formar part de FECSA, i el 1994 quedava absorbida per aquesta empresa (Sánchez Vilanova 2000:21-22, 296-301).

⁴⁷ Sánchez Vilanova 2000.

Franco va visitar les obres d'ENHER a l'Alta Ribagorça en quatre ocasions, convidat per Muñoz Oms: maig de 1947, juny de 1953, setembre de 1955 i juliol 1959⁴⁸. Durant la segona i la tercera visites⁴⁹, Muñoz Oms va portar Franco i el seu seguici a visitar la zona de l'actual parc, i el 21 de novembre de 1955 es publicava al *BOE* un decret del Ministerio de Agricultura, signat un mes abans pel ministre i per Franco mateix, que creava el parc nacional. Cal tenir en compte que segons la normativa vigent⁵⁰, els parcs nacionals els havia de declarar el Ministerio de Fomento mitjançant un Reial decret, després d'un procés que no es va complir en cap dels seus punts. Era el que posteriorment s'ha conegut com "un capritx del General Franco"⁵¹.

Fig. 2.3.: Franco prenent fotos del Portarró d'Espot, any 1955. Fotografia gentilesa de l'Arxiu d'Imatges del Consell Cultural de les Valls d'Àneu. Fons Gómez Vidal, núm. de registre 1342.

⁴⁸ Fernández Sánchez i Pradas Regal 2000b:212-16; Sànchez Vilanova 1998.

⁴⁹ De cara a la segona visita, prevista pel 1951, ENHER va construir una mena de xalet de muntanya a la vall de Sant Nicolau, prop de Caldes de Boí, anomenada La Farga, però coneguda per la gent d'allí com "el xalet de Franco". També va construir la carretera del Pont de Suert fins al Balneari de Caldes de Boí (Fernández Sánchez i Pradas Regal 2000b:212-13) i una pista entre el sector d'Aigüestortes i el Portarró d'Espot (Sànchez Vilanova 1991:122).

⁵⁰ En aquell moment eren vigents la Ley de Parques Nacionales de 1916 i el reglament que la desenvolupava (Gaceta de Madrid 1916, 1917).

⁵¹ Fernández Sánchez i Pradas Regal 2000b:212-16.

Així doncs, per què Franco va prendre aquesta decisió? És evident la importància de les visites que va realitzar a la zona, preparades per Muñoz Oms. Si bé hi ha qui considera Muñoz Oms un visionari i un amant desinteressat de la natura⁵², la versió més acceptada, i àmpliament difosa entre la població local, si bé poques vegades escrita⁵³, parla de la mala relació que tenia amb l'empresa Agrícola y Forestal del Pirineo, S. A. (AFOPISA), propietat de la família Ventosa i Calvell⁵⁴. Efectivament, l'aigua no és l'únic recurs natural del parc. Des de fa molts segles, els habitants de la zona hi han pujat els ramats de bestiar a l'estiu, i tradicionalment també s'hi havien dut a terme explotacions forestals, caça i pesca. Bona part d'aquests aprofitaments es realitzaven en propietats comunals⁵⁵, tot i que també hi havia explotació forestal en propietat privada. AFOPISA havia adquirit 20.000 ha a l'Alta Ribagorça⁵⁶, entre elles, la finca Riberes de Caldes, Riberes de Sant Nicolau i Llacs, amb una extensió de 15.653 ha, a la Vall de Boí⁵⁷. Quan ENHER va començar la seva activitat, se li va atorgar per llei el privilegi de comprar la fusta tallada a la conca de la Noguera Ribagorçana a un preu molt baix, un preu polític⁵⁸. Segons explica Antonio Monzón Perala, que a la dècada dels cinquanta treballava com a enginyer

⁵² Sánchez Vilanova 1991, 1993, 1998.

⁵³ El conflicte s'explica d'una manera resumida a Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000a:212-16 i de manera més extensa a Monzón Perala 2001.

⁵⁴ Joan Ventosa i Calvell (Barcelona, 1879 – Lausana, 1959), advocat, polític i financer, fou un dels fundadors de la Lliga Regionalista el 1901, secretari de la junta directiva (1903) i el seu màxim dirigent quan Cambó es va retirar temporalment de la política. Va ser elegit regidor de l'Ajuntament de Barcelona (1905) i diputat a les Corts de Madrid per Santa Coloma de Farners (1907-1923) i per Barcelona (1934-1939). També va ser procurador en Corts (1943-1946) i ministre en diverses ocasions (1917-1918, 1918 i 1931), així com president de diverses empreses (Ribas Massana 2008:37-49).

⁵⁵ Més informació sobre els comunals a l'apartat 1.1.1. i a l'apartat 2.3.

⁵⁶ Ribas Massana 2008:46.

⁵⁷ Aquelles terres havien pertangut a la baronia d'Erill. Quan va acabar la Guerra Civil es trobaven en situació de "dèbits a la hisenda" per impagament de contribució. Hisenda va oferir la finca al patrimoni forestal de l'estat per un preu d'unes 100.000 pessetes, però aquest organisme no la va comprar perquè la finalitat que perseguia en aquell moment era la repoblació forestal i aquella finca tenia prou arbres. Anys més tard, el 1982, ICONA va comprar-la per 300 milions de pessetes. Posteriorment, la finca va ser transferida a la Generalitat de Catalunya (Monzón Perala 2001). De la superfície total de la finca, 5.240 ha formen part del parc nacional estricte, la resta pertanyen a la zona perifèrica de protecció (Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:242-45).

⁵⁸ Eren condicions similars a les que tenia RENFE (Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:214-15; Monzón Perala 2001:444).

forestal subaltern de la División Hidrológico-Forestal del Pirineo Oriental i del seu director, José María Coll Ortega, el qual també era l'assessor forestal de Ventosa i Calvell, la finca propietat d'AFOPISA estava afectada per aquesta llei, però Ventosa i Calvell es va negar en repetides ocasions a proporcionar la fusta a la hidroelèctrica⁵⁹. En aquesta situació, Muñoz Oms va pensar que la creació d'un parc nacional del qual formessin part les terres de Ventosa i Calvell seria una manera d'imposar-li limitacions i obligacions que no podria eludir, i fins i tot la prohibició de fer-hi cap tipus d'explotació forestal. Tanmateix, Ventosa i Calvell es va anticipar a aquesta possibilitat i va encarregar al districte forestal de Lleida el projecte d'ordenació de la seva finca. Quan es va fer públic el decret de declaració del parc nacional, la finca tenia aprovat un pla dasocràtic, fet que garantia al seu propietari el dret a efectuar els aprofitaments que hi constaven o a ser indemnitzat, si les terres entraven a formar part d'un parc nacional⁶⁰. I així va ser: malgrat formar part d'un parc nacional, en aquella finca s'hi va dur a terme explotació forestal fins l'any 1978⁶¹.

El PNAESM, amb una superfície de 9.851 ha, es va crear l'octubre de 1955, però no va ser fins l'abril de 1957 que va aparèixer el Reglament que desenvolupava el decret⁶². Malgrat tot, la protecció no va canviar gaire la realitat del parc, bàsicament perquè comptava amb pocs recursos econòmics i encara menys recursos humans⁶³. Aquesta situació ha anat canviant amb el pas del temps, de la mateixa manera com ho han fet els límits del parc i la normativa relacionada. A continuació, farem un breu repàs d'aquests canvis, així com dels diferents actors socials implicats en cadascun d'ells.

L'any 1964, l'empresa Pirineos Espot, S. A. va presentar un projecte per construir una

⁵⁹ Més enllà del fet d'haver de vendre la fusta a un preu molt baix, Ventosa i Calvell es malfiava que la fusta no fos utilitzada per MIPSA, i no pas per ENHER (Monzón Perala 2001:444).

⁶⁰ Monzón Perala 2001.

⁶¹ Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:215. El projecte d'ordenació de la finca permetia tallar uns 5.000 m³ de fusta cada any, tot i que els conservadors del parc nacional procuraven que fossin uns 4.000 m³ anuals (Monzón Perala 2001:446).

⁶² BOE 1957.

⁶³ Fins l'any 1967 només hi havia un guarda que vivia a Espot. L'any 1968 van contractar-ne un altre perquè vigilés la banda de la Vall de Boí. En una entrevista, aquest últim afirma que en aquella època només veien els enginyers un parell de cops l'any (Rispa Pifarré 2005:11-12).

estació d'alta muntanya⁶⁴ i una urbanització dins del terme municipal d'Espot. L'estació estaria ubicada fora del límit del parc, però la urbanització es construiria a prop de l'estany de Sant Maurici. Quan es va fer pública el 1967, la proposta d'urbanització va comptar amb defensors i detractors. Entre els primers, destaquen els alcaldes d'Espot, Tírvia, Sort, Gerri de la Sal, Unarre, Esterri d'Àneu, Ribera de Cardós, Llavorsí, Rialp, Isil, Sorpe, Son, València d'Àneu i Jou, al Pallars Sobirà, i Pobla de Segur, Tremp i Salàs de Pallars, al Pallars Jussà, els quals van enviar una carta al Governador Civil de Lleida, president de la Junta del PNAESM, en què manifestaven "la plena adhesió a la realització del referit projecte" perquè el consideraven "necessari i imprescindible per a la prosperitat dels seus pobles, evitant amb això la constant i massiva emigració dels seus veïns a les grans ciutats, màxima preocupació de les autoritats" i es queixaven del que van anomenar "campanya de premsa i cartes al Director dels diaris, publicades aquests últims dies com a notícies sensacionalistes contra el projecte"⁶⁵. Amb aquestes darreres paraules es referien als escrits que rebutjaven la proposta urbanitzadora apareguts als mitjans de comunicació, que es van fer ressò de la polèmica⁶⁶, i als quals cal sumar les cartes dirigides al Governador Civil de Lleida. Entre les entitats que es van manifestar en contra d'aquest projecte hi havia diverses associacions excursionistes⁶⁷ i la Federación Española de Sociedades Protectoras de Animales y Plantas, entre d'altres⁶⁸. Finalment, la

⁶⁴ La Estación de Alta Montaña Super Espot es va inaugurar la temporada 1967-1968. Al cap de poc temps es va passar a dir Super Espot, i la temporada 1998-1999 es va convertir en Espot Esquí.

⁶⁵ Alcalde d'Espot et al. 1967.

⁶⁶ Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:228-35.

⁶⁷ La Federación Catalana de Montañismo, l'Asociación Excursionista de Reus, l'Agrupación Excursionista Montaña, la Unión Excursionista de Cataluña, el Club Dinámico (Barcelona), el Club Excursionista Montblanc, el Centro de Lecturas de Reus - Sección Excursionista i l'Agrupación Excursionista de Balaguer es van manifestar clarament en contra del projecte; "La Walkyria" - Sección de Montañismo y Excursionismo (Mataró) s'hi va mostrar favorable perquè considerava que era una manera de donar a conèixer les belleses de la regió i d'obrir noves alternatives econòmiques per a la població local, però demanava que "no es trenqui la unitat de la bellesa del Parc i dels seus contorns" (Agrupación Excursionista de Balaguer 1967; Agrupación Excursionista Montaña 1967; Asociación Excursionista de Reus 1967; Club Dinámico 1967; Club Excursionista Montblanc 1967; Federación Catalana de Montañismo 1967; Sección de Montaña y Excursionismo «La Walkyria» 1967; Sección Excursionista del Centro de Lecturas de Reus 1967; Unión Excursionista de Cataluña 1967).

⁶⁸ Aquesta entitat també va enviar un escrit de queixa a la premsa i el va adjuntar a la carta que va enviar al Govern Civil de Lleida (Federación Española de Sociedades Protectoras de Animales y Plantas 1967; Giralt Barroso 1967).

Junta del parc nacional va votar en contra del projecte, emparant-se en el Reglament del parc, que prohibia qualsevol actuació que en malmetés les belleses naturals⁶⁹.

A principis de la dècada dels setanta, l'Instituto Nacional para la Conservación de la Naturaleza (ICONA)⁷⁰, que com a organisme successor de la Dirección General de Montes era l'encarregat de gestionar el PNAESM, va preparar un estudi sobre un "nou parc nacional al Pirineu lleidatà" que ampliava la superfície del PNAESM de menys de 10.000 ha a més de 70.000 ha. Sembla que aquesta va ser només una de les propostes que es van preparar i que van quedar arraconades fins més endavant⁷¹. Ja al final de la dictadura, el maig de 1975 i després d'un treball de dos anys, es va aprovar la nova Ley de Espacios Naturales Protegidos, que obligava a reclassificar els espais ja protegits, els quals "adquirien un règim de protecció, una delimitació i, fins i tot, una nova denominació més d'acord amb les seves característiques i valors naturals"⁷². Així doncs, l'any 1976 ICONA va sotmetre a informació pública un projecte de reclassificació que contemplava l'ampliació dels límits del parc nacional, en afegir-hi el Montardo i una part de l'Àlt Àneu, de manera que s'arribava a una superfície de 18.809 ha i se li canviava el nom pel de Parc Nacional d'Aigüestortes, Estany de Sant Maurici, Alt Àneu i Montardo. Els diferents informes oficials normalment parlaven d'ampliació, sense especificar que també es retallava una part del parc original⁷³: el projecte exclouïa zones protegides el 1955, com eren determinades finques propietat d'AFOPISA (més de 3.000 ha a la Vall de Boí), o la zona que Pirineos Espot volia urbanitzar a la vora de l'estany de Sant Maurici; en total, 4.450 ha,

⁶⁹ Cal dir que el Governador Civil va proposar que el projecte es realitzés a la zona perifèrica del parc, perquè podia ser un revulsiu econòmic i social i ajudar a promocionar turísticament les comarques d'alta muntanya (Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:234; Gobernador Civil de Lérida 1967).

⁷⁰ ICONA, entitat estatal autònoma, va ser creat el 1971 quan es va modificar l'estructura orgànica del Ministerio d'Agricultura, del qual depenia. Va assumir les funcions de la suprimida Dirección General de Montes, Caza y Pesca Fluvial i algunes de noves. Una de les funcions d'aquest nou organisme era la protecció del paisatge i la creació i administració dels Parcs Nacionals i dels Paratges Naturals d'Interès Nacional. ICONA i l'Instituto Nacional de Reforma y Desarrollo Agrario es van unir l'any 1995 per formar l'Organismo Autónomo de Parques Nacionales (OAPN) (BOE 1971, 1972b; Mulero Mendigorri 2002:37-39).

⁷¹ Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:236.

⁷² Mulero Mendigorri 2002:22.

⁷³ Quan es va fer públic el projecte tampoc no s'esmentava la retallada, com comentava un membre d'un club excursionista que, en assabentar-se'n, va escriure una carta a ICONA per retractar-se de la instància que havia enviat prèviament donant suport al projecte de reclassificació (Coll Puigbò 1976).

gairebé la meitat del parc. Era un intent de reduir al mínim la superfície del parc nacional de titularitat privada (“un 20’8% de boscos de l’Estat, un 60’6% de boscos d’utilitat pública, un 17’3% de boscos comunals i només un 1’3% de boscos particulars”⁷⁴).

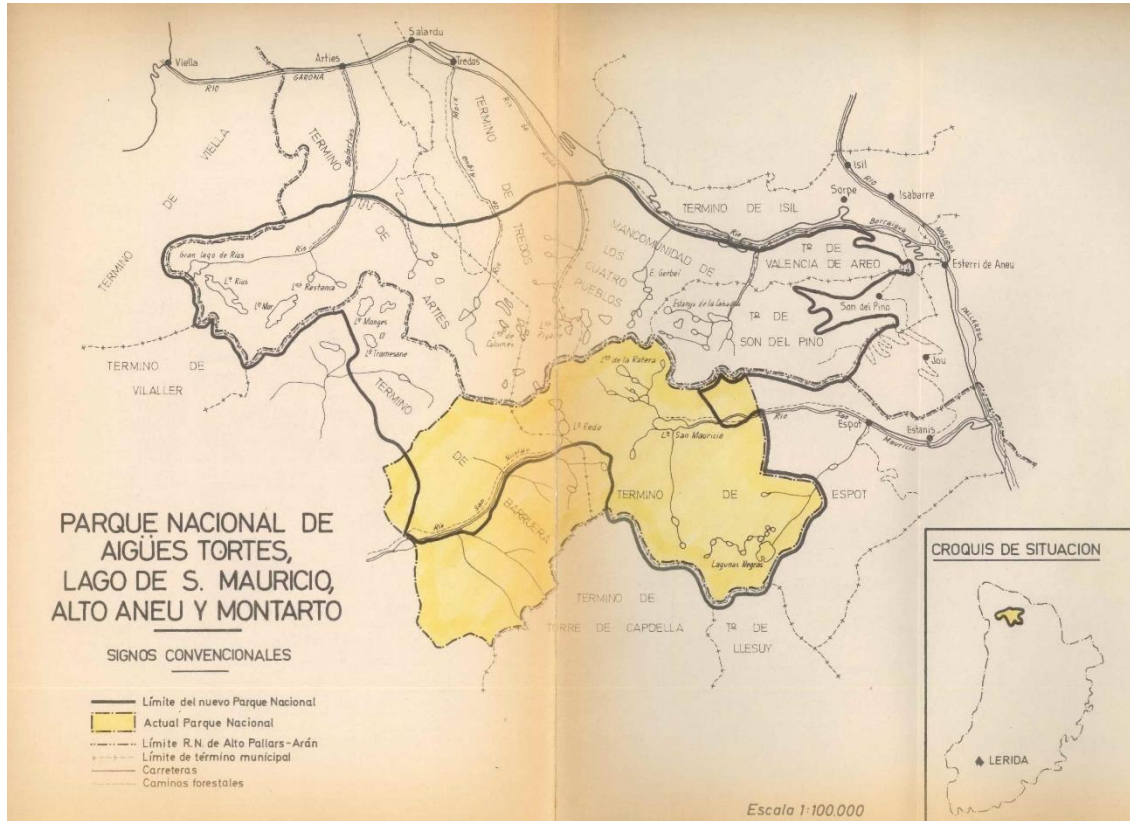

Fig. 2.4.: Mapa de la proposta de reclassificació del PNAESM, 1976. Font: Arxiu del PNAESM.

Abans de fer públic el projecte, l’enginyer en cap d’ICONA a Lleida, Monzón Perala, havia escrit una carta al Director General d’ICONA, el Ministre d’Agricultura Virgilio Oñate Gil, en què manifestava el seu desacord pel que fa a la desclassificació de finques fins llavors protegides⁷⁵. Dins el període d’informació pública, el projecte va rebre un gran nombre d’escrius a favor (2.004), i només 4 amb al·legacions. Fora de termini es van presentar 321 escrius a favor de l’ampliació del parc i 35 escrius amb objeccions⁷⁶. A grans trets, els escrius amb al·legacions eren de dos tipus: per una banda, escrius de particulars,

⁷⁴ El text, escrit en castellà, parla de *montes*, que cal traduir com a boscos (Monzón Perala 1976a).

⁷⁵ Monzón Perala 1976a.

⁷⁶ A l’informe que Monzón Perala va enviar al director d’ICONA després del període d’informació pública del projecte d’ampliació va classificar els autors dels 2.004 escrius de recolzament a la proposta, entre els quals hi havia 52 “entitats de caràcter públic” i 42 “catedràtics, professors i mestres” (Monzón Perala 1976b).

ajuntaments o alcaldes locals que reclamaven indemnitzacions per no poder dur a terme explotació forestal als territoris afegits al parc, i per una altra banda, escrits d'ENHER i HEC on reivindicaven els drets previs adquirits sobre les conques de les Nogueres Ribagorçana i Pallaresa, respectivament⁷⁷. L'any 1977 va intervenir la Comisión Interministerial de Medio Ambiente (CIMA)⁷⁸, que s'oposava a la retallada prevista i recomanava a ICONA que seguís negociant per trobar una solució millor. Com a resultat de tot aquest procés, en un context polític en el que ja no es podien prendre determinades decisions *top-down* sense sotmetre-les a un cert debat amb l'opinió pública o sense escoltar de manera més decidida la veu d'altres personatges implicats, finalment no es va realitzar cap canvi en la superfície del parc, ni tampoc no es va reclassificar⁷⁹.

El 1979 es va fer el traspàs de competències en matèria de medi ambient a la Generalitat de Catalunya⁸⁰, que no incloïa el parc nacional. L'any 1981 la Generalitat i ICONA van subscriure, entre d'altres, un conveni relatiu a Espais Naturals Protegits, que cedia, segons el parer d'alguns juristes, la gestió del parc a la Generalitat⁸¹. Aquesta va nomenar un Director Conservador (Héctor Pipió), mentre ICONA en mantenia un altre (Antonio Monzón Perala), perquè totes dues administracions consideraven que la gestió del parc nacional era una competència exclusiva. Cadascun dels directors només actuava en una part del territori del parc: Pipió a la muntanya d'Espot (transferida a la Generalitat) i Monzón Perala a la zona d'Aigüestortes (antiga finca dels Ventosa i Calvell adquirida per ICONA). Tanmateix, només ICONA tenia fons, de manera que les actuacions que es feien a la banda d'Espot eren finançades amb fons estatals, "la qual cosa va ser possible per la bona voluntat i l'excel·lent relació personal dels dos directors" (Pipió havia treballat per a

⁷⁷ En el cas d'ENHER es proposava un canvi en la delimitació del nou parc per excloure l'estany de Travessani, on deien que preveïen fer-hi explotació hidroelèctrica, i a canvi renunciar als drets d'explotació de terres properes.

⁷⁸ La CIMA es va crear l'any 1972 com a òrgan de treball de la Comisión Delegada del Gobierno para el Medio Ambiente (creada pel mateix decret que la CIMA), la qual havia de coordinar de manera eficaç les diferents activitats de l'Administració Pública que incidissin en el medi ambient. La CIMA va ser suprimida el 1987 (BOE 1972c, 1987).

⁷⁹ Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:242-43.

⁸⁰ DOGC 1979.

⁸¹ Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:244.

Monzón Perala anteriorment)⁸². L'any 1985, la Generalitat va aprovar la Llei d'espais naturals⁸³, i tres anys més tard, la Llei de reclassificació del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici⁸⁴, en la qual el govern autonòmic va reclamar la competència sobre la totalitat del parc, llei que ICONA va voler impugnar "sobretot per una qüestió de principis"⁸⁵. Aquesta llei va establir una superfície protegida de 10.230 ha com a parc nacional, una zona perifèrica de protecció i una zona d'influència socioeconòmica que incloïa els termes municipals d'Espot, Barruera, Alt Aran, Alt Àneu, Sort i la Torre de Cabdella. Els límits parcials de la zona perifèrica de protecció serien modificats l'any 1990⁸⁶, per tal d'incloure part dels municipis d'Esterrri d'Àneu, la Guingueta d'Àneu i Vilaller.

El 1992 es va iniciar el procés per tal d'aprovar el Pla rector d'ús i gestió (PRUG) del parc, on s'especificaven les activitats permeses⁸⁷ en les diferents zones del parc. Quan la proposta es va sotmetre a informació pública, es van rebre 30 al·legacions, bàsicament de dos tipus diferents: les que reclamaven una menor permissivitat i les que reclamaven el contrari⁸⁸. Un dels temes que va protagonitzar el procés d'aprovació del PRUG, i que va aparèixer amb molta freqüència a la premsa provincial, va ser l'accés al parc nacional amb vehicle motoritzat, que va passar de ser lliure (allà on hi havia pistes o camins amples), en un primer moment, a limitat per una quota diària, en un segon moment⁸⁹ i, finalment, a controlat de manera que s'establí un transport públic d'accés per als visitants mitjançant

⁸² Monzón Perala 2001:446-47.

⁸³ DOGC 1985c.

⁸⁴ DOGC 1988.

⁸⁵ Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:249-51.

⁸⁶ DOGC 1991.

⁸⁷ Aquest PRUG ha estat vigent fins l'aprovació del nou, l'any 2003.

⁸⁸ Anònim 1992.

⁸⁹ La limitació del número de vehicles que podien accedir al parc i les queixes que aquesta situació va generar van aparèixer repetidament a la premsa d'abast provincial (Balasch 1992; C. 1991; N. C. 1992b, 1992d, 1992a, 1992g; Caellas 1991; Castells 1992b; La Mañana 1991, 1992a; Menta 1992; de Moner 1991b, 1992e, 1992c, 1992b; de Moner i C. 1992; de Moner i G. 1992; Perales 1992b, 1992a; Pérez y tres firmas más 1992; Segre 1992f, 1992a, 1992e).

taxis d'Espot i de la Vall de Boí⁹⁰, fet que va provocar les queixes de la resta de municipis propers al parc⁹¹.

El 1996 es van ampliar els límits del parc estricte per la zona de la Vall de Boí, fins arribar a 14.119 ha, i la zona perifèrica de protecció quedava fixada en 26.733 ha. El juliol de 2004, la Junta Rectora del Patronat del Parc va aprovar una proposta d'ampliació de 2.854 ha per al parc estricte i 5.686 ha per a la zona perifèrica que partia d'una demanda d'alguns municipis membres del Patronat (Sort, Vall de Boí, Vilaller i Torre de Capdella) i que suposava un augment del 25% de la superfície del parc. Dos anys més tard, el Departament de Medi Ambient i Habitatge proposava una ampliació més ambiciosa en què el parc estricte augmentaria fins a 26.000 ha (que suposaria un augment del 94%) i la zona perifèrica passaria a ser de 41.000 ha (un augment del 56%), de manera que el parc passaria de les aproximadament 40.000 ha actuals a tenir-ne unes 67.000. Aquesta proposta, però, va comptar amb el rebuig dels ajuntaments dels municipis afectats, de manera que Medi Ambient va fer una nova proposta, més reduïda, l'any 2009, la qual tampoc no s'ha acabat d'aprovar⁹².

⁹⁰ El PRUG limitava el trànsit de vehicles als del Parc Nacional, el servei del transport públic (els esmentats taxis), els necessaris per al control de les activitats autoritzades i el manteniment de les instal·lacions existents a l'interior del parc, els vehicles de propietaris de terrenys situats a l'interior del parc, per tal que accedissin a les seves finques, i els vehicles dels veïns domiciliats als municipis d'Espot i la Vall de Boí (DOGC 1993:Art. 33).

⁹¹ Alguns dels municipis que reclamaven llicències perquè els seus taxistes poguessin entrar al parc van ser El Pont de Suert, Vilaller i La Pobla de Segur (E. B. 1992; M. B. 1992; Badia Lloan 1992; Benabarre 1992; Berga 1992; Berga i Rodríguez 1992; L. C. 1992, 1993, N. C. 1992f, 1992k, 1992j, 1992e, 1992m, 1992i, 1992l, 1992h, 1992n, 1992c, 1993j, 1993k, 1993c, 1993l, 1993m, 1993e, 1993d, 1993i, 1993g, 1993a, 1993h, 1993b, 1993f; Caellas 1993; Castells 1992a; G. i M. 1993; M. 1992; La Mañana 1992d, 1992b, 1992c, 1993a, 1993b, de Moner 1992k, 1992i, 1992g, 1992d, 1992j, 1992h, 1993c, 1993e, 1993d, 1993b, 1993a, 1993f, 1991a, 1992l, 1992f, 1992a, P. 1993b, 1993a, P. i C. 1993b, 1993a; R. 1992; Segre 1992d, 1992c, 1992h, 1992g, 1992b, 1993d, 1993a, 1993c, 1993e, 1993b).

⁹² Pallarès 2004, 2005, 2006, 2007, 2010; Sau 2012.

2.3.- Població, comunals, energia i paisatge

A l'inici del segle XX, gairebé la meitat del territori català estava coberta de conreus, en un 40% hi havia matollars o pastures i en aproximadament un 10% hi havia bosc⁹³. Els canvis demogràfics i economicosocials ocorreguts durant el passat segle van modificar profundament aquesta realitat. Si bé el conjunt de la població catalana es va més que triplicar en aquest període, no ho va fer de manera territorialment equilibrada. Així, les comarques de muntanya⁹⁴, i especialment l'Alt Pirineu i Aran⁹⁵, van patir un fort despoblament, iniciat a la segona meitat del segle XIX i accentuat a la segona meitat del segle XX, quan la construcció de carreteres va millorar les comunicacions amb la plana. Aquesta millora de les comunicacions i la conseqüent penetració del sistema capitalista a zones fins aleshores aïllades, van fer inviable l'economia tradicional de subsistència de la muntanya, i va facilitar que la seva població marxés cap a la plana i la ciutat⁹⁶. Les xifres sobre la migració ocorreguda mostren un veritable èxode rural: al Pallars Sobirà, en el període 1860-1991 la població es va reduir a una quarta part; al Pallars Jussà hi va haver una reducció d'una mica més de la meitat de la població, i a l'Alta Ribagorça i a la Val d'Aran, d'aproximadament un terç⁹⁷. Tanmateix, aquestes xifres globals amaguen tendències diverses, tant pel que fa a cadascuna de les comarques, com al llarg del temps⁹⁸.

⁹³ Boada 2003:108.

⁹⁴ Segons la Llei 2/1983, de 9 de març, d'alta muntanya, les comarques de muntanya són l'Alt Urgell, l'Alta Ribagorça (des de la seva creació l'any 1988), la Cerdanya, el Pallars Jussà, el Pallars Sobirà, el Ripollès, la Vall d'Aran, el Berguedà, el Solsonès i la Garrotxa (DOGC 1983c).

⁹⁵ El Pla territorial general de Catalunya va crear 7 àmbits territorials. L'Alt Pirineu i Aran inclou les comarques de l'Alt Urgell, l'Alta Ribagorça, la Cerdanya, el Pallars Jussà, el Pallars Sobirà i la Val d'Aran (DOGC 1995).

⁹⁶ Podeu trobar més informació del corrent migratori de la muntanya a la plana i de les seves causes a Guirado González 2011:169-88.

⁹⁷ Segons el cens de població de 1717, a l'actual Alt Pirineu i Aran hi vivia el 9,5% de la població de Catalunya. En el seu màxim poblacional, l'any 1860, representava un 6,4%. Actualment és poc més de l'1% (Guirado González 2011:181).

⁹⁸ Dins de cada comarca, els nuclis més grans i millor comunicats, habitualment situats al fons de les valls, mostren un augment de població, mentre que la resta de nuclis, de més difícil accés, pateixen una important reducció del nombre d'habitants. Hi ha nombrosos pobles que han quedat abandonats en marxar o traspassar els darrers habitants, habitualment allà on mai no va arribar cap carretera (Beltran i Vaccaro 2007).

L'evolució demogràfica de les comarques de l'Alt Pirineu i Aran és un clar exemple de la dinàmica que es va viure al llarg del segle XX, en què la major part de la població catalana i espanyola va passar de viure i treballar en ambients més o menys rurals a fer-ho en ambients urbans, una tendència, per altra banda, global a nivell mundial⁹⁹. El traspàs de població dels pobles cap a les ciutats, l'abandonament o èxode rural, queda palès si tenim en compte que a principi de segle, la població espanyola que residia en poblacions de menys de 10.000 habitants¹⁰⁰ representava un 66,5% del total, mentre que a final de segle, només era d'un 23,6%. En el cas concret dels municipis rurals, la població va passar de ser el 25,5% a ser, només, el 7,3%. Al seu torn, només un 33,5% de la població de 1900 vivia en ciutats, proporció que va arribar al 76,4% l'any 2001¹⁰¹. Les causes d'aquests moviments migratoris van ser de tipus econòmic i el resultat va afectar als sectors productius: si a principi de segle l'agricultura ocupava gairebé un 70% de la població activa, a final de segle rondava el 5%. El sector industrial, per la seva banda, va passar d'aproximadament el 15% a un 30% (amb un punt màxim de gairebé el 37% a la dècada dels setanta), i el sector terciari va passar d'un 18% a un 65%¹⁰². A Catalunya es va observar la mateixa tendència, però més marcada: en iniciar el segle XXI, el 79,5% de la seva població vivia en municipis de més de 10.000 habitants, mentre que només el 6,1% residia en municipis considerats rurals, de menys de 2.000 habitants¹⁰³. Pel que fa a l'ocupació, a l'inici de segle, el sector primari ocupava més del 50% de la població, el secundari aproximadament un 30% i el terciari menys del 20%. A final de segle, en canvi,

⁹⁹ El 1900 només hi havia 43 ciutats en tot el món que tinguessin més de mig milió d'habitants. L'any 1990 ja eren unes 800 ciutats, 270 de les quals tenien més d'un milió d'habitants i en 14 d'elles hi vivien més de 10 milions de persones. A principis del segle XX, vivien en ciutats uns 225 milions de persones, xifra que a les acaballes de segle havia augmentat fins arribar a 2,8 milers de milions de persones. En percentatge, la població urbana representava un 14% del total de la població mundial el 1890 però més del 50% en acabar el segle XX (McNeill 2003a:340-46).

¹⁰⁰ A Espanya, l'Institut Nacional de Estadística considera que un nucli de població és una ciutat quan supera els 10.000 habitants. Entre els 2.000 i els 10.000, el considera població intermèdia, però ja no rural.

¹⁰¹ Zoido Naranjo i Arroyo Pérez 2003:35. Aquest traspàs de població no es va fer de manera equilibrada durant tot el segle XX, sinó que es va concentrar a les dècades dels quaranta als setanta.

¹⁰² Alonso Pérez i Furio Blasco 2004:3-7.

¹⁰³ Dades extretes de Institut d'Estadística de Catalunya s.d..

al sector primari només hi treballava una mica més del 3%, al secundari el 38,3% (entre les dècades dels trenta i dels setanta, va arribar a superar el 50%) i al terciari, el 58,3%¹⁰⁴.

Malgrat l'ús de la paraula "rural" als paràgrafs precedents, cal dir que no hi ha un consens acadèmic pel que fa al significat del concepte de "ruralitat"¹⁰⁵. El món rural ha estat àmpliament estudiat des de diferents disciplines com ara la geografia, la sociologia o l'antropologia, així com des d'una mirada interdisciplinària. Tanmateix, la dificultat de definició del concepte "rural" ha comportat que, tradicionalment, s'hagi contraposat a "urbà", però aquesta oposició ha deixat de tenir sentit amb l'expansió del fet urbà. Amb tot, sembla que el major consens sobre aquest tema és el que fa referència a la imprecisió i l'ambigüitat del terme, així com a la poca adequació de la definició que en fa l'Administració pública, basada tan sols en el nombre d'habitants d'un municipi, sense tenir en compte cap altre indicador. S'han produït intents d'incloure altres aspectes com ara la densitat de població, cens d'habitatges, estructura ocupacional, moviments pendulars o distància a la ciutat, que tampoc han comptat amb un consens prou ampli. Molts autors s'han aproximat a aquest concepte des del constructivisme, entenent la ruralitat com una realitat percebuda i construïda socialment, tant per part de qui hi viu com de qui no ho fa, si bé la construcció des de la ciutat ha estat hegemònica al món occidental, fet que ha comportat conflictes socials, tant en la relació camp-ciutat com dins del mateix món rural, perquè subordina els territoris rurals als urbans¹⁰⁶. Al Pirineu, per exemple, s'hi identifica actualment una "tendència a l'organització del territori de muntanya orientada a cobrir les necessitats estètiques, morals o vitals d'unes poblacions urbanes que el visiten cíclicament". Alguns exemples en serien l'aparició de parcs i museus per conservar els valors naturals i culturals esdevinguts patrimoni i la implantació d'infraestructures turístiques¹⁰⁷.

¹⁰⁴ López Palomeque, Font, i Sánchez Aguilera 2002:209-26.

¹⁰⁵ Més informació sobre l'estudi de la ruralitat a Guirado Gonzàlez 2011:15-47.

¹⁰⁶ També han succeït conflictes entre la població local rural i la població visitant urbana en zones on hi ha segones residències o s'ha instal·lat població que venia de la ciutat i que es queixen de la molèstia que els suposen les activitats tradicionals com la ramaderia. En podeu llegir alguns exemples a Guirado Gonzàlez 2011:492-96, 645-59.

¹⁰⁷ Vaccaro i Beltran 2007b:27.

Com hem esmentat a l'inici de l'apartat, la principal activitat econòmica a les comarques dels dos Pallars, de l'Alta Ribagorça i de la Val d'Aran a principi de segle XX era, com arreu del Pirineu, l'agropastoral, basada en agricultura i horticultura d'autoconsum i ramaderia, sovint transhumant¹⁰⁸. Bona part dels boscos originals situats prop dels pobles havien desaparegut amb el pas dels segles anteriors, en rompre les terres més planes i fèrtils per convertir-les en conreus. Els vessants es van anar abançant amb murs de pedra seca per tal de crear superfícies no tan pendents com les originals i així poder-les conrear. Als límits entre terres encara es troben arbres, que no només delimiten l'espai, sinó que també eren aprofitats. Pel que fa a la ramaderia, hi predominava el bestiar oví, que passava l'estiu als prats d'alta muntanya¹⁰⁹ i baixava a la plana a l'hivern. El boví també passava l'estiu a la muntanya, i a l'hivern romania en terres properes al poble. El bestiar gros s'utilitzava a les feines del camp i per a canviar per altres productes a fires i mercats¹¹⁰. La importància de la ramaderia en l'economia de les comarques de l'Alt Pirineu i Aran es reflecteix en les importants fires i mercats d'animals de peu rodó¹¹¹ que s'hi van celebrar durant segles: Vielha, Bossòst, Salardú, Vilaller, el Pont de Suert, Esterri d'Àneu, Sort, la Pobleta de Bellveí... La que aplegava més bestiar i persones era la de Salàs de Pallars, que es va celebrar des del segle XIV fins l'any 1974. Als anys quaranta s'hi havien arribat a aplegar 8.000-10.000 animals¹¹². L'explotació forestal havia estat especialment important durant segles, atès que proporcionava fusta per a la construcció no només d'edificis, sinó també d'altres elements, com vies de tren o vaixells, i llenya, usada com a combustible o convertida en carbó vegetal, així com altres productes (bolets, herbes aromàtiques i/o remeieres, fruits, caça...). A la segona meitat del segle XX, als territoris que van patir una forta emigració es va produir un important abandonament de

¹⁰⁸ Vaccaro i Beltran 2007a:9.

¹⁰⁹ Alguns d'aquests prats han estat creats mitjançant la desforestació i la crema de boscos i matollars (Guirado González 2011:153).

¹¹⁰ Guirado González 2011:159.

¹¹¹ El bestiar de peu rodó està format per rucs i ruques, eugues i cavalls i mules i matxos.

¹¹² Creus 2004b:43; Mendizábal Riera 2003:330-33; Serra Rotés 2008.

terres de conreu¹¹³, que amb el temps han experimentat regeneració forestal. Aquest fet, sumat a la menor explotació forestal arreu i a les polítiques de reforestació dutes a terme per les administracions en aquest mateix període, ha comportat un augment de la superfície forestal¹¹⁴, que a final de segle havia arribat a xifres mai vistes en el darrer mil·lenni: el 40% del territori català era superfície forestal arbrada, i un 24% més, superfície forestal no arbrada (matollars i pastures)¹¹⁵. Aquest canvi segueix una tendència generalitzada que comparteix el conjunt del territori espanyol, així com Europa¹¹⁶.

A principis del segle XX, una part important de l'aprofitament dels recursos naturals es duia a terme en propietats comunals, un tipus de propietat col·lectiva de la qual queden poques mostres a Catalunya, la majoria centrada a l'Alt Pirineu i Aran¹¹⁷. Segons la normativa actual vigent són "béns que... únicament poden ser de titularitat pública local i el gaudi correspon als membres de la comunitat veïnal a la que els béns estan afectats". A l'Alt Pirineu i Aran, on la superfície forestal representa més d'un 85% del total, aproximadament un 75% de la superfície forestal és de propietat comunal. És, doncs, un tipus de propietat molt rellevant en aquest territori, potser a causa de les seves característiques: "l'existència de béns comunals, que poden considerar-se un sistema de gestió anacrònic, és el resultat de la configuració i organització d'una societat de muntanya íntimament lligada al paisatge. Aquesta organització del territori ha representat una gestió òptima entre les persones i l'entorn durant mil·lennis"¹¹⁸. Aquesta visió dels comunals coincideix amb nombrosos estudis realitzats tant aquí com en altres

¹¹³ Entre d'altres, cal remarcar dos factors importants en aquest procés: per una banda, bona part de la superfície conreada tenia un pendent important, fet que hi dificultava el treball amb maquinària, la qual, per una altra banda, sovint no podia accedir a les terres, on només s'hi arribava per camins de ferradura.

¹¹⁴ Més informació sobre l'augment de la superfície forestal al Pirineu i de les seves implicacions en el cicle de l'aigua a Buendia et al. 2016.

¹¹⁵ Boada 2003:108-9; Boada, Gómez, i Maneja 2012:4-6.

¹¹⁶ A Montero i Serrada 2013 trobareu informació sobre l'estat dels boscos a Espanya i la seva evolució entre 1990 i 2010. Pel que fa a Europa, podeu consultar FAO 2011:13-18, 126-27; Gold 2003; Gold, Korotkov, i Sasse 2006; Zanchi et al. 2007. A FAO 2015 podeu veure dades sobre l'evolució dels boscos a nivell mundial en el període 1990-2010.

¹¹⁷ Trobareu una breu història i descripció dels comunals al Pallars Sobirà a Guirado González 2011:453-60 i a Placència Lloncà 2008, que parla dels comunals al conjunt de l'Alt Pirineu i Aran.

¹¹⁸ Placència Lloncà 2008:3, 6-7.

indrets del món i contribueix a rebatre la famosa teoria de la tragèdia dels comuns, segons la qual és un sistema que facilita la sobreexplotació dels recursos naturals¹¹⁹.

En el cas del PNAESM, la inclusió de terres comunals (i de terres privades o públiques amb aprofitaments comunals) dins dels seus límits ha comportat un conflicte entre els interessos conservacionistes i els interessos dels pobles, en general per la limitació en l'explotació dels boscos, així com dels prats d'alta muntanya per a la pastura del bestiar. Un exemple és l'oposició local a la inclusió dins dels límits del parc de la Mata de València (d'Àneu), l'avetar més important de tota la península. Durant el procés d'informació pública de l'ampliació del PANESM de l'any 1976, l'alcalde de València d'Àneu va escriure una al·legació en què explicava que en diversos boscos afectats per la proposta d'ampliació, els veïns dels pobles als quals pertanyien les terres tenien dret a "pasturar i fer llenya, fusta i carbó i el 75% del valor de la volada"¹²⁰. Per aquest motiu, l'ampliació del parc cap aquelles terres "suposaria una minva en els drets i els seus aprofitament si no la seva total anul·lació, amb la qual cosa es portaria a la ruïna econòmica el veïnat". Tot plegat, demanava que no s'ampliés el parc cap aquells boscos i que, si finalment es duia a terme l'ampliació, se'ls indemnitzés pel valor anual tant de les pastures com de la venda de fusta¹²¹. Un dels boscos que esmentava l'Alcalde de València d'Àneu era el Bosc de Son, que pertany a Son del Pi, alguns veïns del qual van fer arribar una al·legació amb arguments semblants a la de València d'Àneu i amb la petició, també similar, que no s'ampliés el parc cap aquells terrenys o que se'ls indemnitzés pels seus drets en cas de no poder-los exercir¹²². Com es pot veure, els pobles amb boscos o aprofitaments comunals que no poden explotar els recursos forestals exigeixen indemnitzacions al parc nacional per compensar aquesta situació que no sempre són ateses per l'Administració, tal com mostra Mariona Farré Perdiguier a la seva tesi doctoral de 1998, on explica que, si bé

¹¹⁹ Trobareu més informació i bibliografia sobre els comunals a l'apartat 1.1.1.

¹²⁰ Entre els boscos a què feia referència hi havia la Mata de València i el Bosc de Son, que feia poc havien estat adquirits per ICONA. L'enginyer en cap d'ICONA de la província de Lleida així ho explica en l'informe dirigit al Director General, a qui també aclareix que, en realitat, en aquells boscos, els veïns tenen dret al 75% del valor dels aprofitaments que s'hi realitzin, i no de la volada (Monzón Perala 1976b).

¹²¹ Alcalde de València d'Àneu 1976.

¹²² Monzón Perala 1976b; Veïns caps de família del poble de Son del Pi 1976.

després de l'aprovació del PRUG es van realitzar pagaments com a indemnització a l'ajuntament de l'Alt Àneu per tal de preservar l'avetosa de la Mata de València i a l'Entitat Local Menor de Sorpe per la preservació de l'avetosa de la forest pública Gerdar, Coma Gerdar i el Puig, no s'han atorgat compensacions econòmiques a l'Ajuntament d'Espot per les limitacions a la tala en els seus boscos situats a l'interior del parc¹²³.

A més dels pobles amb béns o aprofitaments comunals afectats per la protecció de les terres, hi va haver dos altres col·lectius que també es van oposar tant a la declaració del parc nacional com a la seva ampliació posterior: els caçadors i els pescadors. És important, però, diferenciar entre els que caçaven per motius esportius i la població local, que caçava per alimentar-se. Un antic guarda del parc nacional ho expressava així en una entrevista:

Llavons no si caçava de capritxo, ni pra deport; si caçava pra menjar! La prova és... qui caçava l'isard? La gent pobra! I ara qui el caça? La gent rics! La gent rics, què se n'emporten? El que els pobres llençàvom! I lo que els rics deixen, natres mos ho portàvom! Perquè natres de corns no en volíem cap; aguets volen els corns i llancen la carn! Si se'n tornessen els caçadors d'antes i veiguessen això, a tiros se liarín! Tot al revés! Ademés, un caçador que anava a caçar pra menjar matava lo just i prou; aguestos tants com en passarín, en matarín! I tot per les banes; els hi tallen el cap i allí es queda la carn! Natres la conservàvom en una espècie de carner allà al rebost, i sinó coure-la, confita-la com el tocino, o sala-la! De l'isard, sinó la panxa, s'aprofitava tot! Hasta la carn del cap! La pell, si era de temporada, tamé; si era de muda, no!, perquè llençava pèl per tot arreu!¹²⁴

La declaració del parc nacional va implicar la prohibició de la caça i de la pesca dins dels seus límits, fet que els caçadors van percebre com la privació d'un dret que havien tingut sempre. Amb la nova normativa, una activitat tradicional havia esdevingut furtivisme¹²⁵. Els primers anys després de la creació del parc es va seguir practicant la caça, de manera furtiva, situació afavorida pel fet que durant gairebé quinze anys només hi hagués un

¹²³ Farré Perdiguier 1998:335-37.

¹²⁴ Joanito del Sastre a Rispa Pifarré 2005:13. S'ha mantingut l'ortografia original, que procura reflectir de la manera més fidel possible el dialecte ribagorçà.

¹²⁵ Aquesta és una conseqüència habitual en la declaració de parcs nacionals, tal com hem vist a l'apartat 1.1.1.

guarda i durant una desena més, tan sols dos per controlar una superfície de gairebé 10.000 ha. L'augment del nombre de guardes, als anys vuitanta, va fer minvar la caça furtiva, sobre la qual no hi va haver més denúncies després del traspàs de competències a la Generalitat¹²⁶. El col·lectiu de caçadors va ser especialment actiu durant el procés d'aprovació del PRUG de 1992-1993 per tal de defensar els seus interessos¹²⁷.

Pel que fa a la pesca, va estar permesa al parc nacional fins a la reclassificació de 1988. Durant el període d'exposició pública del PRUG, la Federació Lleidatana de Pesca va presentar una al·legació en què, entre altres assumptes, demanava que es pogués pescar a la zona perifèrica i que s'establissin mitjans per afavorir que els salmònids (truites) poguessin remuntar els rius malgrat l'existència de preses. L'Associació de Pesca Esportiva de la Vall de Boí, per la seva banda, va presentar al·legacions en què demanava poder extreure truites dels dotze llacs que pertanyen a la Vall de Boí on no estaria permesa la pesca, per fer-hi control poblacional, i com una mena d'indemnització pel fet de no poder pescar en aquests llacs i en els 20 km de rius de la Vall de Boí on tampoc no es podria pescar; oferien com a alternativa que es repoblessin amb truites els rius de pesca controlada que gestionava l'associació¹²⁸.

Una altra activitat del sector primari que es va desenvolupar a l'entorn de l'actual PNAESM va ser la mineria. Al llarg del segle XX, però sobretot entre les dècades dels trenta i dels seixanta, es van obrir o seguir explotant mines per obtenir carbó, minerals, sals potàssiques, pedres i àrids, aigües minerals, etc.¹²⁹ A l'Alta Ribagorça, MIPSVA va començar el 1931 l'explotació de les mines de carbó de Malpàs, la producció de les quals aniria a parar íntegrament a la fàbrica de ciments de Xerallo (on es produïa el material necessari per a la construcció de les preses d'ENHER) a partir de la seva posada en marxa, l'any 1950, fins el 1967. Cap a la dècada de 1940, les mines de Malpàs donaven feina a uns 190-200 treballadors¹³⁰. El 1941 va començar l'explotació de les mines de plom de

¹²⁶ Farré Perdiguier 1998:348-49.

¹²⁷ Més informació a Farré Perdiguier 1998:350-51.

¹²⁸ Associació de Pesca Esportiva de la Vall de Boí 1992; Federació Lleidatana de Pesca 1992.

¹²⁹ Perarnau Llorens 2013.

¹³⁰ Sánchez Vilanova 1993:73-84, 1998:424.

Cierco, a Bonansa (actual terme municipal de Montanui), per part d'ENHER, que invertia els beneficis obtinguts de la venda del mineral en la compra de maquinària per a la construcció de preses i centrals. Actives fins l'any 1984, van donar feina a un centenar de treballadors¹³¹. Al Pallars Sobirà també s'hi va desenvolupar activitat minera. Ja abandonades les mines de ferro que, entre d'altres, havien alimentat la farga catalana durant segles, una altra activitat mil·lenària es va extingir finalment l'any 2000: l'obtenció de sal de les mines de Gerri de la Sal¹³². A Peramea va funcionar de 1952 a 1959 una mina d'on s'extreien minerals de cobalt¹³³ i a la Val d'Aran es van explotar durant la primera meitat de segle unes mines de zinc a Arres i unes de zinc i plom a Bossòst, les quals van donar feina fins a 400 persones al període 1912-1931, i a un centenar entre 1949 i 1953¹³⁴.

Ara bé, l'activitat que va tenir un major impacte socioeconòmic i ambiental en aquestes comarques va ser la generació d'energia elèctrica. Durant el franquisme, entre 1939 i 1975 van entrar en funcionament a tot Espanya més de 600 embassaments¹³⁵, gairebé 20 centrals tèrmiques¹³⁶ i 3 centrals nuclears¹³⁷. En relació al parc que ens ocupa, ja hem vist anteriorment l'estreta relació que existia entre la construcció de centrals hidroelèctriques a la conca de la Noguera Ribagorçana per part d'ENHER i la protecció del PNAESM, així com les centrals construïdes per altres empreses (EEC, HEC i PFM) a les conques de la Noguera Pallaresa, el seu afluent el Flamisell i la Garona, en l'actual àrea d'influència del parc. Les característiques orogràfiques de la zona van ser factors determinants de dos aspectes importants: la mida dels embassaments i de les preses, per una banda, i la ràtio

¹³¹ Sánchez Vilanova 1993:84-86.

¹³² Creus 2004b:158-71.

¹³³ Bascompte i Pujolriu 2006:335.

¹³⁴ Bascompte i Pujolriu 2006:331-32; Musèu dera Val d'Aran 2014a, 2014b.

¹³⁵ Trobareu més informació sobre conflictes socioambientals derivats de la construcció de preses arreu del món i, en concret, a Espanya a l'apartat 1.1.1.

¹³⁶ Wikipedia 2016a.

¹³⁷ José Cabrera o Zorita (1968), Santa María de Garoña (1971) i Vandellòs I (1972), la primera i la darrera actualment en fase de desmantellament. També va començar la construcció de les centrals d'Almaraz I i II (1973), Ascó I i II (1974 i 1975), Cofrentes (1975) i Lemóniz I i II (1974). Aquesta última no va entrar mai en funcionament a causa de la moratòria nuclear de 1984. A part d'aquestes centrals, es van donar permisos per construir-ne diverses més (Consejo de Seguridad Nacional 2016; Moreno Izquierdo 2016:82; Wikipedia 2016b).

entre preses i centrals, per una altra. A l'hora de fer els pantans que alimentaven les centrals hidroelèctriques es van aprofitar antics estanys la capacitat d'emmagatzematge dels quals va ser ampliada mitjançant la construcció de preses i, en ocasions, l'eixamplament del fons dels llacs; cal sumar-hi les construccions de les derivacions de cursos d'aigua. Així, moltes d'aquestes preses no són excessivament grans, o si més no, no tan grans com les de pantans ubicats en zones a menor altitud (cal recordar que la majoria d'embassaments situats dins de l'actual parc i la seva àrea d'influència estan a més de 1.000 m d'altitud, i alguns, passats els 2.500 m).

Fig. 2.5.: Pantà de Cavallers (1960) on abans hi havia hagut l'estany homònim. El pantà es troba a la zona perifèrica de protecció i alimenta la central hidroelèctrica de Caldes. Font: Mercè Monzonís.

Pel que fa a la ràtio, hi ha moltes més preses i derivacions que centrals, perquè en general les centrals reben aigua de diverses preses i derivacions, així com d'altres centrals: en són exemples les centrals de Caldes, Cabdella, Lladres o Arties, cadascuna de les quals recull aigües provinents d'un o diversos estanys represats, alguns d'ells amb contencions, i també derivacions. A més, es va construir un gran nombre de canonades, algunes a l'aire lliure, d'altres de soterrades, així com equipaments necessaris, alguns dels quals encara hi són. És

important remarcar que l'existència de preses, canonades soterrades i altres construccions dins el parc nacional estricte (les centrals es troben a la zona perifèrica de protecció o fora dels límits) va provocar que el 1963 la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura (UICN), la primera gran organització internacional per a la conservació dels recursos naturals després de la Segona Guerra Mundial, l'excloués de la Categoria II (que correspon als parcs nacionals)¹³⁸, a la qual no va tornar fins principis de segle XX.

Una altra característica important d'aquests pantans és que, per la seva altitud i situació, sovint estan ubicats en zones no habitades, i molts d'ells, en zones no conreades, que s'han utilitzat tradicionalment com a lloc de pastura per al bestiar. Tanmateix, també hi va haver expropiacions i vendes forçades de les terres on s'havien d'ubicar infraestructures, ja fossin centrals, fàbriques, allotjaments pels treballadors¹³⁹ o bé canonades o canals¹⁴⁰, ja fora dels actuals límits del parc nacional. Aigües avall, la construcció d'embassaments va comportar una major expropiació de terres i la inundació de pobles sencers i construccions isolades. El pantà de Sant Antoni, per exemple, construït entre 1913 i 1916 per la Barcelona Traction, Light and Power Company Limited, també coneguda com La Canadencia¹⁴¹, a la Noguera Pallaresa, al terme municipal de Talarn (Pallars Jussà), va negar el poble de Sant Miquel d'Aramunt i diverses cases pairals, així com l'església de Sant Antoni de Susterris, de qui pren el nom, i nombroses hectàrees¹⁴². Quan l'embassament es va començar a omplir, al poble de Sant Miquel d'Aramunt encara hi vivien nou famílies que no volien abandonar les seves cases; a un dels veïns el van haver d'anar a treure en barca¹⁴³. De fet, el conflicte va començar quan els primers tècnics van arribar a la zona a fer estudis, i es va agreujar en fer-se pública l'envergadura del projecte. Després d'una assemblea que es va celebrar a Tremp

¹³⁸ Catalan Aguilà et al. 1997:165.

¹³⁹ Per al cas de la Vall Fosca, vegeu Boneta Carrera 2011:60-70.

¹⁴⁰ Per al cas de la Vall de Boí, comunicació personal de Javier Farrero Sancerni, fill de Durro.

¹⁴¹ Al mateix temps que La Canadencia, se'n creava una filial, Riegos y Fuerza del Ebro, encarregada de l'explotació hidroelèctrica de la Noguera Pallaresa i el Segre. Tanmateix, ens hi referirem com a La Canadencia.

¹⁴² Es van expropiar 890 ha de terrenys de propietat particular, la meitat de les quals, de regadiu, pertanyien al poble de Salàs de Pallars (Tarraubella Mirabet 2013:151).

¹⁴³ Sánchez Vilanova 1991:52, 2012:61.

a finals de 1911¹⁴⁴, on van participar representants de tots els pobles de la comarca, es va crear la “Junta Comarcal para la defensa de los intereses hidráulicos”, formada per representants dels municipis per on passava el riu i pels màxims dirigents polítics de la comarca, que havia de descobrir els objectius de l’empresa i negociar compensacions i beneficis¹⁴⁵. El 1912, la Junta de Defensa i La Canadencs van arribar a un acord, segons el qual l’empresa es comprometia a la construcció de tres canals de rec, al subministrament d’un cabal de 1.500 litres per segon d’aigua als canals ja existents i d’un cabal de 10 litres per segon d’aigua per a l’abastament urbà de Tremp i a la cessió de 200 cavalls de potència per l’enllumenat de les poblacions de la zona afectades per les obres, així com descomptes en la factura de la llum per indústries i usos agrícoles. Per contra, la llum no va arribar a pobles propers que no havien signat cap pacte fins moltes dècades més tard, en alguns casos, als anys setanta¹⁴⁶. En el cas de la Vall Fosca, EEC també va atorgar algunes concessions al municipi de la Torre de Cabdella, com van ser una canonada i 500 pessetes per fer una font pública, així com la instal·lació d’algunes làmpades d’enllumenat públic i el subministrament gratuït d’electricitat per a elles, la instal·lació de la xarxa d’enllumenat privat i el subministrament gratuït d’electricitat per a dues làmpades per casa. Els habitants d’aquest municipi i els dels pobles del municipi de Mont-ros van adquirir un conjunt d’avantatges de caràcter perpetu pel que fa al preu de la llum i a la instal·lació de les xarxes de distribució¹⁴⁷. A la conca de la Noguera Ribagorçana, ENHER va compensar algunes de les ocupacions i expropiacions de terres oferint feina a l’empresa als membres de les cases afectades o subscriuint pactes de subministrament en condicions més avantatjoses¹⁴⁸. Aigües avall, al sud del Pont de Suert, el pantà d’Escala (1955), va inundar els pobles d’Aulet i Casterner de les Olles i alguns masos, així com el monestir de Santa Maria de Lavaix.

¹⁴⁴ Alguns autors situen la creació d’aquesta Junta de Defensa a finals de novembre (Sánchez Vilanova 1990:32-22), mentre que d’altres la situen a principis de desembre (Tarraubella Mirabet 1986:107-8).

¹⁴⁵ Tarraubella Mirabet 1986:108.

¹⁴⁶ Sánchez Vilanova 2012:43; Tarraubella Mirabet 2012, 2013.

¹⁴⁷ Alguns habitants van gaudir de més avantatges, i l’empresa va concedir subvencions per a la realització d’obres públiques i va construir una escola. En canvi, igual com havia passat a la conca de la Noguera Pallaresa, pobles propers no van gaudir d’avantatges pel que fa al preu de la llum, i n’hi ha que han tingut problemes de subministrament fins gairebé finals del segle XX (Boneta Carrera 2011:159-67).

¹⁴⁸ Sánchez Vilanova 1991:51.

Les característiques que van fer d'aquesta zona un indret idoni per a l'explotació hidroelèctrica també converteixen aquest paratge en un reconegut exponent del paisatge d'alta muntanya, un tipus de paisatge que ha estat molt valorat estèticament a Catalunya sobretot a partir de principis del segle XX. Aquesta apreciació estètica va aparèixer lligada en bona mesura a l'excursionisme, una activitat que havia aparegut a Europa a la dècada de 1850 i que va començar a Catalunya i Espanya a finals de segle, practicada fonamentalment per homes urbans de classe benestant. L'excursionisme científic català, creat l'any 1876 amb l'objectiu de conèixer el passat històric, artístic, arqueològic i folklòric, així com aspectes científics rellevants, va comportar una mena d'inventari de llocs i elements que mereixien la pena ser visitats¹⁴⁹. Un d'ells va ser el Pirineu català, desconegut i aïllat fins aquell moment i durant més de mig segle, principalment a causa de la deficient (si no inexistent) infraestructura de comunicacions, raó per la qual va ser visitat bàsicament per excursionistes durant aquest temps. En canvi, el Montseny, molt més proper a Barcelona, era considerat "la muntanya per excel·lència"¹⁵⁰. Els primers estiuers van arribar a les comarques de la Garrotxa, el Ripollès i la Cerdanya, on encara ara es poden veure les cases d'estil modernista que hi va fer construir la burgesia barcelonina¹⁵¹. Els criteris de bellesa dels paisatges muntanyosos van estar presents en la declaració del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, sumats, això sí, a les peculiaritats geològiques i arqueològiques i a la riquesa de fauna i flora¹⁵².

Cal dir, però, que aquesta apreciació de les muntanyes pirinenques contrasta amb la imatge que en tenien els seus habitants, per als quals eren, fins fa poques dècades, unes muntanyes maleïdes plenes de llegendes, rondalles i mites¹⁵³ que descrivien el paisatge com un lloc maleït¹⁵⁴ (d'aquí el nom del massís de la Maladeta, per exemple), creat com a

¹⁴⁹ Més informació sobre l'excursionisme científic català a l'apartat 1.1.2.

¹⁵⁰ Jiménez i Prats 2006:154.

¹⁵¹ Jiménez i Prats 2006:164; Pallarès Blanch 2009.

¹⁵² BOE 1957.

¹⁵³ Per a Tuan, el folklore, els mites locals, les tradicions i les conductes són la manera en què les persones autòctones expressen la seva actitud complexa envers l'entorn (Tuan 2007:92).

¹⁵⁴ La població local dels Alps tenia una visió molt semblant de les muntanyes on vivia. La part italiana, per exemple, es considerava que estava poblada per éssers sobrenaturals malignes: "Dracs i bruixes, dimonis i fantasmes, homes i dones salvatges omplien les muntanyes italianes i, sens dubte, no només les italianes".

càstig diví per males accions¹⁵⁵: algunes expliquen que les altes muntanyes actuals són el resultat de males accions humanes com negar almoïna i hospitalitat a un *captaire*¹⁵⁶ o no guardar la festa del sant patró d'un poble i fer burla del sant i dels devots¹⁵⁷; també els estanys poden ser el resultat d'un càstig diví¹⁵⁸, així com alguns animals¹⁵⁹. Són, doncs, unes *muntanyes maleïdes*¹⁶⁰, com explica el pallarès Pep Coll:

En l'inconscient col·lectiu dels habitants d'aquestes valls perdura, encara avui, un complex ancestral de culpabilitat: la consciència d'estar condemnats a sobreviure en unes Muntanyes Maleïdes. L'alçada és una de les malediccions. Aquestes muntanyes són maleïdes perquè són tan altes, tan inútilment altes. Més amunt dels dos mil metres d'altitud, l'herba de les pastures comença a escassejar. En la majoria de les valls, els estanys marquen el límit del pasturatge. Més amunt, no hi cal buscar res més de bo. El pi negre, el neret i quatre floretes anèmiques gosen encara d'enfilar-se bona cosa més per pales i cingleres. D'aquí cap amunt, res més, cap altre senyal productiu de vida. Només tarteres i roquissers interminables, penyals escabrosos que tan sols serveixen per gratar els núvols i congriar les tempestes més diabòliques. L'home del país, en aixecar els ulls als cims de la muntanya, no pot evitar una sensació de basarda. Els llamps de l'estiu i de tardor, la gisca de l'hivern i l'estampida de les allaus de primavera, són coses que, només d'imaginar-les, ja li fan posar la pell de gallina. Solament el caçador d'isards i algun tocat de l'ala –sempre foraster– s'arrisquen a encinglarar-s'hi temeràriament. Aquesta part estèril de la muntanya ha estat tradicionalment tan poc

Topònims com Pont del Diable, Cim de les Bruixes, Mal Camí, Dit del Gegant o Vall de la Mort són comuns als Alps, i el Mont Blanc era conegut com el *Mont Maudit* pels habitants de Chamonix (Armiero 2011:13-15; Bartaletti 2004:74-75).

¹⁵⁵ Coll 2002:10-13.

¹⁵⁶ "Els pastors maleïts" (Coll 2002:13-15), "La leyenda del Aneto" (Andolz 2004:67-72) o "La leyenda del Monte Perdido" (Andolz 2004:161-66).

¹⁵⁷ "La llegendes dels Encantats" (Coll 2001:124).

¹⁵⁸ "L'estany de Montcortés" (Coll 2001:44) i "La magia salada" (Andolz 2004:193-96).

¹⁵⁹ "El oso y el herrero" (Andolz 2004:171-76).

¹⁶⁰ A Roma Casanovas 2000:21-37 trobareu més informació d'aquest tipus de llegendes, que es troben arreu del Pirineu, però també a altres cadenes muntanyoses com els Alps. El seu origen respondria a diversos factors: una voluntat moralitzadora sobre la importància de la caritat i de l'ajut mutu; un intent de cristianització d'antics cultes i llocs de culte pagans; l'explicació de topònims provinents de llengües anteriors i desconegudes en el moment de la creació de la llegenda... (Roma Casanovas 2000).

fressada pels pastors, que com qui diu, no té ni nom (els noms actuals dels cims són fruit del bateig recent per part dels alpinistes). Per als pastors, els noms s'acaben tan bon punt com arribem a l'estany, el qual marca la fita dels pasturatges. Aquí finalitza la natura que és a l'abast de l'home, la dimensió humana de la muntanya.¹⁶¹

Cal afegir que boscos i muntanyes han estat tradicionalment refugi i zona d'actuació de personatges amb mala fama, des de bandolers i lladres a contrabandistes i guerrillers, fet que també ha contribuït a una visió negativa d'aquests espais¹⁶². Aquest és un dels motius pels quals durant segles, el bosc va ser un lloc "ple de pors, misteris, mites i llegendes"¹⁶³.

Malgrat tot, amb el pas de les dècades el paisatge pirinenc ha esdevingut progressivament un reclam turístic molt important, i en aquesta zona, parlar de paisatge implica parlar d'espais naturals protegits. Per una banda, a les comarques de muntanya trobem gairebé la meitat de la superfície d'espais naturals de protecció especial a Catalunya; per una altra banda, el 40% del territori d'aquestes comarques està protegit (xifra que arriba a un 47% a l'Alt Pirineu i Aran). La relació entre espais naturals protegits i turisme neix des del moment de la protecció dels primers espais naturals. La Ley de Parques Nacionales ja especificava que l'Estat els "declarava com a tals amb l'exclusiu objecte d'afavorir el seu accés per vies de comunicació adequada..."¹⁶⁴. Així mateix, el reglament que va desenvolupar el decret de creació del PNAESM, a l'article que tracta sobre les atribucions de la Junta del parc, la primera que apareix és "fomentar l'execució de vies d'accés o de comunicació que permetin visitar i conèixer els llocs més destacats que es comprenen dintre de la demarcació del Parc"¹⁶⁵.

Tanmateix, el Pirineu no va esdevenir una destinació turística de masses fins a l'obertura de les pistes d'esquí alpí, als anys seixanta, si bé abans de la Guerra Civil ja s'havien creat les estacions d'esquí de la Molina i Núria, a les quals s'arribava amb ferrocarril. A

¹⁶¹ Coll 2002:11-12.

¹⁶² La presència dels lladres de camí ral van ser un dels motius pels quals el virrei García de Toledo va fer cremar els boscos situats prop dels camins reials sota el regnat de Felip II, a la segona meitat del segle XVI (Boada 1994:15-16, 2003:48).

¹⁶³ Nogué Font 1986:56-57.

¹⁶⁴ Gaceta de Madrid 1916.

¹⁶⁵ BOE 1957.

Baqueira-Beret (1964) la seguirien Masella (1967), Llessui (1967), Super Espot (1968), Rasos de Peguera (1972), Port del Comte (1973), la Tuca (1974), Vallter 2000 (1975), Portainé (1986), Boí-Taüll (1988) i Tavascan (2000), a les quals cal sumar les estacions d'esquí de fons¹⁶⁶ i, en les darreres dècades, un altre tipus d'activitat, els esports d'aventura, sobretot aquells que es realitzen en rius i embassaments¹⁶⁷.

Més recentment ha aparegut un nou reclam turístic: les festes tradicionals, entre les quals destaquen les falles del Pirineu, festa que sota el nom "Festes del Foc del Solstici d'Estiu dels Pirineus" està catalogada com a Patrimoni Immateral de la Humanitat per la UNESCO des de l'1 de desembre de 2015. Aquesta antiga celebració del solstici d'estiu, amb elements rituals de purificació a través del foc, encara se celebra en 63 pobles de França (34), Andorra (3), Aragó (9) i Catalunya (17), bona part dels quals es troben a la zona d'influència del PNAESM¹⁶⁸. Amb característiques pròpies a cada poble, el més habitual a Catalunya és baixar des de la muntanya amb una falla (torxa) encesa a l'espatlla, i en arribar al poble, fer-hi una o més voltes, fins acabar llençant totes les falles en una gran foguera. Tot i que no ha estat un tema que hagi sorgit en aquest capítol, al Pirineu, la muntanya ha tingut una estreta relació amb l'espiritualitat que es remunta a l'època precristiana. Una mostra la trobem en la ubicació d'un gran nombre d'ermites, sovint situades a una certa distància del poble i enlairades respecte aquest¹⁶⁹. Allà han anat durant segles els habitants de la zona a fer les seves demandes, i hi ha autors que creuen que senzillament es van cristianitzar antics déus, esperits i indrets pagans perquè no es van poder canviar els costums de la gent de la zona¹⁷⁰, com ara la festa de les falles.

¹⁶⁶ López Palomque 2009.

¹⁶⁷ Pallarès Blanch 2009.

¹⁶⁸ Altres es troben a la zona d'influència del Parc Natural de l'Alt Pirineu (2003). En el cas d'Aragó, una bona part es troben a la zona d'influència del Parque Natural de Posets-Maladeta (1994).

¹⁶⁹ Dins del PNAESM hi ha una ermita romànica dedicada a Sant Nicolau que pertany a Boí i on cada any s'hi fa un aplec el primer diumenge de juliol. L'any 1953, ENHER va sufragar la construcció de la capella del Sant Esperit, obra de l'enginyer Eduardo Torroja i l'arquitecte José Rodríguez Mijares, autors de l'església nova d'El Pont de Suert. La tardor de 1987, ICONA la va enderrocar a causa del seu mal estat de conservació (B. 1988b, 1988a; La Mañana 1988).

¹⁷⁰ Coll 2001:111-15, 2002:357-64, 2011; Creus 2004a:39-42; Fàbregas 1979:89-101.

2.4.- *Aqueres montanhes que tan nautes son...*¹⁷¹

En aquest capítol hem hagut de retrocedir fins a principis del segle XX per tal de poder tenir una visió completa dels esdeveniments que van portar a la declaració de la zona d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici com a parc nacional, unes aïllades valls amb una gairebé inexistent xarxa de comunicació terrestre apta per a carros, no diguem ja per a cotxes, on les persones i les mercaderies es movien a peu o a llom de cavalleries, a través de camins de ferradura¹⁷² o bé utilitzant els cursos d'aigua, com feien els raiers¹⁷³, que baixaven els arbres tallats a l'alta muntanya cap a la plana; i amb una població que ja havia començat a minvar, però que encara es mantenia d'una manera relativament equilibrada en el territori, agrupada en pobles més o menys petits que vivien en una economia de subsistència bastant allunyada de les forces del mercat. Així doncs, a una zona on es duien a terme aprofitaments tradicionals (agricultura, ramaderia, explotació forestal, caça, pesca i recollecció de productes silvestres) van arribar empreses amb capital no local disposades a explotar els recursos hídrics per tal de generar electricitat, bàsicament destinada a una Barcelona industrialitzada amb una gran demanda d'energia per a les seves fàbriques i els seus habitants¹⁷⁴. Aquestes empreses comptaven amb el recolzament de normatives i administracions, de manera que van poder, per una banda, explotar els recursos hídrics com van creure oportú, i per una altra banda, expropiar les terres per on calgués fer passar alguna infraestructura. Els conflictes generats per l'aprofitament hidroelèctric a la zona d'influència del parc nacional¹⁷⁵ són només una petita mostra del que va passar arreu del territori espanyol durant la febre de la

¹⁷¹ Primers versos de la cançó *Aqueres montanhes*, himne oficial de la Val d'Aran des de 1990. La lletra és una versió de la cançó tradicional occitana *Se canta*, considerada l'himne no oficial dels territoris de parla occitana.

¹⁷² Conten que així van transportar un piano des de Cabdella fins al balneari de Caldes de Boí, a força de braços i a llom d'una mula, creuant les muntanyes pel port del Rus, que comunica la Vall Fosca amb la Vall de Boí (Coll 1997:82-89; Valls Biosca 1980).

¹⁷³ Creus 2004b:141-55 ens permet conèixer el testimoni d'Emilio Fàbrega, un raier del Coll de Nargó. Aquest ofici va desaparèixer amb la construcció d'embassaments.

¹⁷⁴ Els embassaments de l'àrea del parc nacional tenen com a finalitat l'obtenció d'energia elèctrica. Aigües avall, les preses compleixen també una altra funció, la de gestionar l'aigua per al seu ús agrícola.

¹⁷⁵ Vegeu apartat 2.3.

construcció d'embassaments, entre els anys quaranta i seixanta¹⁷⁶. Les estratègies adoptades i les accions dutes a terme per les diferents empreses concessionàries, així com per les forces de seguretat i l'Administració de l'Estat, van generar situacions molt desagradables i dures pels habitants i propietaris de les terres afectades pels projectes, els quals, en nom del bé comú, van ser obligats a malvendre o se'ls van expropiar cases, terres i pobles sencers i no van tenir cap altre remei que marxar cap a altres pobles o a alguna capital. Aquestes situacions es van donar arreu, però van ser encara més penoses allà on els habitants van haver-les de patir i finalment no es va construir l'embassament¹⁷⁷. Tanmateix, la construcció d'embassaments és tan sols, al seu torn, una mostra de les controvèrsies que van generar les polítiques públiques relacionades amb la implantació d'infraestructures i l'aplicació de la tecnologia durant la dictadura¹⁷⁸.

Si bé és cert que l'explotació hidroelèctrica a l'àrea d'influència del parc nacional no té les dimensions ni va comportar els conflictes que trobem aigües avall, no és menys cert que no hi ha tampoc cabals lliures, sense controlar. L'aigua de barrancs i rius va passant per preses, canonades, sifons, etc., durant la major part del seu curs, fet que no només provoca una gran alteració hidrològica de la conca, sinó que també afecta l'ús de l'aigua per part de la població local¹⁷⁹. Les repercussions de les obres d'enginyeria que es van dur a terme al llarg del segle XX en aquesta zona, com ara l'arribada d'un gran nombre de treballadors forans i la creació d'una xarxa de comunicacions terrestres, són més profundes i van més enllà del que semblaria a primer cop d'ull, perquè van contribuir, a la llarga, a l'ensorrament de l'economia tradicional¹⁸⁰ i al despoblament de la zona, que es

¹⁷⁶ Vegeu nota **64** del capítol 1.

¹⁷⁷ És el cas dels afectats pel pantà de Jánovas, a l'Aragó, que havia de negar el poble homònim, Lavelilla i Lacort. Les expropiacions van començar a Jánovas l'any 1960. El 1985 se'n va expulsar l'última família que encara hi vivia, i se'n va dinamitar la casa perquè no poguessin tornar-hi (Menjón 2006).

¹⁷⁸ Camprubí 2012, 2014, 2017, Corral Broto 2011, 2014, 2015b, 2015a; Gorostiza 2017; Huber et al. 2016; Mairal Buil 2002, 2007, 1993.

¹⁷⁹ Aquests casos comparteixen característiques amb el de la transformació industrial de la vall del riu Liris, a Itàlia (Barca 2007a, 2010).

¹⁸⁰ Com a altres indrets, la desarticulació de la societat i l'economia tradicionals va comportar la desaparició de tot un conjunt d'oficis. Podeu conèixer els testimonis d'Emília Llorens, trementinaire; Llorenç Cortina, tractant de bestiar; Pepito Lapedra i Jordi Navarra, pastors; Ignasi Jordana, serrador, Josep Sabarich, baster;

van produir d'una manera molt dràstica, pel fet que economia i societat tradicionals s'havien mantingut durant més temps i es van modificar amb molta més rapidesa que a altres zones; cal sumar-hi el gran canvi en els usos i les cobertes del sòl, amb un augment de la superfície arbrada en detriment dels conreus i els prats de pastura.

A la segona dècada del segle XX, la conca del riu Flamisell, a la Vall Fosca, va ser la primera que va viure aquestes transformacions associades a l'aprofitament de l'aigua, un dels recursos naturals en què la zona de l'Alt Pirineu i Aran és rica. El mateix va ocórrer dècades més tard a les conques de les Nogueres Ribagorçana i Pallaresa, però en aquesta ocasió, va entrar en joc un altre tipus d'aprofitament dels recursos naturals, la declaració del parc nacional. Tant aquest com la generació d'energia van entrar en conflicte amb els usos tradicionals de la població local des de llavors, ja fos per expropiació de terres per tal de fer-hi obres de canalització, o bé per la difícil conciliació entre la conservació, per una banda, i el sectors agro-ramader i forestal locals, per una altra. Si bé dins dels límits del parc s'hi segueix practicant la ramaderia extensiva¹⁸¹, l'explotació forestal dels boscos, alguns d'ells de propietat comunal, no hi és permesa¹⁸², fet que encara ara genera conflicte a la zona.

Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici

Fig. 2.6.: Logo del PNAESM, on es poden veure els Encantats i l'estany de Sant Maurici, representat des de l'any 1954. Font: Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici.

i Felipe Montoliu, saliner, a Creus 2004b. Altres oficis desapareguts són els de raier (ja esmentat), picador, carboner, talpaire, xollador/tonedor (esquilador d'ovelles), etc.

¹⁸¹ Els veïns de Bó i Espot porten els seus ramats d'eugues, vaques, ovelles i cabres al parc nacional. Com a activitat tradicional de la zona, la pastura està permesa excepte a la zona de reserva del parc estricte i les àrees de reserva integral de la zona perifèrica de protecció (DOGC 2003:Art. 30.1 b)).

¹⁸² "A la zona de protecció exterior està permès l'aprofitament forestal que estigui sotmès a plans d'ordenació aprovats per l'Administració; a l'efecte, prèviament a la seva aprovació, el Patronat i l'òrgan gestor del Parc Nacional hauran d'emetre informe preceptiu" (DOGC 2003:Art. 30.2). Vegeu les condicions per a la caça i la pesca a DOGC 2003:Art. 30.3 i 30.4.

Un aspecte important a tenir en compte en el procés de protecció del PNAESM és que la seva declaració com a parc nacional es va realitzar sense ni tan sols consultar o comunicar-ho a la població local, la qual cosa el converteix en un exemple paradigmàtic del model de presa de decisions *top-down*. Això, sumat al fet que durant dècades es va comptar poc amb els habitants de la zona per a la gestió del nou espai protegit, ha fet que la població local hagi percebut la protecció d'aquest indret com una imposició i una limitació de les seves activitats econòmiques tradicionals¹⁸³, amb l'agreujant de ser una zona econòmicament deprimida, com queda clar en consultar la documentació sobre el procés de reclassificació i ampliació del parc de l'any 1976 i el procés d'aprovació del PRUG de l'any 1993. L'oposició de la població local a la protecció d'espais naturals deriva d'aquesta situació, perquè és la comunitat que ha mantingut i conservat aquell espai a la qual no se li permet seguir fent allò que fins aleshores havia fet¹⁸⁴, tal com reflexionen Beltran i Vaccaro amb les següents paraules:

La preservació de la naturalesa sembla haver esdevingut en les últimes dècades un objectiu compartit pel conjunt de la humanitat. En aquest context, les poblacions locals i l'explotació que fan aquestes dels recursos naturals solen ser vistes com a una amenaça per a la conservació d'allò que serien els últims reductes de la naturalesa, que tendeix a identificar-se amb uns paisatges determinats. Al·legant l'interès general i basant-se en tractats internacionals i en pressions per part de l'opinió pública, l'estat s'atribueix la facultat de delimitar els espais a preservar, de regular les formes d'aprofitament dels recursos naturals i de delegar la seva administració a tècnics avalats pel saber científic. Enfront del coneixement local, de caràcter empíric, traduït històricament en unes pràctiques i en unes formes de gestió concretes que estan en la base dels valors ambientals que ara es vol conservar, s'imposa una gestió tecnocràtica de la naturalesa que n'afavorirà l'artificialització.¹⁸⁵

La conservació de la natura al parc nacional també ha entrat en conflicte repetidament amb un ús que hi va aparèixer poc després de la seva protecció, les pistes d'esquí nòrdic. El parc nacional en té tres a tocar dels seus límits, Baqueira-Beret al nord-est, Espot Esquí

¹⁸³ Carbonell 2007.

¹⁸⁴ Farré Perdiguier 1998:22-23.

¹⁸⁵ Beltran i Vaccaro 2008:142.

a l'est i Boí-Taüll al sud-oest¹⁸⁶. Un exemple primerenc¹⁸⁷ va ser el projecte d'urbanització de l'estany de Sant Maurici per part de l'empresa Pirineos Espot l'any 1967. La reacció en contra no es va fer esperar, però també n'hi va haver a favor, com ho mostra la carta que van enviar diversos alcaldes dels dos Pallars al Governador Civil de Lleida, president de la Junta del PNAESM, on es queixaven del ressò mediàtic contra el projecte i explicitaven el seu recolzament a la proposta, que podria aconseguir frenar l'emigració local. La realitat del despoblament i les dificultats inherents a les característiques geogràfiques i climàtiques de la zona va fer que la població local veiés amb bons ulls iniciatives d'aquest estil, i així va ser com arreu del Pirineu es van vendre terres perquè s'hi construïssin pistes d'esquí. Aquestes han atret des de llavors un turisme de neu que ha comportat un *boom* constructor a la zona¹⁸⁸, més recentment degut a l'expansió del fenomen de les segones residències, sovint construïdes o adquirides per fills emigrats dels pobles, a partir de la dècada dels noranta del segle XX. La realitat actual mostra un gran desequilibri entre primeres i segones residències a la zona¹⁸⁹.

A aquests conflictes cal sumar-hi la, per dir-ne d'alguna manera, difícil relació entre conservació i generació d'energia en un mateix espai, fet que va provocar que la UICN no reconegués el parc nacional com a tal fins la primera dècada del segle XX a causa de l'alteració hidrològica que la producció hidroelèctrica provocava, i que encara provoca.

Al llarg d'aquest capítol hem parlat de diferents actors i del paper que van jugar tant en el procés de protecció del parc nacional, com en la seva gestió posterior. Evidentment, no

¹⁸⁶ Inaugurades, respectivament, les temporades 1963-1964, 1967-1968 i 1988-1989.

¹⁸⁷ A finals de la dècada dels noranta, Baqueira-Beret va presentar un projecte per ampliar el domini esquiable cap a la Vall d'Àrreu, al Pallars Sobirà, un espai que formava part del PEIN, i que el 2006 finalment es va incloure a la Xarxa Natura 2000 (Jordi 2015). Podeu trobar més informació sobre el conflicte que va suscitar aquest projecte entre aquells que hi estaven a favor i els que hi estaven en contra a Gili Hernández 2003a. Pel que fa a Boí-Taüll, segons el Pla director d'estacions de muntanya 2006-2011, una de les seves opcions d'ampliació és cap a la zona perifèrica del parc nacional, per a la qual cosa caldria retocar-ne els límits (Basora i X3 Estudis Ambientals 2008).

¹⁸⁸ Trobareu més informació sobre el fenomen de la segona residència a l'Alt Pirineu i Aran associada a les pistes d'esquí a Gili Hernández 2003b. Sobre el creixement urbanístic de la Vall de Boí, relacionat amb les pistes de Boí-Taüll, vegeu Gili Hernández, Bovet Plà, i López-Gay Belda 1998. Pel que fa a la Val d'Aran, en relació amb Baqueira-Beret, podeu consultar Gili Hernández 2003a.

¹⁸⁹ Beltran i Vaccaro 2007:143; Campillo Besses i Font Ferrer 2004:89-96; Guirado Gonzàlez 2011.

tots els protagonistes tenien el mateix grau de poder i, per tant, de capacitat de decisió, com es veu clarament en els casos de les construccions de grans embassaments i les expropiacions que van comportar. El procés mateix de protecció d'un espai natural i la seva gestió posterior és una mostra de la diferent capacitat de decisió dels personatges involucrats, així com el cas de la reclassificació del PNAESM de l'any 1976, en què el projecte contemplava l'ampliació del parc cap a boscos comunals i l'exclusió de les finques d'AFOPISA que ja formaven part del parc, on se seguia realitzant explotació forestal. Per últim, el cas de les hidroelèctriques és paradigmàtic: la construcció d'embassaments a la muntanya estava destinada bàsicament a la producció d'energia elèctrica per a les indústries i les grans ciutats; tanmateix, durant dècades, nombroses poblacions properes a les preses no van tenir accés a l'electricitat.

3.- El Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa

La fageda d'en Jordà (1908)

Saps on és la fageda d'en Jordà?
Si vas pels vols d'Olot, amunt del pla,
trobaràs un indret verd i profund
com mai cap més n'hagis trobat al món:
un verd com d'aigua endins, profund i clar;
el verd de la fageda d'en Jordà.
El caminant, quan entra en aquest lloc,
comença a caminar-hi a poc a poc;
compta els seus passos en la gran quietud:
s'atura, i no sent res, i està perdut.
Li agafa un dolç oblit de tot lo món
en el silenci d'aquell lloc profund,
i no pensa en sortir, o hi pensa en va:
és pres de la fageda d'en Jordà,
presoner del silenci i la verdor.
Oh companyia! Oh deslliurant presó!

Joan Maragall, *Antologia poètica i altres textos*.¹

Fig. 3.1.: La Fageda d'en Jordà. S'hi pot apreciar un dels característics tossols. Font: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.

¹ Maragall 2010:88. Si arribeu a la Fageda d'en Jordà des de l'aparcament homònim, trobareu a l'entrada del bosc un monòlit en memòria del poeta Joan Maragall amb aquest poema.

3.1.- Volcans menuts coberts per una vegetació verda i exuberant

El Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa² (PNZVG) es troba situat a la comarca homònima, al nord-est de Catalunya, a la Serralada Transversal, i les seves 15.309 ha estan repartides entre els municipis de Castellfollit de la Roca, Mieres, Montagut i Oix, Olot, les Planes d'Hostoles, les Preses, Sant Aniol de Finestres, Santa Pau, Sant Feliu de Pallerols, Sant Joan les Fonts i la Vall de Bianya.

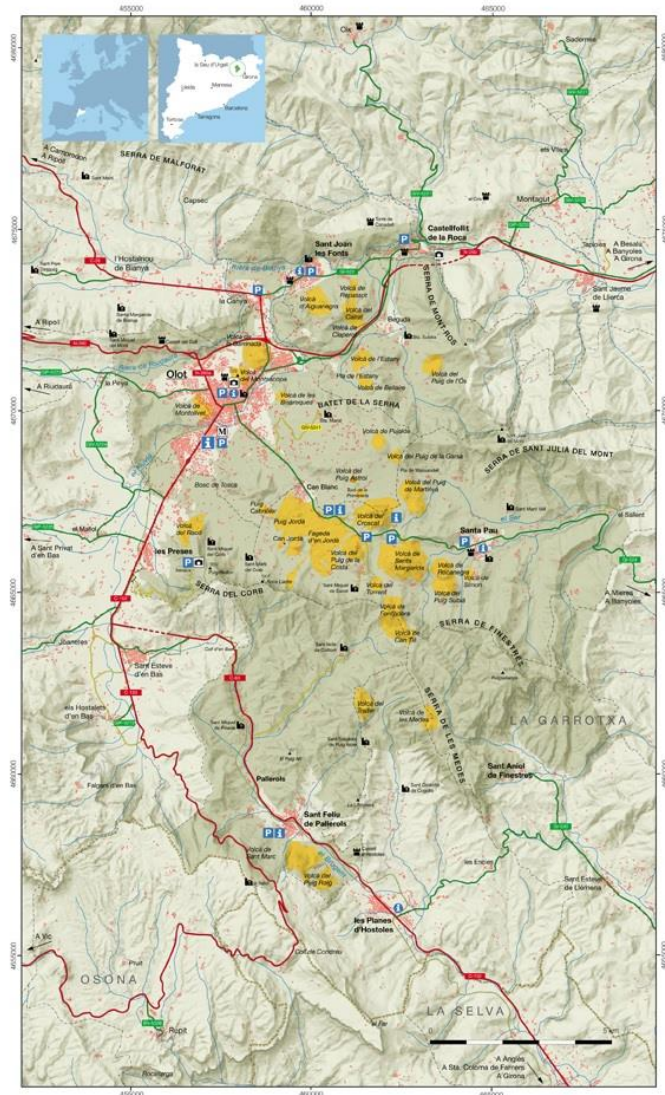

Fig. 3.2.: Mapa del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa. En verd, el parc natural. En groc, les reserves naturals parcials. Font: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa 2005.

Fa uns 700.000 anys va començar l'activitat eruptiva de la Garrotxa, la darrera erupció de la qual va ser la del volcà del Croscat, fa uns 11.500 anys. La intermitència d'aquesta activitat no permet assegurar que el vulcanisme olotí sigui extint, sinó que es considera inactiu. La Garrotxa no és l'única zona volcànica de Catalunya³, però mentre que els altres afloraments, més antics, es troben força erosionats i parcialment recoberts per sediments

² La informació sobre les característiques geològiques del parc natural ha estat extreta de: Gil Farrero 2011; Mallarach Carrera 1989, 1998a; Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b; Martí Molist et al. 2001.

³ A Catalunya s'ha datat activitat volcànica durant el Neogen (fa entre 23 i 2,6 milions d'anys) a l'Alt i el Baix Empordà, el Gironès, la Garrotxa i la Selva (Mallarach Carrera 1989; Martí Molist et al. 2001). També se n'ha datat de més antiga, després de l'orogènia herciniana, al vessant sud del Pirineu (Martí Molist 1983).

d'èpoques posteriors, en aquesta àrea es conserven una quarantena de cons volcànics i més de vint colades de lava, fet que converteix aquesta zona en el millor exponent de paisatge volcànic de la península Ibèrica.

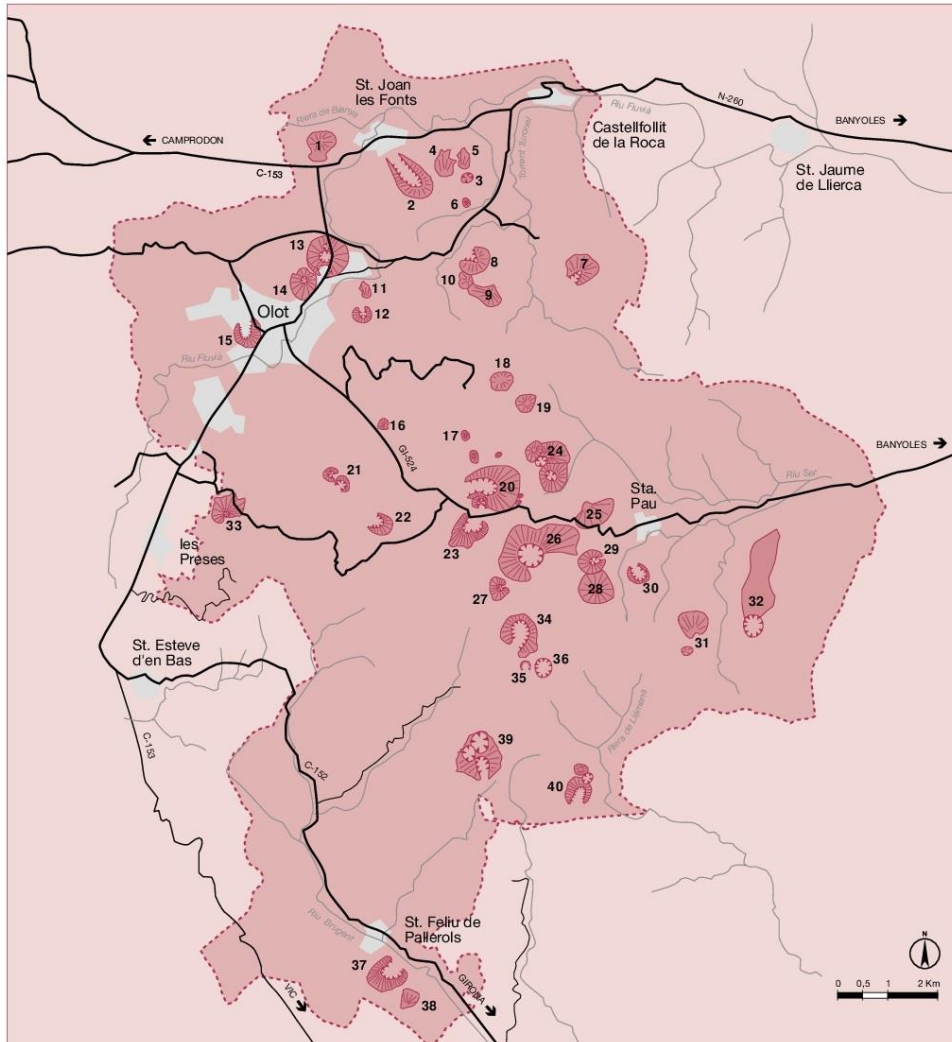

Fig. 3.3.: Mapa dels edificis volcànics i les colades de lava de la zona volcànica de la Garrotxa. Font: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa 2002:5.

El vulcanisme català està associat al rift europeu, originat per un procés extensiu a la part occidental de la placa eurasiàtica i que ocupa una extensió de més de 2.000 km des de les costes del mar del Nord fins al sud de la península Ibèrica. En aquest rift d'intraplaca es troben falles normals⁴ d'orientació predominant NE-SO que, en moure's, han generat una

⁴ Una falla normal és aquella en què el bloc superior (el que es troba sobre el pla de la falla) es desplaça sobre el bloc inferior i s'enfonsa respecte aquest.

sèrie de fosses i blocs aixecats. L'existència d'aquestes grans falles ha facilitat l'ascensió dels magmes, per això a la zona del rift hi ha abundants manifestacions volcàniques com són les d'Eifel a Alemanya, les de l'Alvèrnia a França i les del nord-est de Catalunya. Els segments estructurals del rift en aquesta darrera zona estan desplaçats per un conjunt de falles normals disposades en perpendicular a les principals del rift. La major part dels volcans es troben situats al damunt, o a prop, d'aquestes fractures, on l'escorça terrestre ha quedat debilitada.

L'element més visual de la zona volcànica de la Garrotxa són les formes dels edificis volcànics, les quals depenen fonamentalment de tres factors. En primer lloc, les característiques de l'activitat eruptiva, que pot ser efusiva o explosiva, segons el contingut en volàtils (que depèn de la composició inicial del magma i la seva evolució durant l'ascens cap a la superfície) i la presència d'aigua al lloc per on el magma surt a l'exterior. En les erupcions efusives el magma té un baix contingut en volàtils i per tant es dona una emissió tranquil·la i contínua de lava. L'activitat explosiva, en canvi, s'associa a magmes amb un alt contingut en volàtils, que es concentren en bombolles i s'expandeixen al tram final del conducte volcànic. La interacció entre aquestes bombolles aïlla trossos de magma, que són expulsats a l'exterior en les explosions provocades per l'escapament sobtat dels gasos en el moment d'arribar a la superfície. Aquestes són les erupcions magmàtiques. Si el magma entra en contacte amb aigua, superficial o subterrània, el grau d'explosivitat augmenta i es produeix la fragmentació de les roques que envolten el conducte magmàtic. Són les erupcions hidromagmàtiques (si l'aigua és subterrània s'anomenen freatomagmàtiques).

El segon factor que intervé en la forma dels cons volcànics són els materials expulsats durant l'erupció, relacionats amb l'activitat eruptiva. Així, una erupció efusiva dona lloc a acumulacions de material massiu, cossos compactes de roca de composició homogènia. Els magmes bàsics es converteixen en laves fluides que s'escolen per les zones de major pendent en forma de colada de lava. Els magmes àcids, en canvi, donen lloc a laves viscoses que s'acostumen a acumular sobre la boca de sortida i formen doms, si bé també poden esdevenir colades de lava, com veurem més endavant. Pel que fa a les erupcions explosives, els clastos expulsats a l'exterior s'acumulen en dipòsits fragmentaris o

piroclàstics. Els piroclastos es poden classificar en funció de la seva mida. Els blocs són fragments de mida superior als 64 mm, els lapil·lis o gredes tenen una mida d'entre 2 mm i 64 mm i les cendres són de mida inferior als 2 mm. Els fragments de mida bloc o lapil·li que en sortir a l'exterior no estaven encara refredats s'anomenen bombes volcàniques, per la morfologia arrodonida o fusiforme que van adquirir durant la trajectòria. D'aquesta mateixa mida també hi ha les anomenades escòries, fragments de magma de composició basàltica, forma irregular i textura vesicular.

El tercer factor que influeix en la morfologia dels volcans són els episodis que s'han produït al llarg de la vida del volcà. Tots els volcans de la Garrotxa són monogenètics⁵, és a dir, es van formar en el decurs d'una única erupció, que va poder tenir diferents fases mentre sortia la bossada de magma. Un cop esgotada la bossada, la fractura per on havia ascendit quedava segellada pel magma refredat i l'activitat restava extingida en aquell punt. No obstant, les erupcions tenien durades diverses, entre uns dies i uns mesos, raó per la qual en cada volcà es poden identificar diferents fases d'activitat eruptiva. En l'evolució dels volcans de la Garrotxa se'n poden identificar diversos tipus: la que s'iniciava amb activitat estromboliana que esdevenia efusiva⁶; la que començava amb activitat freatomagmàtica, passava a estromboliana i acabava de manera efusiva⁷; la que inicialment era estromboliana i passava a ser freatomagmàtica⁸; la que començava amb activitat efusiva que es convertia en estromboliana⁹; i, més rarament, la que va tenir una única fase eruptiva, ja fos estromboliana¹⁰ o freatomagmàtica¹¹.

Però com ja hem dit, a la Garrotxa no només hi ha volcans, sinó que també hi ha una vintena de colades de lava. N'hi ha de dos tipus, segons l'aspecte de la seva superfície:

⁵ Els grans volcans, com el Mauna-Loa, el Kilauea, el Nevado del Ruiz, el Popocatépetl, el Mount Saint Helens, el Fujiyama, el Pinatubo, el Krakatoa, el Vesubi, l'Stromboli, o el Teide, són volcans poligenètics, formats a partir de l'acumulació del material expulsat al llarg de diverses erupcions.

⁶ És el cas dels volcans del Croscat, de Montolivet i de Sant Marc.

⁷ Els volcans del Traiter, de Santa Margarida, de la Garrinada i del Puig d'Adri van seguir aquesta evolució.

⁸ L'erupció del volcà de Can Tià va ser d'aquest tipus.

⁹ Aquesta va ser l'evolució del volcà del Montsacopa, un dels que hi ha dins de la ciutat d'Olot.

¹⁰ Com per exemple, el volcà de Puig Astrol.

¹¹ El volcà del Clot de l'Olmera es va formar així.

llises, normalment associades a laves més fluides, i rugoses, habitualment associades a laves més viscoses. D'entre les llises, destaca la cinglera damunt la qual s'ha edificat el poble de Castellfollit de la Roca, formada per dues colades de lava fluida superposades que van lliscar, fa 217.000 i 192.000 anys respectivament, per la vall del Fluvià i la del torrent del Turonell i les van obstruir. Amb el temps, el riu i el torrent han anat excavant nous llits, fent la cinglera cada vegada més estreta, la qual cosa ha provocat despreniments que han afectat, i encara afecten, les cases situades més a la vora de l'espadat. El que es pot observar actualment és la forma interna de la colada de lava, que depèn del procés de refredament, durant el qual el volum de la lava disminueix. En sortir a l'exterior, la part externa de la lava es refreda més ràpidament que la part interna. Si es refreda la part interna mentre el corrent de lava es mou, es formen fractures horitzontals que generen el que s'anomena disjunció lenticular o en lloses. En canvi, si el refredament es produeix mentre el corrent de lava és en repòs, es formen fractures verticals, que desemboquen en prismes columnars hexagonals o pentagonals; és el que s'anomena disjunció columnar.

Fig. 3.4.: Castellfollit de la Roca, edificat sobre una cinglera basàltica que mostra la seva estructura interna. Font: Jaume Vicens. Fotografia dipositada al Centre de Documentació del PNZVG.

Pel que fa a les colades de lava rugoses, cal assenyalar la que va emetre el volcà del Croscat, que es va escolar al llarg de 12 km i va formar el Bosc de Tosca. A l'extrem oriental de la colada de lava hi ha la coneguda Fageda d'en Jordà, on es poden observar nombroses mostres d'una morfologia típica de les colades rugoses, els *blisters* o tossols, petits monticles formats durant el refredament de la colada. Tenint en compte que la part externa de la lava es refreda més ràpidament, si el flux de lava va a parar sobre una zona humida, la calor vaporitza l'aigua i el gas resultant ascendeix fins arribar a la superfície de la lava, que es pot deformar i fins i tot trencar a causa de la pressió que genera el vapor d'aigua. La forma resultant, similar a una ampolla (d'aquí el nom en anglès) plena de lava solidificada, són els tossols, que tenen mides variables, d'entre 5 i 25 m d'alçada i 12 i 150 m de diàmetre a la base. A la colada del Croscat se n'han inventariat més de 130.

En resum, el relleu de la zona volcànica es caracteritza per la presència de cons volcànics i de valls de fons pla, amb terres molt fèrtils, creades pel magma de les colades de lava en omplir les valls fluvials precedents. Aquesta zona bàsicament plana està envoltada de muntanyes, que barren el pas dels vents provinents del Mediterrani, els quals ascendeixen i descarreguen pluges abundants i regulars. Amb una mitjana anual superior als 1.000 mm, l'anomenada cubeta olotina és un dels llocs més plujosos de Catalunya. Cal sumar-hi que al fons de les valls es produeix el fenomen de la inversió tèrmica, que provoca boires baixes. Les temperatures no són massa fredes i l'eixut estival¹² està poc marcat.

Les característiques climàtiques de la plana d'Olot en determinen el paisatge vegetal¹³, font d'inspiració tant d'escriptors com de pintors paisatgistes¹⁴. Destaca la presència de vegetació atlàntica, poc abundant a Catalunya, composta per boscos caducifolis de faig

¹² Les principals característiques de l'estiu del clima mediterrani són les altes temperatures i la baixa pluviositat. S'anomena eixut estival el període en què les precipitacions en l/m² (o mm) són inferiors al doble de la temperatura en °C, fet que provoca estrès hídric en la vegetació.

¹³ La informació sobre la vegetació de la zona volcànica està extreta de Bolòs 1984; Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b.

¹⁴ Els germans Marià i Joaquim Vayreda i Vila i Josep Berga i Boix en són alguns exemples.

(*Fagus sylvatica*)¹⁵, roure pèrol (*Quercus robur*) i vern (*Alnus glutinosa*). En indrets amb menor humitat es troba la vegetació submediterrània, caracteritzada per la roureda seca de roure martinenc (*Quercus pubescens*) i de roure de fulla gran (*Quercus petraea*), acompanyats de diversos arbustos. Finalment, a les zones més seques es troba vegetació mediterrània, fonamentalment alzinar muntanyenc (*Quercus ilex*), amb arbustos i lianes.

Pel que fa a la fauna, hi ha 307 espècies de vertebrats, de les quals 210 són aus, 53 mamífers, 18 rèptils, 14 amfibis i 12 peixos¹⁶. Quant als invertebrats, s'hi han detectat 1.083 espècies d'insectes, 20 artròpodes no insectes i 164 invertebrats no artròpodes¹⁷.

El PNZVG, que compta amb 28 reserves naturals parcials¹⁸, també és un Espai d'Interès Natural (PEIN Zona Volcànica de la Garrotxa)¹⁹, una Zona d'Especial Conservació de la regió mediterrània (ZEC Zona Volcànica de la Garrotxa) i forma part de la Xarxa Natura 2000²⁰.

¹⁵ A la península Ibèrica, aquest tipus de bosc s'acostuma a trobar per sobre dels 1.000 m. L'excepcional situació de la Fageda d'en Jordà, a 550 m, és deguda al règim pluviomètric i a la humitat de la zona.

¹⁶ Bassols Isamat et al. 2014.

¹⁷ Sostenibilitat 2016.

¹⁸ Les 28 reserves naturals parcials són les següents: volcà el Torrent; volcà el Racó; volcà Montolivet; volcà del Crosat; volcà Aiguaneagra; volcà Bellaire; volcà Can Simó; volcà Can Tià; volcà Fontpobra; volcà Puig Astrol; volcà Puig de l'Ós; volcà Puig de la Costa; volcà Puig de la Garça; volcà Pujalós; volcà de Santa Margarida; volcà l'Estany; volcans Puig Rodó, Puig de les Medes i Llacunanagra; volcans Puig Safont i el Torn, Puig de Martinyà i la Mallola; volcans Roca Negra i Puig Subirà; volcans de Cabrioler; volcans de la Garrinada i Montsacopa; volcans de les Bisaroques, Fageda d'en Jordà, nord, Fageda d'en Jordà, sud, Turó de la Pomareda, i volcans Traiter Inferior i Superior (Mallarach Carrera i Comas Lamarca 2008:358-59).

¹⁹ El Pla d'espais d'interès natural (PEIN), aprovat l'any 1992, deriva de la Llei d'espais naturals de 1985. És un pla territorial sectorial i un instrument de protecció de la natura que té per objectius establir un sistema d'espais naturals protegits representatiu de la riquesa paisatgística i la diversitat biològica del territori de Catalunya i donar una protecció bàsica a aquests espais (Departament de Medi Ambient 1996; Departament de Territori i Sostenibilitat s.d.).

²⁰ Natura 2000 és una xarxa europea d'espais naturals que té com a objectiu fer compatible la protecció de les espècies i els hàbitats naturals i seminaturals amb l'activitat humana que s'hi desenvolupa. Integra les ZEC, prèviament designades LIC, i les ZEPA, designades d'acord amb la Directiva 92/43/CEE, de 21 de maig, relativa a la conservació dels hàbitats naturals i de la fauna i la flora silvestres, i la Directiva 79/409/CEE, de 2 d'abril, relativa a la conservació de les aus silvestres (Departament de Territori i Sostenibilitat s.d.; Environment Directorate General of the European Commission 2017).

3.2.- El Croscat: de gredera i abocador a reserva natural i espai didàctic

A principis de la dècada dels setanta, la comarca de la Garrotxa es veia afectada per tot un seguit d'actuacions habituals en aquell període: abocament d'aigües residuals als rius, proliferació d'abocadors incontrolats, creixement urbà i industrial desordenat que incloïa construcció d'habitatges i instal·lacions de servei damunt dels cons volcànics²¹, possibilitat d'explotació de minerals radioactius²², etc. Tanmateix, l'impacte ambiental que va generar més rebuig entre la població local va ser l'extracció de greda del volcà del Croscat, el més jove i amb més alçada de la península.

L'ús de material d'origen volcànic a la plana d'Olot té una llarga història²³ que es remunta a l'època prehistòrica. En el cas concret de les gredes, la utilització de les quals es va iniciar a l'edat mitjana, a la segona meitat del segle XX va començar la seva explotació industrial, ateses les seves qualitats com a material de construcció i com a aïllant tèrmic. L'extracció consistia a rascar les parets dels volcans per fer caure la greda i classificar-la segons el diàmetre. A finals dels anys seixanta, es van començar a utilitzar sobretot en la fabricació de ciments putzolònics²⁴, de millor qualitat que els ciments pòrtlands. Uns anys abans, l'empresa olotina Lavas para la Construcción, S. A.²⁵ havia obtingut el permís de l'Administració per extreure gredes del Croscat, i el material explotat havia estat classificat per la Dirección General de Minas com una roca. Un temps després, el 3 de maig de l'any 1966, la Dirección General de Minas va concedir a l'empresa madrilenya Petrofísica Ibérica, S. A. el permís d'explotació d'una concessió minera, "Santa Margarita 3.140", de 861 pertinences (hectàrees), per extreure pedra tosca (*piedra pómez*), un mineral, a la zona de La Cot. La proximitat entre les dues concessions va desembocar en

²¹ Bassols Isamat 2007, 2008.

²² El 21 de novembre de 1974, la Dirección General de Minas e Industrias de la Construcción, a petició de la Junta de Energía Nuclear, declarava una zona de reserva provisional a favor de l'Estat per a l'exploració i investigació de minerals radioactius a la Garrotxa, la "Zona 51-Olot", d'un total de 286.470 ha. Publicada la resolució al BOE del 9 de gener de 1975 (BOE 1975b), la setmana següent se'n feia ressò la premsa local (Josep 1975). Trobareu més informació sobre aquest tema i la mobilització en contra a Vilanova 2017a:169-82.

²³ Vegeu-ne una explicació més detallada a Mallarach Carrera 1998b.

²⁴ També es feia servir en l'elaboració de prefabricats de formigó lleuger, com a aïllant tèrmic i en certes aplicacions de jardineria i horticultura (Mallarach Carrera 1998b:223).

²⁵ Aquesta empresa estava formada per una vintena d'accionistes locals (Vilanova 2017a:22).

un conflicte que va arribar a l'àmbit judicial²⁶ i que finalment es va resoldre amb la fusió de totes dues empreses en la nova Minas de Olot, S. A., l'any 1975, amb un total de tres concessions mineres que abastaven el Croschat, el Santa Margarida, el Puig de Martinyà, el Puig de la Costa i el Puig Astrol, a les quals s'hi va arribar a treballar, aquell mateix any, a un ritme d'extracció de 100.000 tones/any. Cal afegir que la Nueva Ley de Minas de 1944 que emparava aquesta activitat també havia permès l'expropiació de terres de particulars, així com el tancament forçós de les petites grederes que explotaven els seus propietaris, a favor de l'empresa concessionària²⁷.

La preocupació per la intensificació en l'extracció de gredes va portar, a finals de l'any 1974, a la creació a Olot d'un grup d'experts, format per veïns de la zona amb formació en geologia i botànica, que pretenia buscar els mitjans necessaris per tal de protegir i conservar la zona volcànica de la Garrotxa²⁸. Durant l'any 1975, van preparar i dur a terme un curset de vulcanisme a Olot, amb contingut teòric i pràctic; escrigueren articles a la premsa local per denunciar la ubicació d'un abocador al Croschat i el projecte d'explotació turística del Santa Margarida²⁹; mantingueren reunions amb membres de l'Ajuntament d'Olot i es posaren en contacte amb diversos ens³⁰ per tal de buscar ajuda, i es van plantejar tres objectius a assolir: editar una publicació-denúncia, realitzar un muntatge audiovisual i elaborar uns itineraris pedagògics. A finals d'aquell any, a partir

²⁶ Lavas para la Construcción va denunciar Petrofísica Ibérica davant el Tribunal de Defensa de la Competencia per les seves suposades pràctiques monopolístiques. La sentència resultant, del 2 d'agost de 1974, donava la raó a l'empresa olotina i especificava que el material explotat no era *pedra pómez*. Animats per aquesta sentència, els empresaris locals van interposar un recurs contenciós administratiu a l'Audiència Territorial, la sentència del qual, dictada el 2 de novembre, també els donava la raó i declarava el dret de Lavas para la Construcción a seguir explotant les grederes (Vilanova 2017a:32-33).

²⁷ Vilanova 1974, 2017a:29.

²⁸ Madrenys 1976.

²⁹ El juny de 1975 es va presentar un projecte de promoció turística del volcà de Santa Margarida, segons el qual s'hi construïrien allotjaments per a "estudiants i curiosos, interessats per la singularitat de la muntanya", a la qual només es podria accedir mitjançant un telefèric o funicular, que finalment no es va dur a terme. Per a alguns, entre ells Mallarach i Carrera, aquesta proposta pretenia fer rendible l'adquisició del volcà per part de l'empresa promotora, la qual no podia explotar-ne les gredes perquè el volcà estava protegit per la Comissió General de Bellas Artes (Alot 1975a; Mallarach Carrera 1975b; Olot-misión 1975c; Vilanova 2017a:41-44).

³⁰ Entre aquestes institucions hi havia la Delegació Provincial de Girona d'ICONA, la Delegació de Mines de Barcelona, la Comissió Didàctica per les Ciències Naturals i la ICHN (Madrenys 1976).

d'aquest grup es va constituir la Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica de la Garrotxa (CPPZV), amb la finalitat d'aconseguir que es declarés Parc Natural tota la zona volcànica del nord-est de Catalunya³¹. Estava formada per Xavier Gassiot, professor de l'Institut de Batxillerat Montsacopa d'Olot i els estudiants Josep Maria Mallarach i Carrera, Teresa Planagumà i Miquel Riera i Tusell³². La CPPZV va liderar i dinamitzar la campanya de pressió³³, que va consistir a sensibilitzar la comunitat científica; presentar ponències en espais formatius i divulgatius³⁴, així com organitzar una exposició itinerant de denúncia de la degradació dels volcans³⁵; impugnar els plans d'urbanisme dels municipis implicats que no protegien la zona volcànica³⁶; i fer-se presents als mitjans de comunicació, ràdio, televisió i premsa escrita, sobretot a aquesta darrera, on van publicar nombrosos articles de divulgació dels valors científics de la zona volcànica, així com de denúncia d'activitats que posaven en perill el patrimoni natural (extraccions de greda, localització d'abocadors, propostes d'urbanització de volcans, etc.).

Malgrat els aires de transició democràtica, el 1977 es va fer pública una resolució de la Dirección General de Minas que consolidava els drets miners d'una de les concessions a favor de Minas de Olot, per un termini de 90 anys més. En resposta, el mes d'agost d'aquell any la CPPZV va enviar una carta oberta a la Dirección General de Minas en què sol·licitava l'anul·lació de les tres concessions mineres i de la reserva provisional de recerca i explotació de minerals radioactius, i anunciava accions directes per garantir la

³¹ Madrenys 1976.

³² Mallarach Carrera 1998a:243. Tenien com a mentors no públics el botànic Oriol de Bolòs i el geòleg Lluís Solé Sabarís (Josep Maria Mallarach i Carrera a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:26'39"-26'54"; Mallarach Carrera 2017).

³³ Podeu trobar cronologies més o menys exhaustives de la campanya a Bassols Isamat 2010; Gil Farrero 2011; Madrenys 1976; Mallarach Carrera 1989, 1998a; Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b.

³⁴ L'any 1977 van participar a la XII Escola d'Estiu "Rosa Sensat" de Bellaterra, a la V Escola d'Estiu de Girona i a la I Escola Olotina d'Ensenyants, així com a l'àmbit d'Ordenació Territorial del Congrés de Cultura Catalana i a la ICHN, a la Setmana Natura/Tècnica d'Eivissa, i a un curset sobre espais naturals protegits de Catalunya organitzat per la ICHN al CEC, entre d'altres (Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:220-22).

³⁵ L'exposició formava part dels actes de cloenda de la campanya *Salvem Catalunya per a la Democràcia*, de l'Assamblea de Catalunya (1976-1977) (Bassols Isamat 2010:23).

³⁶ L'any 1978 la CPPZV va impugnar el Pla General d'Urbanisme de Les Preses; l'any 1979, l'Adaptació del Pla General d'Olot i el Pla Parcial Les Fonts – Mas Bernat (Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:222-24).

conservació de la zona volcànica; aquesta carta comptava amb la signatura de nombrosos investigadors científics i entitats³⁷. El 2 d'octubre es va organitzar una festa popular³⁸ a les grederes del Crosat com a punt culminant de la campanya popular *Salvem els Volcans*³⁹ en què es va reivindicar l'aturada de les extraccions de greda, l'anul·lació de les concessions mineres i del permís de recerca que detentava la Junta de Energía Nuclear (JEN) i la revisió dels plans urbanístics municipals, tot pensant en la creació d'un parc natural⁴⁰. Els punts reivindicats van ser subscrits per tots els partits polítics de la comarca⁴¹. Aquest acte, que va aplegar unes 800-1.000 persones⁴², va comptar amb la col·laboració de l'Assemblea d'Artistes de la Garrotxa, que va dissenyar el cartell de la jornada i va fer els titelles de l'obra de teatre amb què es va cloure la celebració. Una setmana més tard, el 9 d'octubre, el col·lectiu d'artistes va organitzar una jornada dirigida als escolars olotins perquè dibuixessin murals amb els volcans locals com a temàtica en què van participar uns 300 alumnes⁴³. El cap de setmana del 15 i 16 d'octubre se celebraren a Olot i als volcans del Crosat i de Santa Margarida els actes de cloenda de la *Campanya per a la Salvaguarda del Patrimoni Natural*, del Congrés de Cultura Catalana⁴⁴.

En la mateixa línia de resistència a l'explotació minera, el 24 de setembre de 1977, la CPPZV va organitzar una taula rodona titulada "L'aprofitament miner i la destrossa dels

³⁷ Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica 1977b.

³⁸ Aquest acte va ser organitzat per la CPPZV, l'Assemblea de la Garrotxa, el Congrés de Cultura Catalana i el Col·lectiu d'Acció No Violenta (Bassols Isamat 2010:23; Clavijo 1977:11).

³⁹ Aquesta campanya es va dur a terme entre 1976 i 1977, emmarcada en les mobilitzacions i activitats coordinades i recolzades per l'Assemblea de Catalunya i el Congrés de Cultura Catalana, i com a part de la campanya de salvaguarda de la zona volcànica liderada per la CPPZV, que va ser més àmplia i amb una durada més llarga.

⁴⁰ Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:220-21. Trobareu el manifest transcrit a Vilanova 2017a:72-75.

⁴¹ Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:221. El manifest estava signat per la CPPZV, el CANC, el Grup de Defensa del Medi Ambient de Girona, el GDAE, el Col·lectiu de Periodistes Ecologistes de Catalunya, el Moviment Ecologista Català de Perpinyà, la Comissió d'Investigació del Col·legi de Doctors i Llicenciats de Catalunya i Balears, el Grup Ecologista de Santa Cristina i Sant Feliu de Guíxols, els Promotors d'Amics de les Gavarres i el Col·lectiu d'Acció Ecologista Empordanesa de l'Escala (Vilanova 2017a:75).

⁴² Mayans 1977c; Vilanova 2017a:70.

⁴³ Domene 2017; Olot-misión 1977b; Vilanova 2017a:72. Trobareu més informació sobre la participació dels artistes garrotxins a la campanya de salvaguarda a l'apartat 3.3.

⁴⁴ Mayans 1977a; Olot-misión 1977a.

volcans” en què van participar representants de diverses administracions, portaveus de Minas de Olot i científics⁴⁵, i el 17 d’octubre va enviar una carta a l’alcalde d’Olot amb les bases jurídiques que permetrien a l’ajuntament donar l’ordre perquè s’aturessin les extraccions⁴⁶. Dos dies més tard, per intentar aturar les extraccions de greda, el consistori va instar l’empresa a demanar les llicències necessàries per a l’obertura d’establiments industrials i mercantils i per al remenament de terres i la tala d’arbres⁴⁷. Les resistències de Minas de Olot forçaren el Governador Civil a mediar. En una reunió conjunta amb l’ajuntament es va acordar, entre altres punts, nomenar una comissió Comissió Científica Assessora (CCA) que quedava constituïda per tècnics de l’administració, científics universitaris i membres de la CPPZV, i tenia per objectiu l’elaboració d’un mapa de zones a protegir pel seu interès científic⁴⁸. Al desembre, la CCA va presentar un estudi que delimitava unes àrees on no s’hauria de dur a terme cap tipus d’explotació minera dins una de les concessions, protegida per llei⁴⁹. Minas de Olot va respondre amb una contraproposta, i a partir d’aquí es va dur a terme una negociació que va finalitzar, a mitjan març de 1978, amb un acord entre els ajuntaments d’Olot i de Santa Pau amb l’empresa segons el qual es respectarien els cons volcànics i, per tant, només s’extrauria greda de les zones planes.

⁴⁵ Hi van participar els alcaldes d’Olot, Santa Pau, Sant Joan les Fonts, Canet d’Adri, Sant Martí de Llémena, Sant Dalmau, Les Preses, Les Planes i Sant Estes de Bas; representants de la Delegació de Mines de Girona i de la Delegació Provincial d’ICONA; Lluís Solé Sabarís, catedràtic del Departament de Geomorfologia de la UB i Director de l’Institut Geològic i Miner, Oriol de Bolòs, catedràtic del Departament de Botànica de la UB, Lluís Paluzie, Cap del Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona i Josep Maria Solà, delegat del Ministeri d’Agricultura; i representants no identificats de Minas de Olot (La Garrotxa 1977a, 1977c).

⁴⁶ Trobareu la transcripció de la carta a Vilanova 2017a:82-85.

⁴⁷ La primera llicència derivava del Decreto de 17 de junio de 1955 por el que se aprueba el Reglamento de Servicios y Corporaciones Locales, articles 21 i 22. La segona, de la Ley 19/1975, de 2 de mayo, de reforma de la Ley sobre Régimen del Suelo y Ordenación Urbana, article 178 (Mayans 1977e:13).

⁴⁸ A la primera reunió la CCA va especificar que no tenia caràcter tècnic i va afegir nous membres als que havien proposat ajuntament i empresa (Mayans 1977d:9). Formaven part de la CCA Lluís Solé Sabarís, Josep Trilla, Lluís Pallí, Joaquim de Solà Morales, Oriol de Bolòs, proposats per a la primera comissió tècnico-científica assessora, i Josep Maria Mallarach i Carrera, Xavier Gassiot, Miquel Riera i Lluís Paluzie (Bassols Isamat 2010:24; Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:221-22; Mayans 1977d:9; Vilanova 2017a:91).

⁴⁹ Aquestes àrees intocables eren les que “s’estimaven com a morfològicament representatives, i entenent-se com a tals les compreses per tots els cons volcànics, independentment del seu estat de conservació a causa de l’erosió natural o de la degradació antropomòrfica... [i] la colada basanítica del Croscat, pel seu especial relleu morfològic i botànic” (Mayans 1977b).

A principis de març, la CCA, els alcaldes d'Olot i de Santa Pau i un gran nombre d'entitats cíviques i culturals⁵⁰ havien presentat una instància a la Direcció General del Medio Ambiente en què es demanava que la problemàtica de la conservació de la zona volcànica d'Olot passés a la Comisión Interministerial de Medio Ambiente (CIMA)⁵¹. També se sol·licitava "l'aturada de les extraccions d'una de les concessions mineres, el no atorgament de noves concessions mineres a la zona i la declaració de Reserva Integral d'Interès Científic per a determinats espais de la comarca olotina"⁵². Aquell 1978, la CPPZV es va autodissoldre en considerar exhaurides les seves possibilitats legals⁵³.

Quant a les accions legals de l'ajuntament envers Minas de Olot pel que fa al moviment de terres, l'assumpte va quedar estancat pendent de negociació, fins que finalment l'octubre de 1979 es va arribar a un acord segons el qual l'empresa pagaria una indemnització de 500.000 pessetes al consistori i hi sumaria una donació de 3.500.000 pessetes més perquè fossin invertits en el que aquest decidís, a canvi que l'ajuntament renunciés a dur a terme accions legals contra l'empresa. El pacte, ratificat pel ple municipal, no va estar exempt de crítiques⁵⁴.

⁵⁰ S'hi van afegir les següents entitats: Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona; Institut d'Estudis Catalans (Institució Catalana d'Història Natural, Societat Catalana de Geografia); Col·legi Universitari de Girona (UAB) (Comissió de Patronat, Secció de Ciències, Departament de Geologia, Dept. Biologia); Universitat Autònoma de Barcelona (Dept. Geomorfologia i Geotècnia, Dept. Estratigrafia, Dept. Geografia, Dept. Cristal·lografia, Dept. Petrologia, Dept. Paleontologia, Dept. Hidrologia); Universitat de Barcelona (Facultat de Geologia, Fac. Biologia, Fac. Geografia i Història, Dept. Geografia); Universidad Complutense (Madrid) (Dept. Geografía, 1ª Cátedra); Escuela Técnica Superior de Caminos, Canales y Puertos de Madrid (Cátedra de Geología Aplicada a las Obras Públicas); Institut Botànic de Barcelona; Museu i Laboratori de Geologia del Seminari de Barcelona; Asociación de Estudios y Protección de la Naturaleza de Madrid; Asociación de Geógrafos Españoles; Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i Balears (Barcelona); Col·legi Oficial d'Enginyers Industrials de Barcelona (Barcelona); Delegació Provincial de Girona dels Col·legis Oficials següents: Enginyers Industrials, Perits Industrials, Enginyers Agrònoms, Enginyers Tècnics Forestals i Perits de Monts, Metges, Farmacèutics, Agents de la Propietat Immobiliària, Aparelladors i Arquitectes Tècnics; Centre Excursionista de Catalunya; Club Excursionista de Gràcia (Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:223-24).

⁵¹ La CIMA es va crear l'any 1972 com a òrgan de treball de la Comisión Delegada del Gobierno para el Medio Ambiente (creada pel mateix decret que la CIMA), la qual havia de coordinar de manera eficaç les diferents activitats de l'Administració Pública que incidissin en el medi ambient. La CIMA va ser suprimida el 1987 (BOE 1972c, 1987).

⁵² Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:223.

⁵³ Baburés 1979:14.

⁵⁴ Baburés 1979:12; L'olotí 1979b, 1979a, 1979c; Llorens 1979; PSUC 1979.

L'any 1980 l'empresa concessionària va sol·licitar permís a la Direcció General de Minas per a l'explotació d'una altra concessió per a la qual tenia permís d'investigació i que afectava sis cons volcànics prop de Santa Pau. La resposta no es va fer esperar, en forma, entre d'altres, d'un manifest en contra d'aquesta explotació signat per diverses entitats científiques, ecologistes i excursionistes⁵⁵. A finals d'aquell any, la Comissió Provincial d'Urbanisme de Girona va anotar al Catàleg de béns objecte de protecció els espais coneguts com "la Zona Volcànica", "La Fageda d'en Jordà" i "la Serralada del Corb", del terme municipal de Santa Pau, perquè no quedessin desprotegides mentre no s'aproveïssin les Normes Subsidiàries de Planejament i el Catàleg de Protecció del Paisatge. Per la seva part, la Diputació de Girona va comprar la part més important de la Fageda d'en Jordà per 28 milions de pessetes.

La batalla legal va continuar a nivell parlamentari. El novembre de 1980, el Grup Socialista (PSC) va presentar al Parlament de Catalunya una Proposició No de Llei de protecció de la zona volcànica de la Garrotxa i altres espais naturals⁵⁶. El febrer de l'any següent, tornava al Parlament per presentar, aquesta vegada, un Projecte de Llei sobre la declaració de Paratge Natural d'Interès Nacional i Reserva Integral Geobotànica de la zona volcànica d'Olot⁵⁷. Dies més tard, el consell executiu de la Generalitat presentava un Projecte de Llei de declaració de Reserva Natural d'Interès Nacional i de Reserva Integral pels espais volcànics més rellevants d'Olot i Santa Pau⁵⁸. La proposta socialista va ser, però, rebutjada i, finalment, un any més tard, es va aprovar per unanimitat la creació del Paratge Natural d'Interès Nacional de la Zona Volcànica de la Garrotxa mitjançant la Llei 2/1982, que també creava també algunes Reserves Integrals d'Interès Geobotànic⁵⁹. Entre altres aspectes, la llei prohibia l'extracció de gredes, donava un termini de vuit mesos perquè s'aturés aquesta activitat dins l'espai protegit i creava una Junta de Protecció de la Zona

⁵⁵ El manifest estava signat per Lluís Solé i Sabarís, de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona; Creu Casas, de la ICHN; Lluís Casassas, de la Societat Catalana de Geografia; J. A. Balcells, de DEPANA, i Lluís Puntís, del CEC (Vilanova 2017a:103). Trobareu el manifest sencer a Vilanova 1980.

⁵⁶ Galvez Cruz 1980; L'olotí 1980b.

⁵⁷ F. 1981; L'olotí 1981c; LliG 1981.

⁵⁸ L'olotí 1981a.

⁵⁹ DOGC 1983a.

Volcànica de la Garrotxa formada per representants de determinats departaments de la Generalitat, d'ajuntaments locals i per tres tècnics, així com la creació d'una Comissió Científica d'experts que hauria d'assessorar la Junta i ésser escoltada pel Consell Executiu⁶⁰. Aquesta Comissió Científica quedava formada, el 1983, per Creu Casas i Sicart (Catedràtica de Botànica a la UAB), Oriol de Bolós i Capdevila (Catedràtic de Fitografia i Ecologia Vegetal a la UB i director de l'Institut Botànic de Barcelona), Joaquim Gosálbez i Noguera (Catedràtic de Zoologia a la UB), Josep Maria Mallarach i Carrera (geòleg), Oriol Riba i Arderiu (Catedràtic d'Estratigrafia i Geologia Històrica a la UB), Lluís Solé i Sabarís (Catedràtic de Geografia Física de la UB) i Miquel Riera i Tusell (botànic)⁶¹. El 1985 van cessar, a petició pròpia, de Bolós i Capdevila, Riera i Tusell i Solé i Sabarís, i van ser nomenats Joan Martí Molist (vulcanòleg), Ramon M. Massalles i Saumell (professor de la Facultat de Biologia de la UB) i Jaume Terrades i Serra (Catedràtic d'Ecologia a la UAB). Aquell mateix any, Josep Maria Mallarach i Carrera va ser cessat de la Comissió Científica i nomenat primer director de l'espai protegit⁶², que havia esdevingut Parc Natural, amb Reserves Naturals al seu interior⁶³.

Tanmateix, malgrat l'ampli consens amb què semblava comptar la llei de protecció, un cop aprovada es van produir reaccions en contra. A la premsa va aparèixer repetidament la del municipi de Santa Pau, encapçalada pel seu alcalde, el convergent Fidel Batlle, el qual va ser nomenat membre de la Junta de Protecció de la Zona Volcànica. Les queixes estaven relacionades amb "les conseqüències que comportava per a Santa Pau el desenvolupament de la llei, com per exemple la situació d'alguns terrenys, la disminució de la tala d'arbres o la mateixa urbanització local, punts limitats per la llei", i reclamaven "la promoció del turisme i la creació d'una indústria que fes possibles nous llocs de treball per als habitants del poble"⁶⁴. A la primera reunió de la Junta, l'alcalde de Santa Pau va ressaltar la "necessitat de la confecció d'un estudi socioeconòmic de les afectacions que produïa la llei

⁶⁰ DOGC 1982.

⁶¹ La Comarca 1983b; DOGC 1983b.

⁶² Bassols Isamat 2010:25; DOGC 1985b, 1987.

⁶³ La Llei 12/1985, de 13 de juny, d'espais naturals, va reclassificar aquest espai natural protegit (DOGC 1985c).

⁶⁴ L'olotí 1983a.

dels volcans (...) que hauria de preveure certes compensacions pels perjudicis que provocava la conservació de la zona volcànica”⁶⁵. El descontentament dels habitants de Santa Pau (o d’una part d’ells) va propiciar la creació d’una Associació de Veïns i Propietaris de Santa Pau per tal de “lluitar contra certs aspectes negatius de la llei”⁶⁶. Una cinquantena de membres d’aquesta associació es van manifestar el desembre de 1983 davant dels locals de la Mancomunitat de la Garrotxa, on es reunia la Junta de Protecció, i van intentar entrar per la força dins els locals. Quan va acabar la reunió i van sortir els membres de la Junta, en veure la manifestació, el regidor de Santa Pau Emili Pujolàs va convocar una reunió improvisada per parlar amb els manifestants, els quals, per la seva banda, van impedir que Agustí d’Arana, Director General del Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat i president de la Junta, pogués tornar cap a Barcelona sense parlar amb ells⁶⁷. Diverses veus van manifestar que la principal causa de l’oposició santapauenca a la llei de protecció era la poca informació que havia rebut la població local sobre les implicacions que tindria i com els afectaria en el desenvolupament de les seves activitats econòmiques⁶⁸. En un article a la premsa local, podem llegir:

Però potser algú s’ha deixat quelcom al calaix. I tota la gent senzilla que viuen i treballen en la zona, què? Aquesta gent no ha estat prou informada, ni consultada, a l’hora d’elaborar aquesta llei tan necessària per a la zona, però que tant els afecta. (...) Avui, es pot assegurar que molta d’aquesta gent s’està sentint marginada. Això, afegit a la manca d’informació, crea un ambient propici a la manipulació demagògica, que podria desembocar en uns enfrontaments enormement negatius per a la zona. Com es contempla la propietat rural en la llei? I l’explotació forestal? En quin sentit afectarà el sistema de conreus? En quines zones es podrà edificar? Aquestes són algunes de les qüestions que molta gent espera que siguin contestades. La gent vol informació concreta

⁶⁵ L’olotí 1983c.

⁶⁶ C. C. 1983.

⁶⁷ Castañer 1983b; Roura 1983.

⁶⁸ Daniel Tarradellas i Redon, diputat del PSC al Parlament de Catalunya, per exemple, va fer una interpel·lació, el 13 d’octubre de 1983 (un any i mig després de l’aprovació de la llei de protecció), en què, entre altres aspectes, “preguntà si s’havia informat als diferents ajuntaments del que podia significar la protecció d’aquesta zona, si s’havien donat criteris de com podien, des del propi ajuntament, fomentar els valors turístics..., i on eren els ajuts econòmics que una zona protegida i els seus habitants necessiten” (Castañer 1983a).

i entenedora, sobre els efectes d'aquesta llei que els ha caigut al damunt. (...) Potser amb un diàleg quan era hora, i amb informació, s'hauria evitat aquest enfrontament. (...) [Cal] comptar amb la veu del poble, per tal de fer, entre tots, que aquesta llei no sigui una normativa imposada des de dalt, sinó una eina valuosa que garanteixi la defensa i protecció d'aquesta meravellosa zona, la qual segur que tots estimem.⁶⁹

Més enllà de com afectaria la llei el municipi de Santa Pau, altres aspectes contemplats en ella van generar rebuig i crítiques, com es podia llegir en aquest altre article, que es preguntava si “Val la pena de protegir aquest «Paratge únic de la nació catalana»?”:

Amb semblant estat de coses, hom arriba fins i tot a preguntar-se si és que encara té sentit que es vulguin conservar els volcans. Resulta que per a paralitzar les extraccions de gredes, caldrà satisfer a «Minas de Olot, S. A.» una indemnització de 7.904 milions de pessetes. Uns diners que els ciutadans ens haurem de treure de la butxaca per tal que es respecti el que en principi es diu que és patrimoni col·lectiu. Una altra de les conseqüències de l'aplicació de la llei, és que les escombraries olotines, i les de tota la comarca, aniran a parar en un paratge del terme de Montagut, provocant el malestar dels veïns d'aquell poble i de Castellfollit. I, per acabar-ho d'adobar, caldrà compensar dels «perjudicis» que causa la llei, el poble de Santa Pau.⁷⁰

Malgrat que la llei establia l'aturada de les extraccions de greda, Minas de Olot seguia realitzant-ne al Croscat el 1985, quan el Conseller d'Indústria i Energia de la Generalitat va arribar a un pacte amb l'empresa segons el qual aquesta renunciava a les concessions mineres i es comprometia a restaurar totes les zones excavades a canvi de poder extreure 2,7 milions de tones del vessant nord del Croscat, en un sector circular de 60°, per tal de revaloritzar la zona amb finalitats didàctiques i científiques⁷¹. Aquest acord fou durament contestat i va comportar la dimissió de la Comissió Científica⁷² i la recollida de més de dues mil signatures en contra. Tanmateix, l'empresa tampoc no va complir el pacte pel que fa a la restauració de les zones excavades, raó per la qual se li van tramitar una desena

⁶⁹ C. C. 1983.

⁷⁰ L. A. 1983.

⁷¹ Bassols Isamat 2007:202. Trobareu el text del pacte transcrit a Vilanova 2017a:111-14.

⁷² Bassols Isamat 2007; Comalat 1985c; DOGC 1985a.

d'expedients sancionadors. El 9 de febrer de 1989, PSC, ERC, IC, Aliança Popular i grup mixt van presentar una proposició no de llei per instar el Consell Executiu a paraitzar les extraccions de forma immediata i definitiva. Un mes més tard, CiU van presentar una esmena a aquesta proposició. Finalment, a finals de l'any 1990 la Generalitat de Catalunya va comprar, mitjançant l'empresa pública Empresa de Promoció i Localització Industrial de Catalunya SA (EPLICSA), la majoria de les accions de Minas de Olot per un valor de 262,10 milions de pessetes i va expropiar les finques de propietat privada del volcà del Croscat. El 10 de maig de 1991 es van aturar les extraccions de greda⁷³ i es va projectar un nou programa de restauració, tant de les grederes com de l'abocador, que permetés "recuperar la morfologia de la base del volcà i les pastures de les parts planeres i repoblar les parts amb més pendent". A finals de 1994 van començar finalment les obres de restauració, les quals, un cop finalitzades, van guanyar un premi del Foment de les Arts Decoratives (FAD)⁷⁴.

Ara bé, el Croscat no només havia estat afectat per les extraccions de greda, sinó també per la presència d'un abocador al seu vessant nord des de principis de febrer de 1975. En aquell moment, l'Ajuntament d'Olot portava molts anys llençant les deixalles en uns terrenys buits que amb el temps havien esdevingut la urbanització Bonavista. Davant les protestes insistents dels veïns, el consistori va decidir portar les deixalles a una pedrera prop del poble de Batet, els veïns del qual, en assabentar-se'n, interceptaren el pas dels camions i no els deixaren passar. La setmana següent l'ajuntament va decidir començar a abocar els residus en uns terrenys propis a la vora del Croscat, de manera provisional⁷⁵. Aquesta provisionalitat es va anar allargant i generant contínues queixes a la premsa local durant anys, algunes d'elles per part de membres de la CPPZV, que denunciaven la poca idoneïtat de les grederes com a lloc per ubicar un abocador, atès el risc de contaminació de l'aquífer

⁷³ Part de la greda extreta del Croscat es va utilitzar en la construcció del circuit de Montmeló, inaugurat el 10 de setembre de 1991: "... pocs dies abans de la suspensió definitiva... una darrera corrua de camions carregats amb greda va sortir en direcció a un petit poble del Vallès Oriental, Montmeló, on s'estava construint el Circuit de Barcelona-Catalunya. [...] En les obres de construcció es van escampar milers de tones de greda als marges del circuit, sobretot en les àrees d'escapatòria de les corbes més perilloses. La greda és un material molt interessant perquè permet un bon drenatge de la zona i, gràcies a la seva granulometria i textura, frena els pilots que cauen i els vehicles que surten de la pista. Aquells van ser els darrers camions que van sortir del Croscat..." (Bassols Isamat 2017).

⁷⁴ Bassols Isamat 2007:202-3.

⁷⁵ B. 1975.

subjacent⁷⁶. L'octubre de 1980 l'Ajuntament d'Olot va acordar fer més gran l'abocador⁷⁷, que va seguir en funcionament després de la protecció de la zona volcànica⁷⁸. L'abocador finalment es va clausurar parcialment l'any 1986 i definitivament el 1988⁷⁹.

Fig. 3.5.: El volcà Croscat després de la seva restauració. Font: Pep Callís. Fotografia dipositada al Centre de Documentació del PNZVG.

⁷⁶ La Comarca 1982; Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica 1977c; L'olotí 1980a, 1980c, Mallarach Carrera 1975d, 1975c, 1975a, 1979; Olot-misión 1975b.

⁷⁷ Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:225.

⁷⁸ Aquesta situació va provocar reiterades queixes i notícies a la premsa (A. B 1983; Castañer 1983a; La Comarca 1983a; J. 1983, 1985e; Juanola 1983; L'olotí 1983b, 1983d; Puigdemont 1985; Punt Diari 1985c, 1985g; Reixac 1983).

⁷⁹ Folch Ribalta 1986b, 1986a. La clausura de l'abocador es va dur a terme durant el mandat de Pere Macias com a alcalde (1984-1996). Les deixalles es van portar a l'abocador de Vacarisses fins a l'entrada en funcionament del nou abocador comarcal, a Beuda, l'any 1988 (Jiménez 2005; Macias 2017; Punt Diari 1988).

El 1986 es van definir els límits del parc natural, de manera que aquest comptava amb una superfície d'11.171,5 ha. Posteriorment, aquesta delimitació ha anat variant. El 2001, per exemple, s'hi va incorporar tot el municipi de Sant Feliu de Pallerols, i la superfície protegida va ascendir a 14.106,9 ha. Amb els anys, s'han exclòs algunes zones protegides properes als nuclis urbans per tal de permetre'n la urbanització, però s'ha compensat aquest fet amb la incorporació d'altres sectors. Així, s'arribava l'any 2007 a les 15.309,4 ha de superfície protegida actual.

■ Evolució històrica dels límits del Parc

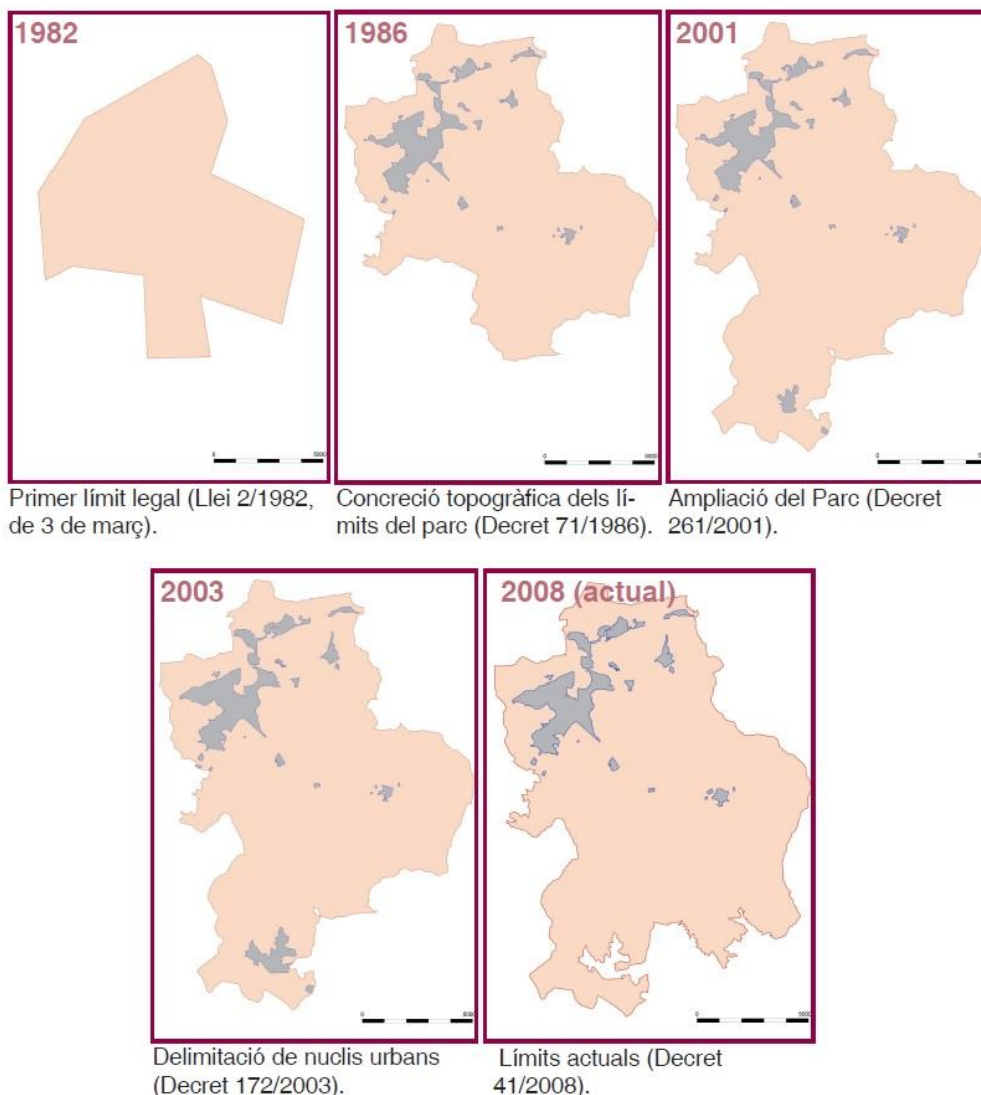

Fig. 3.6.: Evolució històrica dels límits del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa. Les àrees en gris corresponen als nuclis de població, que queden fora de l'àmbit del parc natural. Font: SIG Vulcà. Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.

3.3.- Minería, divulgació, premsa i identitat local

La principal problemàtica del conflicte que es va produir a la zona volcànica de la Garrotxa va ser l'exploració de les grederes de diversos volcans, en especial, les del Croscat. La mineria va ser una activitat econòmica important a Catalunya (i al conjunt de l'estat espanyol) durant el segle XX, especialment durant el franquisme⁸⁰, període en què se li va atorgar una importància cabdal per al desenvolupament econòmic del país, motiu que va tenir més pes que no pas la contaminació ambiental o els efectes socials perjudicials que pogués produir. Les explotacions mineres són un tipus d'indústria especialment impactant sobre el medi ambient, tant pel que fa a la tala d'arbres i la remoguda de terres com a la contaminació de l'entorn de la mina o l'impacte visual, entre d'altres⁸¹. Els principals afectats per aquests impactes són els mateixos treballadors, les condicions laborals dels quals inclouen una alta perillositat, i les seves famílies, que acostumen a viure prop de les explotacions, així com la resta d'habitants de la zona⁸². Molts d'aquests impactes són a la base de nombroses protestes que durant el franquisme es van sumar a la ja llarga llista de les relacionades amb la contaminació industrial, els grans treballs hidràulics, la construcció de centrals nuclears, les condicions de sanejament o sanitat ambiental, la qualitat de vida, les polítiques de reforestació, etc., que no sempre es van fer públiques⁸³. Ara bé, totes aquestes conseqüències negatives s'explicaven com un mal necessari, un efecte col·lateral del progrés que calia suportar per tal de millorar econòmicament el país i augmentar el benestar de la població⁸⁴.

⁸⁰ Herrero Cabrejas 2013:124-26; Perarnau Llorens 2013.

⁸¹ Més informació sobre la degradació ambiental provocada per l'activitat minera en diversos indrets del món i en diferents moments històrics a Hughes 2007; Martínez Alíer 2006:81-98; McNeill 2003a:55-64, 86-87, 120-36, 173-75; Moore 2007; Pérez Cebada 2001a, 2001b. Per al cas espanyol, vegeu Dobón Pérez 2002; Herrero Cabrejas 2013:83-110; Pérez Cebada 1999, 2001c, Sánchez Picón 2001, 2015.

⁸² Barca 2006, 2014; Herrero Cabrejas 2013:110-15; Martínez Alíer 2006:82-94, 137-40.

⁸³ Corral Broto 2011, 2014, 2015b, 2015a, 2018; Gorostiza i Sauri 2017; Hamilton 2017; Rico Boquete 2000, 2003.

⁸⁴ Camarasa i Senent-Josa 1977:129.

Fig. 3.7.: Les grederes del Croscaat en l'època de la seva explotació. Font: Arxiu Comarcal de la Garrotxa. Servei d'Imatges.

En comparació amb altres tipus de mineria, aquesta no era especialment contaminant, potser perquè, de fet, les grederes no s'haurien d'haver considerat mines sinó pedreres. El tema de per què s'havien atorgat unes concessions mineres per extreure pedra tosca (*pedra pómez*), un mineral, quan en realitat se n'extreia greda, una roca volcànica, mai no va acabar de quedar del tot clar. Segons Santiago Vilanova, periodista olotí⁸⁵ que va donar a conèixer dins i fora de la comarca el conflicte de la greda amb els seus escrits al *Correo Catalán*⁸⁶, l'Instituto Geológico y Minero va dictaminar que allò que s'extreia era greda,

⁸⁵ Vilanova era membre del Col·lectiu de Periodistes Ecologistes i del Comitè Antinuclear de Catalunya (CANC).

⁸⁶ Vilanova va conèixer la situació gràcies als empresaris de Lavas para la Construcción, que es van posar en contacte amb ell i li van donar tota la informació relativa a les pràctiques monopolístiques de Petrofísica Ibérica, als contactes de membres de l'empresa amb alts càrrecs de l'Administració franquista i al

però des d'instàncies superiors van obligar a canviar el dictamen oficial perquè hi constés la pedra tosca, tal com finalment va aparèixer al dictamen del Consejo Superior de Minería⁸⁷. Aquesta decisió va ser contestada durant anys, fins i tot a nivell internacional⁸⁸. El controvertit dictamen de Consejo Superior de Minería estava relacionat amb el fet que alguns dels seus càrrecs estarien vinculats a l'empresa Petrofísica Ibérica, S., A. i a les seves dues filials (Compañía Española de Puzolanas i Puzolanas del Noreste). Era el cas de Fernando de Luxán García, enginyer de mines, cap de secció de l'Instituto Geológico y Minero i assessor del Consejo Superior de Minería; Enrique Poblet Alvarado, enginyer de mines i vicepresident del Consejo Superior fins l'any 1969; i Ángel Cuevas González, advocat, funcionari d'Hisenda i ex-titular de la sots-secretaria d'Indústria⁸⁹.

Alguns dels participants en la campanya de salvaguarda, com ara l'artista Quim Domene, el periodista Vilanova i l'advocat Lluís Paluzie, tenen molt clar encara ara que hi havia interessos amagats en el dictamen del Consejo Superior de Minería:

En aquell moment, l'empresa tenia implicacions amb polítics ... així de bastanta volada. No sé si hi havia algun ministre que també formava part de l'empresa.⁹⁰

Hi va haver una falsificació. És a dir, els científics de Madrid varen dir que allò era una roca. El Ministeri d'Indústria, que estava en connivència amb Petrofísica Ibérica, perquè hi havia consellers d'aquesta empresa que estaven treballant al ministeri,

controvertit dictamen del Consejo Superior de Minería, perquè pogués denunciar-ho mitjançant un article al diari on treballava (Vilanova 2017a:17-27).

⁸⁷ Olot-misión 1977c; Vilanova 2017b, 2017a:17-27.

⁸⁸ "El grup de debat a nivell europeu, ECOROPA, format per intel·lectuals i científics propers a l'ecologisme" va recolzar la posició segons la qual la greda és una roca i no un mineral (J. 1985c). El 24 de maig de 1985, ECOROPA, de la qual formava part Santiago Vilanova, va fer pública una carta dirigida al President de la Generalitat, Jordi Pujol, en què manifestaven la seva preocupació per la degradació de la zona volcànica i li demanaven que aturés definitivament les extraccions. Trobareu transcrit el text d'aquesta carta, així com les personalitats que la van signar, i les cartes de resposta a Vilanova 2017a:119-21.

⁸⁹ El president de Petrofísica Ibérica, Manuel Luxán Baquero, era cosí germà de Fernando Luxán García, i un dels consellers de l'empresa, Ernesto Poblet Alvarado, era germà d'Enrique Poblet Alvarado. Pel que fa a Ángel Cuevas González, era amic d'un germà d'un ministre, sembla ser que de Gregorio López Bravo (Olot-misión 1977c; Vilanova 1974, 2017a:25-27).

⁹⁰ Quim Domene a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:28'46''-29'01''. L'empresa a què es refereix és Petrofísica Ibérica.

doncs van obligar a canviar el dictamen dels científics, i dient que això era un mineral, per tenir el monopoli de la concessió minera. I quedar-se inclús amb les grederes dels empresaris olotins. No era mineral, el que s'estava extraient, no era *piedra pómez*.⁹¹

Que per alguns volien que fos mineral i lo normal era que no ho fos, perquè no ho era, era simples gredes.⁹²

En canvi, Mallarach i Carrera ofereix una possible explicació alternativa del que va ocórrer:

Però això és una qüestió ambigua, perquè el terme de *piedra pómez*, des del punt de vista científic, sí que és veritat que designa un mineral volcànic que aquí no existeix, però també és cert que es pot entendre com un terme, diguem-ne, vulgar, un terme popular, equiparable al que en català, aquí a la zona volcànica, en diem greda.⁹³

Fos com fos, la nova empresa Minas de Olot va començar la seva activitat emparada per la legalitat vigent en aquell moment, fet que, a més de permetre-li expropiar grederes, li donava una inqüestionable força a l'hora d'oposar-se a les peticions que li feien la CPPZV, la CCA i fins i tot els ajuntaments o la Delegació d'Indústria de Girona per tal que limités les extraccions a les zones planes i així no destruïssin els cons volcànics. Tanmateix, la desaparició d'aquestes morfologies volcàniques, impossibles de reconstruir, en un primer moment només va preocupar els membres de la CPPZV i la comunitat científica (sobretot, els geòlegs), perquè, si bé el paisatge vegetal de la zona d'Olot havia estat molt ben valorat durant dècades, no era el cas de la seva morfologia volcànica, desconeguda o ignorada per la majoria de la població local⁹⁴ i del públic general. Així, la CPPZV va considerar primordial donar a conèixer els valors naturals de la zona volcànica, per tal de, en paraules de Mallarach i Carrera, "posar en valor el patrimoni", en un procés per reforçar l'autoestima de la població local⁹⁵, i ho va fer actuant en diversos fronts alhora.

⁹¹ Santiano Vilanova a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:29'45''-30'11''.

⁹² Lluís Paluzie a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:30'34''-30'41''.

⁹³ Josep Maria Mallarach i Carrera a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:30'12''-30'33''.

⁹⁴ Mallarach i Carrera ha afirmat que la seva generació va acabar el batxillerat (principis dels setanta) sense que ningú els hagués dit que vivien en una zona volcànica. Paluzie, que va ser membre de la CCA, en canvi, ha confirmat que a la seva època, anterior a la de Mallarach i Carrera, sí que van estudiar la zona volcànica d'Olot, però sense parlar del Crosat ni el Santa Margarida (Mallarach Carrera 2017; Paluzie Mir 2017).

⁹⁵ Mallarach Carrera 2017.

Per una banda, en una estratègia de sensibilització que s'ha anat repetint en el món de l'educació ambiental, van arribar a les llars a través dels infants i adolescents, els quals van aprendre la importància científica de la zona on vivien a classe, on els mestres els explicaven el que la CPPZV els havia ensenyat als cursets que havia organitzat i impartit⁹⁶.

Per una altra banda, Mallarach i Carrera va participar molt activament a la premsa local olotina, on va explicar la importància científica de la zona volcànica, en un llenguatge divulgatiu, però rigorós científicament, i amb imatges explicatives realitzades per ell mateix. Així, en els textos d'aquest autor trobem un elevat nombre de mapes i talls geològics, però també esquemes de vegetació (en aquells textos on també participava Riera i Tusell), tot plegat per transmetre la informació d'una manera molt visual. Les figures són més abundants i amb característiques més tècniques en els escrits a la premsa regional, més extensos i de tipus dossier o reportatge, que també contenen fotografies, atès que el seu públic no és exclusivament olotí o garrotxí⁹⁷. El 1981, Mallarach i Carrera i Riera i Tusell van publicar conjuntament un llibre que portava com a títol *Els volcans olotins i el seu paisatge. Iniciació a la seva coneixença segons nou itineraris pedagògics*, fruit del recull de les sessions d'alguns dels cursets que havien impartit. Aquest llibre, pensat per a ser llegit sobre el territori que descriu⁹⁸, està profusament il·lustrat amb fotografies, mapes, diagrames i dibuixos, alguns dels quals són revisions dels que havien publicat en articles a la premsa local. En aquest cas, la informació que contenen imatges i text és més tècnica, però sense perdre el caràcter divulgatiu que perseguen els seus autors, l'objectiu dels quals era que la població local aprengué a apreciar les formes

⁹⁶ Aquests cursets de l'any 1977 van ser exitosos. Els docents provaven a classe els apunts que havien pres durant el cap de setmana anterior i, al següent, quan tornaven al curset, comentaven als membres de la CPPZV si els havien funcionat o no amb els seus estudiants (Gassiot Matas 2017; Anna Juárez a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:36'41''-37'00''). També havien fet cursets destinats a un públic més general, com el que van organitzar el Centre Excursionista d'Olot i el Centre d'Iniciatives i Turisme, impartit per Gassiot i Mallarach i Carrera entre el 31 de maig i el 21 de juny de 1975 (Abril-80 1975; La Garrotxa 1975a, 1975c, 1975b; Giralte 1975; Olot-misión 1975a). En aquest primer curs es van estrenar tres itineraris de natura: Montsacopa-Garrinada, Santa Margarida-Croscat i cingleres basàltiques de la vall del Fluvià. L'any 1977 se n'hi van afegir dos més: Bosc de Tosca-Els Tossols i Fontpobra-Castell de Colltort. Posteriorment se'n van afegir tres més i un darrer, circular, que relligava els altres (Mallarach Carrera 1983a, 1984:96).

⁹⁷ Mallarach Carrera 1978, 1981b; Mallarach Carrera i Riera Tusell 1980.

⁹⁸ Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:1.

d'origen volcànic i no només la coberta vegetal, i d'aquesta manera, valorés més el paisatge que tenien al voltant⁹⁹.

Com ja hem dit, el desconeixement del substrat volcànic contrastava fortament amb l'apreciació de la vegetació que el recobria. Del segle XIX ençà, el verd paisatge olotí ha estat estèticament molt valorat per escriptors i pintors que, juntament amb els primers estiuejants que van arribar a la comarca, van crear i difondre "els tòpics del paisatge olotí, els clixés que encara avui perviuen", i que entre altres aspectes, es podien comparar amb el paisatge suís¹⁰⁰. El paisatge bucòlic dels voltants d'Olot¹⁰¹ va ser el que va atreure els primers turistes que va rebre la comarca, burgesia barcelonina que hi va construir cases d'estiueig d'estil modernista que encara es poden veure actualment¹⁰², entre els quals destaca Joan Maragall, autor del conegut poema amb què començàvem el capítol, "La fageda d'en Jordà". Les característiques de la vegetació olotina es van considerar prou rellevants com perquè constessin de manera explícita com a motiu per a la protecció de la zona volcànica a la llei:

Indubtablement, la zona volcànica de la Garrotxa constitueix l'espai que, geomorfològicament, té més interès, al qual s'afegeix una vegetació rica i exuberant, produïda per una climatologia singular, que li atorga uns valors complementaris de naturalesa extraordinaris, els quals de sempre han estat reconeguts i esmentats com "l'excel·lent paisatge d'Olot".¹⁰³

⁹⁹ "Quedaríem satisfets si els lectors trobessin una ajuda en aquestes pàgines que desvetllés el seu entusiasme i els fes descobrir noves dimensions d'un paisatge que només ha començat a perdre encant quan se l'ha colgat d'indiferència. Qui sap si això, en els difícils temps que ens ha tocat de viure, ajudarà a la recuperació d'un seny tradicional que sembla inexorablement perdut" (Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:2-3).

¹⁰⁰ Nogué Font 1985:144-46.

¹⁰¹ "Verd, suau, dolç, treballat i afaiçonat per l'home fins a l'últim racó, dóna més la sensació de jardí i, per tant, de paradís", en contraposició al paisatge de l'Alta Garrotxa, "feréstec, salvatge, abrupte, imponent, misteriós", característic de l'alta muntanya, en paraules del geògraf garrotxí Nogué i Font (Nogué Font 1985:133).

¹⁰² Juntament amb la Garrotxa, el Ripollès i la Cerdanya van ser les destinacions d'aquest primer turisme català, que va deixar-hi la seva petjada en l'arquitectura modernista de les cases que hi va fer construir (Jiménez i Prats 2006:164; Pallarès Blanch 2009).

¹⁰³ DOGC 1982:587.

Mallarach i Carrera i Riera i Tusell eren molt conscients de la importància del criteri estètic en la percepció i valoració d'aquest exuberant paisatge vegetal:

L'encís del paisatge olotí no és res que nosaltres hàgim de descobrir. A les acaballes del segle passat els gemats entorns de la ciutat dels volcans s'havien posat de moda entre els més destacats pintors catalans. El sòlid mestratge de l'avi Berga dirigia l'Escola de Dibuix d'Olot, i els germans Joaquim i Marià Vayreda assolien les millors captacions, pictòriques i literàries de la seva terra nadiua. Pocs paisatges deu haver-hi als Països Catalans que hagin estat tan prolíficament interpretats com les rodalies d'Olot. Hi ha indrets, com els prats de la Deu, que han generat una quantitat de quadres tan gran, que, si fos possible de sumar-ne la superfície, segurament trobaríem que depassa l'àrea del paratge representat. No endebades Olot és la ciutat catalana amb el percentatge de pintors paisatgistes més elevat. Els pintors impressionistes olotins van saber copsar magistralment la delicada gamma de verds que presenten els boscos a la primavera, així com els tons groguencs i vermellosos que apareixen en enrogir-se les fulles del faig amb les primeres fredorades de la tardor.¹⁰⁴

Però a l'apreciació estètica existent, aquests autors van afegir la consciència de l'excel·lència i la raresa de la vegetació autòctona olotina:

... la majestuosa vegetació que dóna caràcter propi al Parc es tracta de l'única mostra de la vegetació natural del Pla d'Olot, la roureda de roure pènol, única, a més, a la Catalunya mediterrània, motiu pel qual convé garantir la preservació d'aquesta riquesa i afavorir la regeneració de les parts que estan degradades per tal d'assegurar que pugui ésser admirada i estudiada per tothom qui tingui sensibilitat i interès.¹⁰⁵

Uns anys abans, a l'inici de la campanya de salvaguarda, el botànic Oriol de Bolòs parlava amb paraules semblants dels exemples únics o quasi únics d'aquesta vegetació, raó per la qual calia "defensar el paisatge olotí":

¹⁰⁴ Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:1, 35-36.

¹⁰⁵ Article sobre la proposta de crear un gran parc urbà a Olot que englobés el Parc Nou i els paratges de la font Moixina i la Deu, on hi hauria un Jardí Botànic de vegetació natural olotina (Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981a).

Aquest paisatge geològic excepcional és complementat per un paisatge vegetal de valor també notable i, si ens situem dins del marc dels Països Catalans, podríem dir que incomparable. (...) Els elements de paisatge de significació atlàntica, exuberants i tendres, donen la verdor gemada característica del paisatge olotí i, com que no s'endinsen gaire en l'interior de Catalunya, són els que accentuen més la singularitat del nostre paisatge dins el conjunt català.¹⁰⁶

En la seva tasca divulgativa, la CPPZV també va presentar els valors naturals de la zona volcànica com a principal atractiu d'un nou tipus de turisme, que ja visitava altres zones volcàniques protegides, com els quatre parcs nacionals de les Illes Canàries o el Parc naturel régional des volcans d'Auvergne, a França, un espai natural amb característiques similars a les de la zona volcànica de la Garrotxa¹⁰⁷. La protecció esdevenia, així, una alternativa econòmica més profitosa per a la comarca que l'extracció de gredes, que només beneficiava uns pocs¹⁰⁸.

Més enllà de la divulgació dels valors naturals de la zona volcànica, la CPPZV va fer constar d'una manera molt activa la idea que la natura olotina estava molt malmesa i en perill durant tota la campanya de salvaguarda, per tal d'aconseguir que l'opinió pública percebéss l'amenaça greu que planava sobre la comarca. Així ho demostra el fet que un dels seus objectius fos "la denúncia d'activitats d'empreses i administracions que atemptaven contra el patrimoni natural". Els membres de la CPPZV van publicar nombrosos articles molt crítics sobre els impactes més importants que patien les morfologies volcàniques, com podem

¹⁰⁶ Bolòs 1977. De fet, la preocupació per la vegetació olotina d'aquest botànic va continuar més enllà de l'aprovació de la llei de protecció. A Bolòs 1984 podem llegir que la fageda, per exemple, "ocupa un lloc d'honor a les terres olotines" i la seva destrucció "seria una pèrdua gravíssima per al patrimoni natural del nostre poble". La minsa superfície que ocupen les fagedes "fa que els perills siguin més forts", perquè "accions destructives relativament poc importants ens podrien deixar sense bosc de faig". De les antigues rouredes de roure pèrol, "els darrers testimonis importants que en resten... [estan] molt degradats". La verneda, per la seva banda, "ha sofert ja molts danys".

¹⁰⁷ Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica 1976; Madrenys 1976; Mallarach Carrera 1975e, 1981b:15, 1982b; Vilanova 1980.

¹⁰⁸ "L'aturament d'aquestes obres no comporta un problema de tipus social. Aquí els treballadors són tres o quatre. Els únics perjudicats són uns rics que deixaran d'enriquir-se una mica" (Moli 1977). Minas de Olot, en canvi, justificava la seva activitat, en part, en els treballadors propis, transportistes i treballadors de les empreses que compraven la greda (Vilanova 2017a:144)

veure als següents extractes d'un text titulat "Un valuós paisatge en perill: les terres volcàniques de la Garrotxa", escrit per Mallarach i Carrera:

La suma de les activitats legalitzades més les extraccions furtives [de greda] ha donat com a resultat deu cons volcànics mutilats. [...] Els singulars paratges del Bosc de Tosca o Malatosquera (per als quals el geòleg mossèn Josep Gelabert havia sol·licitat l'any 1917 la declaració de Parc Nacional) han quedat en gran part arruïnats a causa de la proliferació de barriades perifèriques i de creixements dispersos. [...] Molts dels característics tossols han quedat arrasats i no poques fonts han estat soterrades per suburbanitzacions...¹⁰⁹

Aquest tipus de textos es va fer habitual sobretot a la premsa local garrotxina (*Olot-misión / L'olotí i La Garrotxa / La Comarca*¹¹⁰), però també en qualsevol publicació dels membres de la CPPZV¹¹¹, que van comptar amb el recolzament de la comunitat científica en les seves denúncies sobre el perill que amenaçava la zona volcànica de la Garrotxa. En un dossier publicat el 7 de gener de 1975, l'Asociación Española para la Ordenación del Territorio y el Medio Ambiente (AEORMA), una associació ecologista amb trets propis de les organitzacions antifranquistes fundada a Espanya l'any 1970¹¹², manifestava que¹¹³:

La qualitat científica del conjunt volcànic d'Olot-Santa Pau fa que qualsevol intent, no parlem ja de destrucció, sinó de deformació o de desfiguració del seu rocam i el seu paisatge natural, sigui absolutament inacceptable, perquè constitueix un dany irreparable per al bé patrimonial de la cultura del país. [...] La geomorfologia

¹⁰⁹ Mallarach Carrera 1981b:13-14.

¹¹⁰ L'any 1979, el setmanari *Olot-misión* es convertia en *L'olotí*, i *La Garrotxa*, en *La Comarca d'Olot*, més conegut com a *La Comarca*.

¹¹¹ La seva feina de denúncia va ser reconeguda per altres autors, com ho mostra aquest fragment del pròleg d'un llibre escrit per Mallarach i Carrera i Riera i Tusell: "Gràcies a l'esforç dels autors, la cartografia ha esdevingut un eficaç instrument de militant per lliurar batalla contra els interessos especuladors, que atempten contra el paisatge" (Àngel Arisó a Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:xii).

¹¹² El seu document més conegut és el *Manifiesto de Benidorm*, de 1974, on recollia per primera vegada les principals reivindicacions dels ecologistes. Es va dissoldre el 1976 (AEORMA 2010; Fernández 1999; Jiménez Sánchez 2002:83-84, 2005:59-60; Varillas 1980; Varillas i Cruz 1981:10-12).

¹¹³ AEORMA hauria conegut la situació de la zona volcànica de la Garrotxa gràcies a Santiago Vilanova, que se'n va fer membre, i els va demanar ajuda (Vilanova 2017a:35).

d'aquesta comarca cal, doncs, que romanguí intacta i al servei exclusiu dels interessos educatius en llurs múltiples possibilitats.¹¹⁴

L'any següent, el llibre col·lectiu *Natura, ús o abús? Llibre Blanc de la Gestió de la Natura als Països Catalans* dedicava un apartat a la zona d'Olot que finalitzava mostrant la preocupació pel mal estat, tant de les morfologies volcàniques com de la seva vegetació:

Cal preservar d'una manera absoluta l'aparell volcànic olotí, impedit-hi tota mena d'aprofitament miner. Cal controlar la freqüentació del Parc Nou i de la Font Moixina i evitar la degradació de la Fageda d'en Jordà, de la ribera del Fluvià, i, en general, dels boscos de la perifèria (Serres de Finestres, del Corb, Puigsacalm, etc.). És desitjable l'aplicació de les figures contingudes al Catàleg abans al·ludit¹¹⁵. Zona mereixedora i particularment necessitada d'especials mesures de protecció.¹¹⁶

La campanya de salvaguarda que va liderar la CPPZV va guanyar suport popular gràcies a la complicitat d'altres actors socials. Així, mentre el Centre Excursionista els va donar suport des de bon començament, el Grup d'Ensenyants va tenir un paper clau en la tasca de sensibilització, com expliquen la mestra Anna Juárez i Mallarach i Carrera:

Quan tu veus els programes d'ensenyament i que en comptes de parlar del Montsacopa ja vas directament al Teide, ja veus que la cosa no acaba de funcionar. Vam estar-ne parlant molt i ens va semblar que havíem de començar a... arrelar l'escola al medi. [...] El Grup d'Ensenyants ens vam posar a treballar amb les primeres escoles d'estiu, aquí a Olot. [...] Un primer itinerari que vam fer amb en Josep Maria Mallarach, que ens va posar davant d'unes roques com aquestes i ens va dir: "Observeu". I ens vam començar a mirar tots. Però és clar, de veritat que no sabíem què observar. És a dir, observar, miràvem, però... tothom callat. [...] Els mestres d'Olot, com a mestres, vam donar suport a la lluita que hi havia de la protecció de la zona volcànica, i això és curiós, perquè normalment som col·lectius que ens signifiquem molt poc¹¹⁷.

¹¹⁴ Mallarach Carrera 1978:73. Podeu trobar la totalitat del dossier transcrit a Vilanova 2017a:35-38.

¹¹⁵ Es refereix al Catàleg de zones especials de Protecció del Paisatge d'Olot, aprovat el 7 de febrer de 1973.

¹¹⁶ Folch 1976:334.

¹¹⁷ Anna Juárez a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:35'31"-36'19", 51'38"51':52".

Això era la primera vegada que passava, que els alumnes sortien de les aules i anaven a fer itineraris de natura. I aquests alumnes després hi anaven amb els seus pares. I tot això va tenir un efecte multiplicador. [...] De manera que en un parell d'anys vàrem passar d'una situació en què... la immensa majoria de la població local desconeixia que vivíem en una zona volcànica... a una situació en què un grup creixent de persones formades sabien que vivíem en un espai d'un valor de patrimoni natural excepcional¹¹⁸.

L'Assemblea d'Artistes de la Garrotxa¹¹⁹, que pertanyia a l'Assemblea de la Garrotxa, també va col·laborar activament en la campanya de salvaguarda, tot i que, tal com reconeix Domene, la seva era "una preocupació més de tipus social, i el tema de medi ambient, el tenien més de segon terme", però tot i això, van decidir que "les coses no es poden separar... que tot té una relació, tot lliga". Domene va ser col·laborador del setmanari *Olot-misión*, on "cada setmana hi feia un acudit, que alguna vegada va ser censurat, altres vegades va ser autocensurat"¹²⁰. Una de les aportacions més importants dels artistes va ser l'ús del llenguatge plàstic com un llenguatge diferent del científic, sovint massa tècnic, que va permetre que el missatge del grup de pressió arribés a més persones¹²¹. Tanmateix, els pintors paisatgistes "no es van mobilitzar, tot i que pintaven el paisatge, tot i que vivien, podríem dir, econòmicament, d'aquest paisatge. Els que es van mobilitzar van ser els artistes joves, que desenvolupaven un art reivindicatiu"¹²².

Mitjançant la seva tasca de divulgació al llarg de la campanya de salvaguarda, els membres de la CPPZV van anar obtenint el reconeixement de la població i les

¹¹⁸ Josep Maria Mallarach i Carrera a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:36'30"-36'40", 38'01"-38'22".

¹¹⁹ Trobareu més informació sobre l'Assemblea d'Artistes de la Garrotxa i la seva participació a la campanya de salvaguarda de la zona volcànica a Selles Rigat 1999:169-88.

¹²⁰ Quim Domene a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:16'30"-16'41", 40'20"-40'37", 42'33"-42'54".

¹²¹ Domene 2017; Mallarach Carrera 2017; Mayans 1977c:8.

¹²² Josep Maria Mallarach i Carrera a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:40'00"-40'20". En un escrit de 1981, Mallarach i Carrera parlava del poc interès dels pintors paisatgistes en la geologia olotina: "Crida l'atenció... en analitzar els temes predilectes dels pintors olotins, com exclouen la representació de les restes volcàniques: ni els cons volcànics ni els corrents de lava no els són font d'inspiració, si preterim la pintoresca excepció de Castellfollit. Les escadusseres ocasions en què apareixen en una tela, és quasi de biaix i sempre dissimulats sota el cromatisme del recobriment vegetal. Un preciós indicador de la importància que la societat atorga als diversos components del paisatge" (Mallarach Carrera 1981b:11).

administracions com a experts a consultar. Un exemple primerenc és el cas dels desprendiments que es van produir a la cinglera basàltica sobre la qual està situat el poble de Castellfollit de la Roca. El febrer de 1976 hi va haver una esllavissada de roca a mitja alçada de la paret que va provocar que la part superior quedés sense suport i que s'hi eixampessin algunes clivelles. El 4 de setembre, després d'un estiu plujós, es va produir el desprendiment d'una llenca de grans dimensions que pesava un miler de tones de roca i que va provocar la caiguda del pati d'una casa i va fer retrocedir el cingle fins a tocar els fonaments d'alguns edificis del Barri Vell¹²³. Un mes més tard, amb els veïns que vivien a la zona propera a l'esllavissada molt preocupats i sense que les autoritats haguessin fet cap declaració, els membres de la CPPZV "es van sentir amb l'obligació moral de fer-hi quelcom" i van organitzar un equip de treball, format per la CPPZV, el geòleg Enric Mirambell i membres del Grup Espeleològic Olotí i de l'Agrupació fotogràfica del Centre Catòlic Olotí, per tal de fer un estudi detallat del que havia succeït. La CPPZV va "creure que era el seu deure fonamental informar la gent que vivia amb l'ai al cor des de feia més d'un mes", raó per la qual van presentar l'estudi "de manera planera, il·lustrant-lo amb esquemes i fotografies" i van muntar una exposició a Castellfollit. El dossier tècnic va ser lliurat a un diputat comarcal perquè el fes arribar a la diputació, la qual sembla que havia encarregat dos treballs, un al seu geòleg i l'altre a la CPPZV, encàrrec del qual se'n van assabentar el primer dia que van arribar a Castellfollit per començar l'estudi, després del qual van dir públicament que recomanaven l'evacuació de les famílies que vivien a les cases situades a la zona més propera a l'esllavissada, ubicades sobre esquerdes que arribaven al mig metre d'amplada¹²⁴. Altres exemples d'aquest reconeixement com a experts són el fet que entressin a formar part de la CCA formada l'any 1977, o que participessin en l'elaboració del planejament urbanístic de set municipis gironins entre 1976 i 1980¹²⁵. Un cop protegida per llei la zona volcànica, el 1983 Mallarach i Carrera i

¹²³ Mallarach Carrera 1983b:27; Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:198-99; Valeri 2017a.

¹²⁴ M. 1976:10-11. Des de 1976 s'hi ha produït una quinzena de desprendiments més, els més importants dels quals van ser els anys 1995, 2007, 2009 i 2011. El 15 de febrer de 2017 hi va haver una nova esllavissada que va arrossegar 70 tones de pedra i terra (Valeri 2017a).

¹²⁵ Van participar en l'elaboració del Catàleg de Protecció del Paisatge i Normes Subsidiàries de Planejament de Santa Pau (Oriol de Bolòs i Josep Maria Mallarach), l'Estudi Geològic i Botànic del Terme Municipal d'Olot (Mallarach i Miquel Riera), l'Estudi Botànic de la Vall d'en Bas (Riera), l'Estudi Geològic i Botànic del Terme Municipal de Besalú (Enric Mirambell i Riera), Informe Geològic i Botànic de Maià del Montcal (Mirambell i

Riera i Tusell van entrar a formar part de la Comissió Científica que havia d'assessorar la Junta de Protecció de la Zona Volcànica de la Garrotxa i acabar de desenvolupar alguns aspectes tècnics de la llei de protecció, i, finalment, el 1985, Mallarach i Carrera es convertia en el primer director del parc natural, càrrec que va exercir fins l'any 1991. Posteriorment, va ser membre de la seva Junta Rectora (2000-2015).

Tanmateix, els límits d'aquesta expertesa van ser discutits, com veurem tot seguit. Un primer exemple el tenim en el que es va anomenar "pacte", "pacte Hortalà" o "pacte de les gredes". L'abril de 1985, el Conseller d'Indústria i Energia Joan Hortalà va anunciar la seva intenció d'arribar a un acord amb l'empresa concessionària per tal que aquesta pogués seguir extraient greda del Croscat durant un temps a canvi de rehabilitar la zona de l'excavació i de l'abocador¹²⁶. Totes les propostes que volia presentar a l'empresa "tallaven el Croscat com un formatge", com va aparèixer repetidament a la premsa¹²⁷, fins i tot en to sarcàstic¹²⁸. La idea del conseller va generar una gran reacció en contra: es va crear un col·lectiu "format per vint-i-un olotins dels diferents sectors socials de la ciutat" que va posar en marxa la campanya "No al pacte", que va protagonitzar la Festa Major d'Olot d'aquell any, i durant la qual van recollir més de dues mil signatures que van entregar al conseller; també es van repartir fulls de mà en un col·loqui que Hortalà va fer a Olot amb la consigna "No volem volcans salomònics. Els volem sencers", i van intentar trobar il·legalitats al pacte, via que també va obrir el PSC¹²⁹.

Riera), el treball *El Patrimoni Natural de la Vall de Bianya. Estudi Geològic i Botànic* (Mallarach i Riera), *l'Estudi Geo-Biològic del Bosc de Tosca (terme de Les Preses)* (Mirambell, Lluís Motjé, Lluís Polo, Jordi Puigvert, David Suñer i Xavier Sunyer) (Mallarach Carrera i Riera Tusell 1980, 1981b:227-38).

¹²⁶ La primera proposta per intentar acabar amb les extraccions de greda del Croscat havia estat traslladar l'activitat extractiva a Sant Esteve de Llémena, idea a la qual la població local es va oposar frontalment (Espígol Camps 1985b, 1985c, 1985a; J. 1985a). En canvi, va ser defensada per Marçal Casanovas, diputat garrotxí al Parlament de Catalunya per ERC, el mateix partit d'Hortalà (Folch Ribalta 1985; J. 1985b, 1985l, Punt Diari 1985e, 1985d; Vall Clara 1985b).

¹²⁷ Comalat 1985e, 1985c; J. 1985j; Punt Diari 1985b.

¹²⁸ "El conseller Hortalà, que aquests dies intenta vendre algun dels formatges que porta en el mostrari del Croscat... Abans de començar la roda de premsa en què havia d'explicar que sigui com sigui el Croscat serà formatge..." (Vall Clara 1985a).

¹²⁹ Comalat 1985b; J. 1985h, 1985k, 1985i, 1985g, 1985f, 1985d, Punt Diari 1985h, 1985f, 1985a.

Fig. 3.8.: Abocador del volcà del Croscat [c. 1980]. Durant anys, l'Ajuntament d'Olot va abocar les deixalles municipals als forats deixats per l'explotació de les grederes del Croscat. Font: Arxiu Comarcal de la Garrotxa. Servei d'Imatges. Fons l'Olotí. Autor desconegut.

Quan la Comissió Científica, que creia que la proposta era “pagar amb gredes el que no es pot pagar amb diners”¹³⁰, s’hi va manifestar en contra, la resposta del conseller va demostrar clarament la seva opinió sobre la pròpia proposta i el camp d’actuació de la Comissió Científica:

No és que tingui la millor solució del món, però, modestament crec que és brillant... La comissió científica s’ha de mantenir dins el tema de la ciència. Només els demano que m’ajudin i plantegin com ha de ser el pla de rehabilitació de la zona que ja està espatllada i quines opcions hi podria haver des del punt de vista didàctic... El tema del seccionament del Croscat s’ha exagerat i s’han inventat xifres. La proposta específica, encara no l’he feta. I no la puc fer fins que no conegui el criteri de la comissió científica.¹³¹

¹³⁰ Comalat 1985d.

¹³¹ Hortalà citat a Comalat 1985a.

Segons Hortalà, la tasca dels “savis entesos i científics” havia centrar-se a decidir si “el projecte al qual anomenaven rehabilitació del volcà Croscat... durarà més o menys temps (o) si caldrà que tingui unes dimensions més o menys voluminoses”¹³². La tardor d’aquell mateix any es va arribar a un acord entre la Conselleria d’Indústria i Energia i Minas de Olot, i la Junta de Protecció va donar-hi el vist-i-plau “amb els vots favorables dels sis representants de la Generalitat i dels tres municipis afectats i amb les abstencions d’Oriol Riba, president de la Comissió Científica, Josep Mª Fontbuté, catedràtic de geologia i vicerector de la Universitat Central, i Lluís Paluzie, advocat expert en urbanisme i ex-cap del servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona”. El pacte va provocar la dimissió en ple de la Comissió Científica, que el considerava “una aixecada de camisa”¹³³.

La discussió sobre qui havia de ser l’expert o l’encarregat de gestionar un determinat tema també va involucrar part de la població local. Pocs anys després d’aquests fets, el 1988, la premsa regional es va fer ressò del malestar dels propietaris forestals olotins pel que fa a la gestió de les masses boscoses per part del PNZVG, concretament del seu director, Mallarach i Carrera, el qual, pel fet de ser geòleg, no era vist com una persona amb coneixements per decidir quin tipus de gestió forestal s’hi havia de dur a terme. Els propietaris volien que fossin els guardes de Medi Natural qui decidissin quins arbres podien tallar, com havien fet fins llavors “o en tot cas una persona entesa en el tema, com ara un enginyer de muntanya, però no acceptem que aquesta tasca la faci Josep M. Mallarach, que no està preparat per fer-ho”. Pel que sembla, els guardes de Medi Natural (que formava part del Departament d’Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat) havien marcat els arbres que calia tallar, arbres grans que permetrien créixer els plançons; posteriorment, el director del parc havia passat a canviar les marques, perquè es tallessin arbres joves. Els propietaris acusaven Mallarach i Carrera de voler convertir els boscos en jardins plens d’arbres grans i es queixaven que els guardes de Medi Natural ja no volien marcar els arbres perquè després es canviava la seva decisió; per últim, reclamaven tenir dos representants a la Junta de Protecció de la zona volcànica de la Garrotxa, atès que era l’organisme encarregat de definir les polítiques de gestió de tota

¹³² J. 1985l, 1985j.

¹³³ Comalat 1985c.

l'àrea protegida¹³⁴. Més enllà de la controvèrsia sobre qui era o s'havia de considerar expert en gestió forestal, el malestar dels propietaris dels boscos també estava relacionada amb el fet que des del parc els deien a ells, propietaris de les terres, què podien i què no podien fer, com es pot llegir en aquestes declaracions a la premsa de Joan Bassols, el qual va actuar com a portaveu dels més de 50 propietaris del parc natural implicats en la queixa:

A casa meva, per exemple, fa més de mil cent anys que tenim aquestes propietats en les quals hi han passat moltes generacions i si hi ha la bellesa del paratge s'ha aconseguit gràcies a les accions dels propietaris i no de les persones que hi són des de fa poc temps.¹³⁵

Nosaltres som els primers interessats a protegir els nostres boscos. (...) La majoria de propietaris actuals hem rebut els nostres boscos amb una tradició familiar, i coneixem prou bé com els hem de fer rendibles i al mateix temps conservar-los.¹³⁶

Si bé en el cas dels propietaris forestals l'expressió "els nostres boscos" és molt literal, el paisatge ha estat i és un element clau en el sentiment de pertinença a la regió. Aquesta emoció i l'exaltació de les meravelles del territori van ser una part fonamental del discurs que va utilitzar la CPPZV durant tota la campanya de salvaguarda. El següent fragment escrit per Mallarach i Carrera i Riera i Tusell n'és un exemple:

Qui no hagi acaronat els prismes basàltics de les humides cingleres, qui no hagi paladejat la suavitat de l'aigua que brolla d'innombrables fonts, qui no s'hagi passejat tranquil·lament per les ombrívols fagedes ni baixat al fons dels petits cràters, qui no s'hagi enfilat per a contemplar, des de dalt estant, com es fonen amb parsimònia les boires matinenques a mesura que creix el dia, i no s'hagi plantat al costat de la xemeneia d'un volcà retallat per les excavadores i no hagi reposat recolzat a la soca d'un roure corpulent i escoltat la remor del vent, ni sentit l'aspre tacte de la greda roja i negra..., difícilment podrà entendre les pàgines que segueixen ni copsar la força de l'atractiu que ens ha mogut a escriure-les.¹³⁷

¹³⁴ Comalat 1988; Rubió 1988.

¹³⁵ Joan Bassols, propietari forestal, a Rubió 1988.

¹³⁶ Joan Bassols, propietari forestal, a Comalat 1988.

¹³⁷ Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:1.

En aquestes paraules es fa palesa la intensa relació emocional que ambdós autors tenien amb la Garrotxa, el seu lloc d'origen, "l'estimada terra que ens ha vist néixer"¹³⁸. Uns anys abans, Mallarach i Carrera havia deixat constància de la seva vinculació afectiva i identitària amb el paisatge volcànic, referint-s'hi com "els volcans damunt dels quals vam néixer i que tan entranyablement estimem"¹³⁹. Tanmateix, els membres de la CPPZV no eren els únics que se sentien lligats al seu entorn, com ho mostra una carta al director escrita a la revista *Presència*, en què "els joves i no tan joves de La Canya (Sant Joan les Fonts i Vall de Bianya)", en una queixa per la tercera mortaldat de peixos als rius després d'haver-hi instal·lat una depuradora, deien que "ens quedarem sense rius, sense volcans..."¹⁴⁰.

No obstant, la identificació de la població local amb el seu entorn més proper no és quelcom particular dels moviments a favor de la protecció de la natura, sinó que també el trobem en altres actors socials, com mostra una recerca realitzada per Nogué i Font entre els habitants de l'Alta Garrotxa durant la mateixa època de la campanya de protecció de la zona volcànica, que ens permet conèixer el sentit de pertinença al lloc d'aquells bosquerols¹⁴¹. En una altra recerca, aquest mateix autor descriu la identificació amb l'entorn per part dels pagesos de la comarca d'Olot en tres nivells: el més íntim, caracteritzat pel paisatge proper al mas on viuen; el més ampli, la comarca d'Olot; enmig, el sentiment de pertinença i arrelament a la vall pròpia¹⁴².

¹³⁸ Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:9.

¹³⁹ Mallarach Carrera 1978:73.

¹⁴⁰ Els joves i no tan joves de La Canya 1977.

¹⁴¹ "Aquests pagesos són plenament conscients de formar part d'una unitat espacial de funcionament superior a l'espai íntim i caracteritzada pels dos elements clau del seu paisatge: els boscos i les cingleres... És incomparablement més forta la consciència de pertànyer a una unitat paisatgística que no té una delimitació administrativa sobre el mapa (Alta Garrotxa), que no pas la consciència de pertànyer a la comarca oficialment coneguda per la Garrotxa. Les dificultats inherents al relleu han obstaculitzat molt les possibilitats d'un arrelament més fort d'aquesta consciència comarcal... Evidentment, de consciència territorial "provincial" no n'hi ha gens ni mica" (Nogué Font 1986:102-5).

¹⁴² "La comarca d'Olot és configurada, de fet, per un seguit de petites valls i planes, de característiques generals molts semblants a ulls dels visitants, però, òbviament, amb especificitats i particularitats pròpies, fortament viscudes pels qui les habiten. És aquest profund coneixement de la vall pròpia el que permet captar les mínimes diferències i els més insignificantis matisos entre valls veïnes" (Nogué Font 1985:239).

3.4.- El Croscat, símbol d'una lluita d'interessos contraposats

El principal conflicte a la zona volcànica de la Garrotxa va derivar de la total incompatibilitat entre l'explotació minera dels cons volcànics i la protecció del conjunt com a parc natural, atès que l'extracció de greda implicava la destrucció de les formes volcàniques que es volien protegir. Aquesta activitat econòmica havia comportat, a més, l'expropiació de terres de propietat particular i l'obligat tancament de petites grederes explotades pels seus propietaris locals, a favor de l'empresa concessionària. Per altra banda, les concessions que tenia l'empresa eren per extreure pedra tosca i no pas greda, divergència que no va arribar a aclarir-se mai del tot però que va ser utilitzada com a argument per les persones que demanaven la paralització de les extraccions. Per últim, cal sumar-hi l'ús del Croscat, el volcà que es considerava més en perill per l'explotació de les seves grederes, com a abocador per part de l'Ajuntament d'Olot durant una dècada aproximadament. Això va ser motiu de queixa contínua, no només pel fet que estigués al vessant d'un volcà que es volia protegir, sinó també per la poca idoneïtat del substrat geològic i el perill de contaminació de les aigües subterrànies per la filtració de lixiviats. Als setmanaris publicats a la comarca apareixien sovint articles que en parlaven, unes vegades específics sobre l'abocador, altres vegades com a part de les queixes de degradació ambiental del Croscat¹⁴³. Tanmateix, la decisió del consistori olotí és tan sols una mostra més del tipus de gestió dels residus que es duia a terme en aquella època. De fet, altres municipis de la comarca abocaven les deixalles directament al curs d'aigua que els anava millor o en abocadors incontrolats, alguns d'ells situats sobre morfologies volcàniques¹⁴⁴.

L'extracció industrial de greda de la zona volcànica havia començat a principis dels seixanta, i no van passar gaires anys abans que es comencessin a sentir veus en contra de l'augment del ritme d'extracció de greda i el seu trasllat al Croscat. L'any 1975 es va crear la CPPZV, que va liderar la campanya de salvaguarda fins a la seva dissolució el 1978. La dificultat més gran amb què es va trobar aquest grup va ser el fet que ni tan sols la

¹⁴³ L'olotí 1980c; Mallarach Carrera 1975a, 1979, 1980a, 1981a.

¹⁴⁴ Mallarach Carrera 1980b.

mateixa població local era conscient de viure en una zona volcànica, raó per la qual no la valoraven com a tal, i molt menys que aquesta zona volcànica fos, com es va reiterar constantment durant tota la campanya, la zona volcànica millor conservada de tota la península Ibèrica. Per tant, van centrar bona part dels seus esforços a fer tasques de difusió dels valors científics de la zona volcànica sobretot entre la població local, mitjançant l'escriptura d'articles a la premsa local i regional, així com llibres, i l'organització i la participació en formacions per a públic divers, per tal d'aconseguir una gran adhesió popular a la campanya. Però també van treballar en dos fronts més, un dels quals va ser la denúncia de projectes i actuacions que posessin en perill la conservació de les morfologies volcàniques, a través del seguiment de l'activitat de l'empresa Minas de Olot, l'exigència de tancar l'abocador del Croscat, la impugnació de diversos plans urbanístics municipals i el contacte amb totes les administracions polítiques possibles que els poguessin ajudar a aturar l'activitat extractiva. El tercer front, finalment, va ser la dinamització de mobilitzacions populars, com per exemple la festa reivindicativa que es va celebrar a les grederes del Croscat a principis d'octubre de 1977, i la implicació d'altres agents socials, com ara el cos de mestres o el grup d'artistes locals. El to de la campanya de salvaguarda va ser sempre de denúncia del mal estat del medi natural a la Garrotxa i del perill d'actuacions com l'emplaçament de l'abocador al Croscat, i més enllà de la festa reivindicativa a les grederes del Croscat, mai no van arribar a fer accions més directes com ara l'ocupació dels terrenys per aturar l'activitat extractiva, tot i que, tal com manifestava Mallarach i Carrera, s'ho van plantejar:

Nosaltres pensàvem "in mente" en l'ocupació. Eren els dies de l'ocupació dels aiguamolls empordanesos, gest que va tenir una forta repercussió. Era present encara el record de la Dragonera. D'altra banda, i després d'haver pressionat per altres cantons, crèiem que havia arribat el moment de preparar una acció d'aquest tipus... Nosaltres vam "amençar" amb ocupar el Croscat. L'ocupació, tanmateix, representa una acció molt radical i selectiva que poca gent pot assumir. Això és perillós perquè pot esdevenir una acció impopular. Una ocupació pot ésser adient en una determinada conjuntura i inadequada en una altra. Nosaltres l'havíem supeditat sempre als canvis que es poguessin produir fins el dia de la Festa. En assemblea celebrada el vespre del mateix diumenge vam coincidir que el "quid" de la qüestió

era la signatura del batlle i que, abans d'una reacció més radical, calia pressionar per aquest costat.¹⁴⁵

La tasca de divulgació dels valors científics de la zona volcànica que van dur a terme els membres de la CPPZV els va comportar el reconeixement com a experts en el tema per part tant de la població local com dels mitjans de comunicació i de les administracions locals, regionals i autonòmiques¹⁴⁶ i va reforçar la seva autoritat científica, un fet habitual en les activitats divulgatives per part dels experts¹⁴⁷. Des del principi de la campanya van comptar amb el recolzament del biòleg Oriol de Bolòs i el geòleg Lluís Solé Sabarís, ambdós acadèmics reconeguts, si bé no sempre de manera pública¹⁴⁸, raó per la qual la CPPZV va centrar part dels seus esforços a sensibilitzar i aconseguir el major suport possible de la comunitat científica. Per posar dos exemples, van convidar científics experts a la taula rodona del setembre de 1977 i van aconseguir un elevat nombre de signatures per la instància que es va presentar a la Dirección General del Medio Ambiente en què es demanava que la problemàtica de la conservació de la zona volcànica d'Olot passés a la CIMA. Per altra banda, també van saber aprofitar el suport públic que van rebre, com va ser el dossier que va presentar AEORMA l'any 1975, o l'apartat dedicat a la zona volcànica al llibre de l'any 1976 *Natura, ús o abús?*, fragments dels quals van ser citats a bastament durant tota la campanya.

¹⁴⁵ Josep Maria Mallarach i Carrera a Mayans 1977c:9.

¹⁴⁶ A l'inici de la campanya, cap dels seus membres era reconegut com expert en la matèria, com queda reflectit en un article a la premsa local que parla del curset de vulcanisme impartit l'any 1975. A la presentació del curset hi van acudir dos botànics de renom, els doctors de Bolòs i Garganta, i es va esmentar un "catedràtic de Barcelona, expert en geologia". L'autor de l'article diu que "ningú no va dir-nos res més: vam assabentar-nos del seu funcionament i, amb sorpresa, sense els botànics Bolòs i Garganta ni el geòleg de prestigi del qual, ara, no recordem el nom" (Alot 1975b). Mallarach i Carrera va començar la seva intervenció a la Taula Rodona "Lluites compartides" recalcant que a l'inici de la campanya de salvaguarda, els membres de la CPPZV tenien entre 20 i 30 anys i que, per tant, no eren referents científics a Catalunya (Mallarach Carrera 2017).

¹⁴⁷ Hilgartner 1990.

¹⁴⁸ En ocasions sí que va ser un recolzament explícit. L'estiu de 1977 van visitar la zona volcànica Solé Sabarís, els germans de Bolòs i Paluzie. Al setembre es publicava una crònica a la premsa local amb declaracions de Solé Sabarís: "He quedat horroritzat... i extraordinàriament alarmat... Feia dos anys que no l'havia vist. Dintre de poc el Croschat quedarà totalment destruït. Hem de fer quelcom. L'hem de salvar. Mouré tots els estaments a nivell nacional per impedir aquest crim... Mouré tots els estaments culturals del país i arribarem a les més altes esferes executives. Ho hem de parar" (Moli 1977). Durant tota la campanya de salvaguarda, Solé Sabarís va escriure diversos articles a la premsa autonòmica en què denunciava l'activitat extractiva (Vilanova 2017a).

La percepció sobre el mal estat de la natura olotina i el perill que corria no s'hauria estès tan ràpidament com ho va fer, ni la campanya hagués tingut tant d'èxit entre la població garrotxina, si no hagués estat pel paper que hi van jugar els mitjans de comunicació locals. La CPPZV va desenvolupar gran part de la seva tasca divulgadora i de denúncia a la premsa provincial i comarcal, sobretot als setmanaris *Olot-misión*, *L'olotí*, *La Garrotxa* i *La Comarca d'Olot*, que van publicar una gran quantitat d'articles, un cert nombre dels quals van ser escrits pels membres de la CPPZV. Tanmateix, l'actitud que van prendre les publicacions no va ser coincident. El setmanari *Olot-misión / L'Olotí* va publicar, entre 1975 i 1983, més de 200 articles sobre els valors naturals de la zona volcànica, l'extracció de gredes, l'abocador del Croscat i les activitats de la campanya de salvaguarda. En general, va fer un seguiment força exhaustiu de tot el conflicte des d'una posició de suport a la campanya i, de fet, durant un temps va comptar amb Mallarach i Carrera com a col·laborador habitual. En el mateix període, *La Garrotxa / La Comarca* va publicar poc més de 100 articles, de manera que no va donar tant de protagonisme a la campanya, si bé la va recolzar explícitament en nombroses ocasions, però també va donar veu a algunes propostes d'urbanització del volcà Santa Margarida¹⁴⁹ i a l'empresa minera¹⁵⁰. La premsa regional i autonòmica, així com la d'abast estatal, també van fer un seguiment més o menys acurat de la campanya de salvaguarda. En aquest aspecte, destaca la feina del periodista Santiago Vilanova, ja esmentat. Mallarach i Carrera ho recorda així:

Els mitjans certament varen ser uns grans aliats perquè el que varen fer va ser amplificar, per dir-ho així. Totes les notícies que nosaltres publicàvem en els setmanaris comarcals, ells les amplificaven en els diaris catalans i en algun cas, fins i tot, en els diaris espanyols.¹⁵¹

Pel que fa a les administracions locals, els diferents consistoris democràtics olotins van recolzar públicament la campanya de salvaguarda, però alhora van dur a terme certes actuacions que no seguien aquesta línia. Una de les més evidents va ser l'ús de l'abocador municipal ubicat a les grederes del Croscat. Pel que fa a les extraccions de greda, el

¹⁴⁹ Vegeu nota 29 d'aquest capítol.

¹⁵⁰ Gil-Farrero 2016:7, 11.

¹⁵¹ Josep Maria Mallarach i Carrera a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:45'32''-45'48''.

consistori no les podia aturar perquè depenien d'instàncies superiors, però en canvi sí podia actuar en aquells aspectes en què tenia competències, la regulació de serveis i corporacions locals i temes relacionats amb el règim del sòl i l'ordenació urbana (la tala d'arbres i la remoguda de terres prèvies que requeria l'extracció de greda). Després de dos anys d'estancament, el consistori va pactar amb l'empresa no dur a terme accions legals contra ella a canvi d'una indemnització i una donació que sumaven 4 milions de pessetes. Per contra, va promoure la creació de la CCA i, juntament amb el consistori de Santa Pau, va defensar la proposta davant l'empresa concessionària per arribar a un acord. Les actuacions dels ajuntaments dels diferents municipis de la zona volcànica pel que fa al planejament urbanístic¹⁵² també van ser discutides, perquè si bé alguns d'ells van comptar amb la participació de membres de la CPPZV, també n'hi va haver que van ser impugnats per la comissió durant la fase d'exposició pública. A nivell provincial cal esmentar la compra, per part de la Diputació de Girona, de la finca que ocupava pràcticament tota la Fageda d'en Jordà. Pel que fa als polítics autonòmics, des que es va fer la primer proposta de protecció de la zona volcànica, va haver de passar gairebé un any i mig fins que finalment s'arribés a un acord. La llei de protecció prohibia l'activitat extractiva, la qual s'havia d'aturar en un termini de vuit mesos, però en canvi va durar nou anys més¹⁵³. Tres anys després de la protecció de la zona volcànica, el Conseller d'Indústria i Energia va pactar amb Minas de Olot perquè pogués extreure una gran quantitat de material a canvi de restaurar les zones excavades, part del tracte que l'empresa no va complir. Les extraccions es van aturar després que la Generalitat comprés la major part de les accions de l'empresa. Finalment, a nivell estatal, la Dirección General de Minas va actuar en tot moment de manera favorable a l'empresa concessionària. Per altra banda, l'11 de juny de 1982, el Govern va interposar un recurs d'inconstitucionalitat contra la llei de

¹⁵² La urbanització del sòl també va comportar conflictes a la comarca d'Olot, tot i que, a causa del seu relatiu aïllament i la seva situació interior, va quedar fora de l'interès del primer turisme de masses dels anys seixanta i setanta. Tanmateix, això no vol dir que no n'augmentés la superfície urbanitzada, en ocasions, en detriment de la seva protecció com a futur espai natural, atès que s'havien situat habitatges i equipaments sobre alguns volcans (Bassols Isamat 2007, 2008).

¹⁵³ El partit polític que va mostrar una posició més clara de denúncia de les explotacions de greda va ser Alternativa Verda, fundat l'any 1983 com a branca política del Moviment Ecologista Català, i del qual va formar part Santiago Vilanova. Podeu trobar més informació sobre les actuacions de denúncia de la degradació de la zona volcànica d'aquest partit a Vilanova 2017a.

protecció, que el Tribunal Constitucional va desestimar el 23 de novembre de 1982¹⁵⁴.

No podem acabar sense parlar del paisatge, que va jugar un paper molt important en aquest conflicte ambiental. A l'inici del període estudiat, tant la població local com la forana associaven el concepte "paisatge olotí" a la seva vegetació verda i exuberant, sobretot a indrets concrets com la fageda d'en Jordà o els entorns de les nombroses fonts que hi ha als voltants d'Olot. El substrat geològic sobre el que s'assentava aquesta vegetació, en canvi, era pràcticament invisible, fins al punt que bona part de la població ni tan sols era conscient de viure en un territori d'origen volcànic. La tasca de divulgació que va dur a terme la CPPZV i, un cop declarat, el parc natural, ha canviat radicalment aquesta percepció, de manera que cons volcànics, colades de lava, tossols, cingleres basàltiques, etc. són plenament presents en l'imaginari local i visitant, sense deixar de banda, evidentment, les característiques de la vegetació olotina. El logotip del parc, format per les siluetes d'un volcà i d'una fulla de roure pèrol, n'és una mostra.

Fig. 3.9.: Logo del PNZVG, format per les siluetes d'un volcà i d'una fulla de roure pèrol. Font: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.

¹⁵⁴ BOE 1982. Segons Mallarach i Carrera, aquesta decisió del Tribunal Constitucional va obrir la porta perquè la resta de parlaments autonòmics pogués legislar en matèria de protecció d'espais naturals, el 90% dels quals, actualment, són fruit d'aquesta sentència (Mallarach Carrera 2017).

4.- El Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà

Els aiguamolls (1976)

Envaireu aquest recer vivent
que ja de lluny enyoren tantes ales?
No trobarà més l'aigua nodridora
i els verds amagatalls l'ocell del Nord?
Àlics rosats, amics coll-verds, adéu,
adéu, xic corriol i fredeluga,
princesa acolorida de l'hivern:
murs de ciment, deixalles, només pols
seran els nius on bategà la vida.
Però quan haurà mort l'últim ocell,
lassat del vol, a frec d'aigua alterada,
quan escates d'argent no tindrà el mar
no espereu respirar: ja, lentament,
l'home-botxí comença l'agonia.

Aiguamolls 1985

No han destruït aquest recer vivent
que ja de lluny enyoren tantes ales.
Aquí retroba l'aigua nodridora
i els verds amagatalls l'ocell del Nord.
Àlics rosats, amics coll-verds, torneu,
torneu, xic corriol, i fredeluga,
princesa acolorida de l'hivern.
Murs de ciment i ferro han reculat
davant dels nius tots bategant de vida.
Com un somriure clar, repòs d'ocells
cansats del vol, a frec de les onades
i el sol que hi riu, i escates d'or i argent.
Hem aturat la mort, en llarg combat:
una treva signada amb aire i ales.

Al Grup de Defensa dels Aiguamolls de l'Empordà

Maria Àngels Anglada, *Poesia completa*.¹

Fig. 4.1.: Els Aiguamolls de l'Empordà. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

¹ Anglada 2009:60 i 77. Maria Àngels Anglada (Vic, 1930 – Figueres, 1999) i d'Abadal, poeta i novel·lista, va dedicar el poema "Els Aiguamolls" al Grup de Defensa dels Aiguamolls de l'Empordà l'any 1976, quan va començar la campanya de salvaguarda. Dos anys després de la protecció de l'espai natural, va escriure el poema "Aiguamolls 1985", que ressegueix els versos del primer poema.

4.1.- Maresmes, estanys, closes, feixes i llaunes: un refugi d'aus

El Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà² (PNAE) es troba ubicat a la comarca de l'Alt Empordà, a la badia de Roses, entre les desembocadures del Fluvià i de la Muga. Són 4.729 ha de parc natural repartides entre els municipis de Castelló d'Empúries, l'Armentera, l'Escala, Palau-saverdera, Pau, Pedret i Marzà, Peralada, Roses i Sant Pere Pescador. Aquesta superfície total inclou 824,54 ha de reserves naturals integrals i 9,28 ha d'una reserva natural parcial.

Fig. 4.2.: Mapa del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà. En verd, el parc natural. En taronja, les reserves naturals integrals. En groc, la reserva natural parcial. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà 2005.

La plana empordanesa és una zona enfonsada per l'acció de tot un conjunt de falles que l'envolten, on destaquen petits turons, al cim dels quals habitualment trobem pobles, i el massís del Montgrí, que divideix la plana en l'Alt Empordà (al nord) i el Baix Empordà (al sud).

² La informació sobre l'origen i la formació dels aiguamolls està extreta de Romagosa Casals 2007. Pel que fa als ecosistemes, la flora i la fauna, s'ha obtingut informació de Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà 2005, 2009; Roca 2009; Romagosa Casals 2007; Sargatal Vicens i Roura 2003.

Fa 15.000 anys, aquesta depressió va esdevenir una llacuna tancada per un gran cordó litoral³ com a resultat de la interacció entre l'aportació de sediments de la Muga, el Fluvià, el Ter i el Daró⁴ i la dinàmica dels corrents marins i de la tramuntana. Amb el pas del temps, aquesta albufera es va anar omplint amb els sediments fluvials i el cordó litoral va anar creixent. Així, poc a poc, els rius van anar guanyant terreny al mar i es va establir una dinàmica en la qual el desbordament dels rius i la formació de cordons litorals formen zones humides i els sediments fluvials i els provinents de ventades fortes des del mar les van omplint, de manera que, amb el temps, es formen llacunes i aiguamolls nous mentre altres d'antics desapareixen en ser reblerts. Un dels resultats de tot aquest procés és la variació en la línia de la costa. Per posar un exemple, al segle VI aC els foces van fundar la colònia comercial d'Emporion en el que aleshores era un illot a la desembocadura del Fluvià, i que ara és el poble de Sant Martí d'Empúries, situat en terra ferma i a uns 5 km al sud de l'actual desembocadura.

Atesa la seva varietat d'ambients, les zones d'aiguamolls litorals tenen una gran biodiversitat, i els de l'Empordà no en són una excepció⁵. La franja marítima que hi ha davant del parc es caracteritza per fons sorrencs i aigües poc profundes, relativament arrecerats de la tramuntana (N-NE), si bé força més afectats pels temporals de llevant (E-NE) i de xaloc (SE). En aquest ambient marí podem trobar peixos com el llobarro (*Dicentrarchus labrax*), la llissa calua (*Liza ramada*), el llenguado (*Solea vulgaris*), la rajada estrellada (*Raja asterias*), la tremolosa marbrada (*Torpedo marmorata*), l'escorçana violeta (*Dasyatis violacea*), l'agulla (*Belone belone*), la boga (*Boops boops*), el sard (*Diplodus sargus*), el pagell (*Pagellus erythrinus*), el reig (*Argyrosomus regius*), el tallahams (*Pomatomus saltator*), l'aranyó (*Echiichthys vipera*) i l'orada (*Sparus aurata*), entre d'altres. Pel que fa a la vegetació, hi viuen les algues *Caulerpa prolifera*, *Ulva rigida*, *Enteromorpha* sp. i *Dasycladus rigidus* i la planta *Cymodocea nodosa*.

³ Un cordó litoral és una acumulació de sorra, de còdols i de llim disposada paral·lelament a la línia de la costa i més alta que les plenamars.

⁴ Antigament el Daró alimentava els aiguamolls de Pals i acabava al Mediterrani, sense una desembocadura fixa. Als anys setanta, per evitar les inundacions que produïa, es va construir un canal a l'alçada del poble de Gualta que porta bona part de l'aigua del Daró fins al Ter (Cortadellas 1990; Museu del Montgrí i del Baix Ter 1996).

⁵ Als ecosistemes propis d'aiguamolls litorals cal sumar-hi els que ha creat l'acció humana al llarg del temps.

A continuació trobem les platges, els sorrals costaners i les formacions dunars, amb vegetació adaptada a la poca disponibilitat d'aigua, tant a l'ambient com al sòl, als forts vents, i a ambients amb una alta concentració de sals, així com a la inestabilitat del sòl. Algunes de les espècies són el jull de platja (*Agropyron junceum*), l'espòrbol (*Sporobolus pungens*), el borró (*Ammophila arenaria*), la corretjola marina (*Convolvulus soldanella*), el donzell marí (*Artemisia gallica*), la cabridella o àster marítim (*Aster tripolium*), el melgó marí (*Medicago marina*), el panical marí (*Eryngium maritimum*), la lleterassa marina (*Euphorbia paralias*), l'equinòfora (*Echinophora spinosa*) i els tamarius (*Tamarix* sp.).

Rere la superfície dominada per la sorra, trobem les llacunes salabroses costaneres o litorals, anomenades localment *llaunes*. La seva disposició respecte la línia de la costa respon al seu origen: les perpendiculars bàsicament provenen d'antics braços de rius abandonats, tot i que també poden ser canals de drenatge entre l'interior i el mar; les paral·leles a la costa són les depressions entre cordons litorals ocupades per l'aigua. A les llaunes, l'aigua és una mescla entre l'aigua dolça provinent de l'interior i l'aigua salada provinent del mar, que arriba durant les llevantades, així com l'aflorament de l'aigua subterrània; per això el seu grau de salinitat varia estacionalment. Les llaunes més grans tenen aigua sempre, i moltes d'elles estan intercomunicades quan puja el nivell de les aigües. La *salsura* és el nom local del tipus de vegetació que envolta les llacunes, formada per plantes baixes adaptades a la salinitat del sòl. Hi predomina la salicòrnia (*Salicornia* sp.), acompanyada del jonc marí (*Juncus maritimus*), el canyís (*Phragmites australis*), el melgó litoral (*Medicago littoralis*) i la cirialera comuna (*Arthrocnemum fruticosum*), entre d'altres. Dins l'aigua hi podem trobar la planta *Ruppia cirrhosa* i certes espècies d'algues. Si ens fixem en la fauna, hi destaca el fartet (*Aphanius iberus*), un peix endèmic del litoral mediterrani ibèric adaptat a viure en aigües salabroses i que es troba amenaçat d'extinció a causa de la degradació del seu hàbitat i la introducció d'espècies al·lòctones, com és el cas de la gambúsia (*Gambusia holbrooki*).

Més cap a l'interior podem trobar les closes, antics estanys dessecats i convertits en camps de pastura, delimitats per recs de drenatge a les vores dels quals hi ha vegetació de ribera formada per oms (*Ulmus minor*), freixes (*Fraxinus angustifolius*), àlbers (*Populus alba*), verns (*Alnus glutinosa*), salzes (*Salix Alba*), pollancre (*Populus nigra*) i, fins i tot, ocasionalment, roure martinenc (*Quercus humilis*). Les closes s'inunden en època de

pluges, i llavors hi creixen càrexes (*Carex riparia* i *Carex otrubae*) i escirp de marjals (*Eleocharis palustris*). Mentre no hi ha aigua, a les closes hi ha gramínies i papil·lionàcies. A més de les closes, també hi ha altres camps i prats que reben el nom de peces o feixes, amb forma allargada i estreta i tancats per tamarius.

Situats lluny del mar hi ha estanys i aiguamolls d'aigua dolça. Alguns d'ells són les restes de l'antic estany de Castelló, com l'estany de Vilaüt, per exemple; altres han estat recuperats o creats per part del parc natural, com són l'estany del Cortalet o els estanys Europa. En aquests hàbitats la vegetació depèn de la fondària de les aigües i, per tant, està adaptada a la immersió, la inundació i la humitat. En aquests hàbitats, així com als recs, rieres i rius, hi ha una rica ictiofauna, formada, entre d'altres, per la carpa (*Cyprinus carpio*), el gardí (*Scardinius erythrophthalmus*), el barb (*Barbus barbus*), la bagra (*Leuciscus cephalus*), el mirallet (*Lepomis gibbosus*) i l'espínós (*Gasterosteus aculeatus*).

Bona part de la superfície del parc natural està ocupada per conreus de regadiu, que predominen sobre els conreus de secà, més abundants fa unes dècades, quan es cultivaven cereals d'hivern (ordi, userda i blat). Ara, en canvi, dominen el blat de moro, la melca, el gira-sol i els fruiters (pomeres, nectariners i presseguers). Des de la creació del parc, s'ha recuperat el conreu de l'arròs, tot i que mínimament. Pel que fa als conreus de secà, solen ocupar part dels anomenats *aspres*, terrenys suaument ondulats situats entre la plana i la serra de Verdera, al nord-est, on també podem trobar brolles i pastures, petits boscos de suros, alzines i roures i alguns pins.

La fauna present al parc natural és rica i abundant. A més dels peixos, que ja hem esmentat, s'hi troben 16 espècies de rèptils autòctons, com ara la tortuga de rierol (*Mauremys leprosa*), el lluert (*Lacerta viridis bilineata*), el dragó (*Tarentola mauritanica*), el sargantaner gros (*Psammotromus algirus*), el sargantaner petit (*Psammotromus hispanicus*), el llangardaix ocel·lat (*Lacerta lepida*), les serps d'aigua i de collaret (*Natrix maura* i *Natrix natrix*), les serps verda i blanca (*Malpolon monspessulanus* i *Elaphe scalaris*) i el lludrió llistat (*Chalcides striatus*). També hi podem trobar la tortuga exòtica *Trachemys scripta*, la tortuga d'estany (*Emys orbicularis*) i, al mar, la tortuga careta (*Caretta caretta*) i, ocasionalment, la tortuga llaüt (*Dermochelys coriacea*). Els amfibis estan representats per

un total de 9 espècies, les més abundants de les quals són la reineta (*Hyla meridionalis*), el gripau corredor (*Bufo calamita*), la granota verda (*Rana perezii*) i el tòtil comú (*Alytes obstetricans*). Menys comunes són el tritó verd (*Triturus marmoratus*), la granota pintada (*Discoglossus pictus*), la granoteta de punts (*Pelodytes punctatus*), el gripau comú (*Bufo bufo*) i el gripau d'esperons (*Pelobates cultripes*). El tritó palmat (*Triturus helveticus*) està pràcticament extingit. Pel que fa als mamífers, se n'han observat més de 30 espècies, 13 de les quals són de rat-penats. Entre les altres podem trobar la musaranya comuna (*Crocidura russula*), el ratolí mediterrani (*Mus spretus*), el ratolí de camp (*Apodemus sylvaticus*) i altres rates (*Rattus* sp.), el talpó comú (*Microtus duodecimcostatus*), el talpó muntanyenc (*Microtus agrestis*), el talp europeu (*Talpa europaea*), la rata d'aigua (*Arvicola sapidus*), l'eriçó (*Erinaceus europaeus*), el turó (*Putorius putorius*), la geneta (*Genetta genetta*), la guilla (*Vulpes vulpes*), la llúdriga (*Lutra lutra*), la daina (*Dama dama*) i el senglar (*Sus scrofa*).

Ara bé, la fauna més abundant del parc són els ocells⁶, amb 338 espècies observades, 82 de les quals hi crien regularment i moltes més ho fan de manera ocasional. El parc és una zona de refugi i descans de nombroses aus migratòries en la seva ruta entre Europa i Àfrica. La biodiversitat avícola del parc és deguda a la varietat d'hàbitats. A les zones marítimes hi abunden el corb marí gros (*Phalacrocorax carbo*), la calàbria agulla (*Gavia arctica*), la gavina vulgar (*Larus ridibundus*) i el gavià argentat (*Larus michahellis*). A la sorra de platges i dunes hi trobem el corriol camanegre (*Charadrius alexandrinus*), a més de la gavina i el gavià, el bitxac comú (*Saxicola torquata*) i la cadenera (*Carduelis carduelis*). A les aigües de llacunes i estanys, arrossars, recs i rieres hi són presents una gran varietat d'ànecs com el cabusset (*Tachybaptus ruficollis*), l'ànec blanc (*Tadorna tadorna*), l'ànec collverd (*Anas platyrhynchos*), el xarxet comú (*Anas crecca*), el xarrascllet (*Anas querquedula*), l'ànec cullerot (*Anas clypeata*) o el morell de plomall (*Aythya fuligula*). També podem trobar aus camallargues com ara el bitó comú (*Botaurus stellaris*), el martinet de nit (*Nycticorax nycticorax*), el martinet blanc (*Egretta garzetta*), el berrat pescaire (*Ardea cinerea*), l'agró roig (*Ardea purpurea*), la cigonya blanca (*Ciconia ciconia*), el flamenc (*Phoenicopterus ruber*), el cames llargues (*Himantopus himantopus*), la polla d'aigua (*Gallinula chloropus*), la polla blava (*Porphyrio porphyrio*) o la fotja vulgar

⁶ Les espècies d'aus s'han extret de Martí Aledo et al. 2004.

(*Fulica atra*). Les rapinyaires més comunes són l'arpella vulgar (*Circus aeruginosus*), l'àguila pescadora (*Pandion haliaetus*) i el xoriguer comú (*Falco tinnunculus*). Altres espècies habituals al parc són l'abellerol (*Merops apiaster*), l'oreneta vulgar (*Hirundo rustica*), el blauet (*Alcedo atthis*), la puput (*Upupa epops*), el pit-roig (*Erithacus rubecula*), el rossinyol (*Luscinia megarhynchos*), la mallerenga carbonera (*Parus major*), el balquer (*Acrocephalus arundinaceus*), l'oriol (*Oriolus oriolus*) i l'estornell vulgar (*Sturnus vulgaris*).

El PNAE inclou tres reserves naturals integrals (Reserva dels Estanys, Reserva de les Llaunes i Reserva de l'Illa d'en Caramany) i una reserva natural parcial (Illa de Caramany). És també Espai d'Interès Natural (PEIN Aiguamolls de l'Empordà)⁷, Zona Humida d'Importància Internacional (Conveni Ramsar)⁸, Zona d'Espacial Protecció per a les Aus (ZEPA Aiguamolls de l'Empordà), Zona d'Espacial Conservació (ZEC) i forma part de la Xarxa Natura 2000⁹. També està situat en una Àrea Important per a les Aus (IBA, en les seves sigles en anglès) d'acord amb els criteris establerts per Birdlife International¹⁰.

⁷ El Pla d'espais d'interès natural (PEIN), aprovat l'any 1992, deriva de la Llei d'espais naturals de 1985. És un pla territorial sectorial i un instrument de protecció de la natura que té per objectius establir un sistema d'espais naturals protegits representatiu de la riquesa paisatgística i la diversitat biològica del territori de Catalunya i donar una protecció bàsica a aquests espais (Departament de Medi Ambient 1996; Departament de Territori i Sostenibilitat s.d.).

⁸ El Conveni de Ramsar, nom pel que és coneguda la Convenció Relativa a les Zones Humides d'Importància Internacional Especialment com Hàbitat d'Aus Aquàtiques, es va signar a la ciutat iraniana de Ramsar el 2 de febrer de 1971. La seva missió és "la conservació i l'ús racional de les zones humides mitjançant accions locals i nacionals i gràcies a la cooperació internacional, com a contribució a la consecució d'un desenvolupament sostenible a tot el món" (Convenció de Ramsar s.d.; Diversos Autors 1971).

⁹ Natura 2000 és una xarxa europea d'espais naturals que té com a objectiu fer compatible la protecció de les espècies i els hàbitats naturals i seminaturals amb l'activitat humana que s'hi desenvolupa. Integra les ZEC, prèviament designades LIC, i les ZEPA, designades d'acord amb la Directiva 92/43/CEE, de 21 de maig, relativa a la conservació dels hàbitats naturals i de la fauna i la flora silvestres, i la Directiva 79/409/CEE, de 2 d'abril, relativa a la conservació de les aus silvestres (Departament de Territori i Sostenibilitat s.d.; Environment Directorate General of the European Commission 2017).

¹⁰ BirdLife International va posar en marxa el 1985 el programa *Important Bird Area* per tal d'identificar, documentar i conservar indrets crítics per a la viabilitat a llarg termini de les poblacions d'aus que hi viuen de manera natural (BirdLife International s.d.).

4.2.- Canals navegables *versus* xarrasclets: un enfrontament desigual

Les zones humides produeixen abundants recursos naturals que van ser a bastament utilitzats per les primeres societats humanes assentades a la plana empordanesa¹¹. Ja en època romana (segle II aC) es va produir una parcel·lació de les terres que va derivar en una incipient tasca d'eliminació d'aiguamolls allà on ho permetien els mitjans tècnics, bàsicament el canvi de llit o la canalització de rius i rieres i el drenatge en llocs delimitats¹². Així es van començar a dessecar terres humides, molt fèrtils, per dedicar-les al conreu, procés que es va accentuar durant l'edat mitjana, quan es van començar a dessecar estanys per crear camps de conreu i prats de pastures; és l'aparició de les primeres closes. Tanmateix, de les zones humides també se n'extreien altres productes, com ara sal, peix, arròs, caça, espècies vegetals per a ús sanitari... Amb l'augment de població que es va produir al segle XVIII i la consegüent demanda de productes agrícoles, s'intensificà el procés de dessecació dels estanys, si bé els més grans encara es mantindrien fins al segle XIX, quan la nova tecnologia va permetre intervenir-hi. Va ser l'ús de bombes d'aigua a vapor el que va permetre dessecar els estanys d'Ullastret i de Vilacolum. Bona part de les noves terres es van repartir en parcel·les petites i allargades, les peces o feixes, que es van subhastar entre els veïns de la zona. Amb tot, la necessitat de noves terres de conreu no era l'únic motiu pel qual es drenaven les zones humides, considerades des de temps enrere una font de miasmes que causaven la malària o paludisme¹³. Ja al segle XX, aquesta malaltia va justificar un projecte de 1920 per dessecar i sanejar les zones humides empordaneses i així aconseguir més terres de conreu que es va executar de manera parcial¹⁴.

¹¹ Estudis en jaciments dels segles XII-X i VIII-VII aC permeten afirmar l'existència d'aprofitament humà dels recursos produïts per les zones humides empordaneses. Fonts del segle I aC esmenten que se n'extreia sal, argila al·luvial o llenya, i s'hi conreaven cultius com canya i lli, així com vinya. També s'hi hauria practicat caça i pesca (Romagosa Casals 2007:153).

¹² La parcel·lació i dessecació de zones humides empordaneses podria haver començat en època més antiga, potser als segles VIII-VII a. C. (Romagosa Casals 2007:152-54).

¹³ L'etimologia d'ambdues paraules mostra la relació entre aquests espais i la malaltia: 'malària' prové de l'italià *mal aria*, mal aire, i 'paludisme' prové del llatí *palus*, pantà.

¹⁴ La història de la dessecació de les zones humides de l'Empordà ha estat extreta de Romagosa Casals 2007:151-59.

A la segona meitat del segle XX es van produir canvis importants en l'ús del sòl a l'Alt Empordà. En primer lloc, per motius econòmics, l'agricultura de regadiu va viure un fort increment, mentre que la de secà i la de l'arròs patien el procés contrari. En segon lloc, les terres de secà abandonades i les zones amb arbustos s'han anat convertint en bosc. En tercer lloc, durant els anys cinquanta i seixanta, nombroses closes es van transformar en terres de conreu i es va seguir dessecant estanys i llacunes, sobretot¹⁵.

Però el canvi més important va ser la urbanització del sòl. Si bé en aquest període tots els nuclis de població creixeren en superfície, als anys seixanta va començar la transformació d'antigues terres agrícoles o humides en grans urbanitzacions dedicades al turisme i a les segones residències. A l'inici de la dècada es va construir *Santa Margarida* a Roses, amb més de 18 km de canals navegables i, a partir de 1965, *Empuriabrava*, a Castelló d'Empúries, encara ara la marina residencial més gran de tota Europa, amb més de 30 km de canals navegables. L'èxit d'aquest model d'urbanització va ser tan gran que es van planificar altres projectes similars: *Port Llevant*, entre les desembocadures del Fluvià i la Muga; *Fluvià Marina*, a la gola del Fluvià; urbanització de la Platera, a Torroella de Montgrí; *Ajuriabrava*, a la Rubina (entre Santa Margarida i Empuriabrava); *Cinc Claus Marina Residencial*, prop de Sant Martí d'Empúries; *Arenales de Mar*, a les Basses d'en Coll, a Pals, etc.¹⁶ A aquests projectes, que no es van dur a terme o només es van edificar parcialment, cal sumar-hi l'aparició de càmpings, com els de la platja de Sant Pere Pescador, i de grans hotels i edificis d'apartaments en primera línia de mar.

La situació urbanística de la Costa Brava va desembocar en l'anomenat Debat Costa Brava, que es va dur a terme entre el 20 de novembre i el 18 de desembre de 1976 de manera itinerant en sis localitats costaneres (Platja d'Aro, Sant Feliu de Guíxols, Roses, Torroella de Montgrí, Palamós i Lloret de Mar) i va acabar a Girona. Els objectius del Debat eren fer-se ressò de la inquietud popular davant els problemes que tenia llavors la Costa Brava; analitzar la insatisfacció col·lectiva respecte el seu estat, estudiant les causes i processos que havien conduït a aquella situació, i recollir tota mena d'aportacions que poguessin servir de base per a un desenvolupament més racional i humà de la Costa

¹⁵ Romagosa Casals 2007:212-15.

¹⁶ Romagosa Casals 2007:215-16; Sargatal Vicens i Roura 2003:32.

Brava en el marc de les comarques gironines. Es van proposar tres àmbits: aspectes físics i territorials, aspectes econòmics i aspectes humans i vida col·lectiva. Dins del primer àmbit s'hi van presentar nombroses ponències relacionades amb la defensa de la natura, d'algunes de les quals parlarem més endavant¹⁷.

El projecte d'urbanització turística que va aixecar més polèmica, i que va ser el detonant de la campanya de salvaguarda dels aiguamolls de l'Empordà¹⁸, va ser el de Port Llevant, el Pla Parcial del qual va ser aprovat el 10 de desembre de 1974 per la Comissió Provincial d'Urbanisme i Arquitectura de Girona. Aquesta marina residencial, de 525 ha, amb capacitat per a 65.000 persones i amb canals navegables, s'havia de construir sobre les llaunes de Castelló d'Empúries, entre les desembocadures del Fluvià i la Muga. Dos anys després, Jordi Sargatal i Vicens, llavors estudiant de biologia, va publicar un article a la revista *Presència* que ha estat considerat l'inici de la campanya. Sota el títol "Els aiguamolls de l'Empordà amenaçats", explicava els valors naturals (i sentimentals) de les zones de maresma, denunciava l'amenaça que suposaven les urbanitzacions per a aquests ecosistemes i comparava els aiguamolls de l'Empordà amb altres zones humides reconegudes llavors pel seu alt interès, com ara el Delta de l'Ebre, l'Albufera de València o les Tablas de Daimiel. Uns mesos més tard, el setembre de 1976, es va celebrar a Lieja, Bèlgica, un col·loqui internacional sobre les zones humides organitzat per la societat ornitològica belga AVES i el Consell d'Europa, en el qual van participar Sargatal, Martí Boada, Francesc Giró i Enric Foixench. Van obtenir les signatures dels 400 participants del col·loqui, entre els quals hi havia reconeguts ornitòlegs i conservacionistes europeus, que van donar suport a la demanda de protecció urgent dels aiguamolls de la badia de Roses i del Baix Ter, i es va enviar al govern espanyol. Aquest document s'adheria al que uns dies abans s'havia tramès a la Comisión Interministerial de Medio Ambiente (CIMA)¹⁹ amb la mateixa petició, signat per científics catalans de renom²⁰.

¹⁷ Diversos Autors 1978.

¹⁸ La informació sobre la campanya de salvaguarda s'ha obtingut de diverses fonts, on podeu trobar cronologies més detallades: Genís, Grabulosa, i Lanao 1983; Revista de Girona 1985; Romagosa Casals 2007:229-42; Sargatal Vicens i Roura 2003.

¹⁹ La CIMA es va crear l'any 1972 com a òrgan de treball de la Comisión Delegada del Gobierno para el Medio Ambiente (creada pel mateix decret que la CIMA), la qual havia de coordinar de manera eficaç les

El novembre d'aquell any es va crear el Grup de Defensa dels Aiguamolls Empordanesos (GDAE), els membres més coneguts del qual van ser Jordi Sargatal, Rosa Llinàs i Francesc Giró²¹. Tot just creat, el GDAE va dissenyar una exposició sobre els aiguamolls que es va inaugurar a Torroella de Montgrí aquell desembre, en el marc del Debat Costa Brava, i que després va esdevenir itinerant²². Al Debat, per altra banda, s'hi va presentar la comunicació "Els aiguamolls de l'Empordà, reserva necessària"²³, dins les sessions dedicades a l'ecologia. Les accions del GDAE es van multiplicar durant els anys següents: van escriure articles a la premsa regional, llibres de divulgació i manifestos, van col·laborar en la gravació de dos curtmetratges sobre els aiguamolls, van organitzar curses sobre aus migratòries i actes públics, van recollir signatures, van fer visites als aiguamolls amb escoles i van participar en xerrades, programes de ràdio i televisió, entre altres actes. Pel que fa a la mobilització popular, van organitzar manifestacions i una gran festa, prevista pel cap de setmana del 21 i 22 de maig de 1977, que s'havia de dur a terme en un càmping de Castelló d'Empúries, a la riba dreta de la Muga, i durant la qual estava previst realitzar itineraris pels aiguamolls per tal de poder observar la fauna, fer concerts nocturns, cercaviles al matí i xerrades temàtiques, així com espais d'esbarjo. L'acte, organitzat pel GDAE, l'Assemblea de Catalunya, el Congrés de Cultura Catalana, el Patronat Turístic de Girona i la Lliga per a la Defensa del Patrimoni Natural (DEPANA)²⁴, una organització ecologista que s'havia fundat a Barcelona el 1976, no es va poder dur a terme com estava previst. En primer lloc, el dimecres anterior, el Patronat de Turisme va

diferents activitats de l'Administració Pública que incidissin en el medi ambient. La CIMA va ser suprimida el 1987 (BOE 1972c, 1987).

²⁰ Aquests científics eren Oriol de Bolòs, Ramon Margalef, Jacint Nadal i Antoni Prevosti, catedràtics de la Universitat de Barcelona (Sargatal Vicens i Roura 2003:34).

²¹ Francesc Guillaumet, Jordi Coll, Coqui Gratacòs, Manel Huguet, Lluïsa Carles, Joan Tibau, Mª Rosa Font i els seus germans i Toni Strubell també eren membres del GDAE (Sargatal Vicens i Roura 2003:34). En altres fonts se n'esmenten d'altres: Ramon Artal, Lluís Caballera i Joan Carles Forment (Genís et al. 1983:10). Martí Boada no és citat en aquestes dues llistes, però va col·laborar en les activitats del GDAE (Folguera, Fernández de Castro, i Parrado 2013).

²² L'exposició es va poder visitar a molts pobles empordanesos (Castelló d'Empúries, Roses, Sant Pere Pescador, Palau-saverdera, Pals, etc.), així com a poblacions més allunyades, com Figueres, Girona i Barcelona (Sargatal Vicens i Roura 2003:35).

²³ Boada i Sargatal Vicens 1978.

²⁴ Presència 1977.

publicar una nota en què desautoritzava que aparegués el seu nom als cartells informatius i, en segon lloc, el càmping on s'havia de dur a terme la festa va negar-se a cedir els seus terrenys. L'acció alternativa va ser una marxa motoritzada des de Castelló d'Empúries fins a Figueres, on es van manifestar per tal de recaptar públic per a les xerrades que es van fer a la tarda a Castelló²⁵. Aquell cap de setmana es van recollir unes 10.000 signatures de persones que demanaven la paralització dels plans urbanístics. Finalment, el febrer de 1980 es va crear la Institució Altempordanesa per a la Defensa i l'Estudi de la Natura (IAEDEN), que va integrar el GDAE i va seguir dinamitzant les mobilitzacions.

Fig. 4.3.: Acte durant la campanya de salvaguarda. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

La campanya de salvaguarda es va poder emparar mínimament en un detall legal: la declaració de la zona dels estanys i la platja de Castelló d'Empúries com a *Paraje Pintoresco* per part del Ministerio de Educación y Ciencia l'any 1972²⁶. La zona a la que es

²⁵ Tant el GDAE com alguns periodistes, entre ells l'olotí Santiago Vilanova, van considerar que el canvi d'opinió del Patronat de Turisme i del càmping va ser degut a les pressions rebudes per part de Port Llevant (Bouvard i Pécuchet 1977c).

²⁶ BOE 1972a.

refereix el decret són els estanys interiors propers al terme municipal de Palau-saverdera i la platja situada entre les desembocadures de la Muga i el Fluvià, justament on estava previst que s'edifiqués la marina Port Llevant. El març de 1977 es va trametre un nou document a la CIMA que demanava l'aturada dels plans urbanístics i les obres, signat per entitats científiques, culturals i cíviques. Al maig, es van enviar a la CIMA 10.000 signatures de suport aconseguides a la festa popular reivindicativa que el GDAE havia organitzat a Castelló d'Empúries, amb el suport de l'Assemblea de Catalunya, el Congrés de Cultura Catalana i DEPANA. Al juny, la CIMA va acordar la urgent conservació dels aiguamolls i va sol·licitar al Ministerio de la Vivienda que aquesta zona fos inclosa al catàleg previst per la Llei del Sòl, a ICONA que realitzés urgentment els estudis necessaris per declarar la zona espai natural protegit, i que el pla Director de Conservació de Catalunya contemplés i determinés les zones que haguessin de ser protegides i declarades no urbanitzables.

La CIMA, però, era un òrgan assessor, així que els seus acords no tenien caràcter vinculant, fet que va quedar palès quan Port Llevant, SA va engegar les obres del vial d'accés a la urbanització el mes de juliol d'aquell any. El GDAE va denunciar-ho i, en resposta, dies més tard, la Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural del Ministerio de Cultura va ordenar la paralització de les obres perquè l'empresa no tenia permís per operar en un paratge pintoresc. Quan Port Llevant va sol·licitar el permís, el Ministerio de Cultura l'hi va concedir amb el supòsit que la urbanització no havia d'afectar el paratge pintoresc. Les obres, doncs, podien continuar. Per evitar-ho, el GDAE i DEPANA van decidir fer una ocupació pacífica d'aquells terrenys que va durar del 14 d'agost al 17 de setembre, quan el Ministerio de Cultura va aturar les obres de nou. Al novembre tornava a donar permís perquè continuessin, decisió contra la qual DEPANA va interposar un recurs d'alçada que va ser desestimat el maig de 1978 i, al juny, un recurs de reposició al Ministerio de Cultura contra l'acord de reprendre les obres. Al juliol, l'empresa va prosseguir les obres, que van ser aturades entre el 26 de juliol i l'1 d'agost per un petit grup de persones, quatre de les quals van ser querellades per l'empresa: Nani Roca, Igor Grabulosa, David Suñer i Jordi Sargatal. El 19 d'agost el Ministerio de Cultura va aturar les

obres²⁷ i aviat el tema va passar a la recentment restaurada Generalitat de Catalunya, el Consell Executiu de la qual va encarregar, aquell setembre, un informe sobre la zona del conflicte a la Unitat d'Ecologia Aplicada del Servei de Parcs Naturals i Medi Ambient de la Diputació de Barcelona, dirigida per l'ecòleg Ramon Folch.

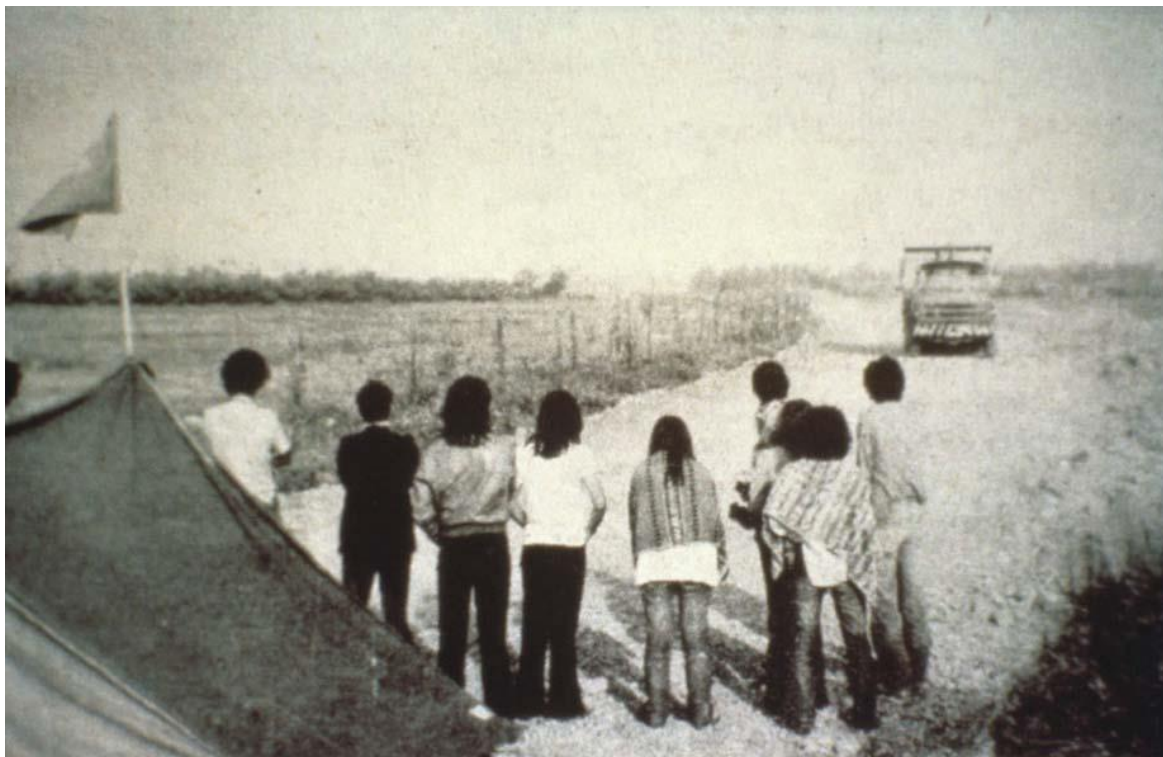

Fig. 4.4.: Un grup de persones impedeixen el pas dels camions el juliol de 1978. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

El novembre de 1978, amb l'informe inicial ja fet, el Consell Executiu de la Generalitat va decidir que la zona tenia gran interès i mereixia ser protegida, de manera que el pla urbanístic quedaria teòricament invalidat. El gener de 1979 va autoritzar la segona fase de l'estudi sobre els aiguamolls, que havia de considerar les etapes per a la conservació de la zona i la conversió en reserva natural, així com la seva planificació i gestió. El setembre d'aquell any, el Departament de Política Territorial i Obres Públiques va oferir a Port Llevant la possibilitat de construir la part més propera a la Muga a canvi de cedir la resta de la zona per fer una reserva natural. A finals d'aquell any, Francesc Giró, Jordi

²⁷ El setembre de 1980, l'Audiencia Nacional va fer pública la sentència segons la qual la paralització de les obres per part del Ministerio de Cultura no s'ajustava a dret, però en aquell moment, el tema ja depenia de la Generalitat.

Sargatal i Herbert Axell, ornitòleg anglès i especialista en gestió²⁸, van començar a treballar en la planificació i gestió de la futura reserva natural, estudi que van remetre al Departament de Política Territorial i Obres Públiques el juny de 1980.

Port Llevant, per la seva banda, va intentar seguir les obres. El maig de 1980 va fer l'intent de cobrir l'estany de Castelló amb runes per fer-hi un camp de golf i el setembre de 1981 va col·locar màquines prop de la llacuna de la Rogera, per colgar-la. La IAEDEN va aturar-les el dia que havien de començar els treballs, i hores més tard arribava una ordre de paralització de les obres de l'alcalde de Castelló d'Empúries. Al cap d'un mes, el conseller de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat ordenava la paralització de les obres mitjançant un telegrama a l'alcalde de Castelló i, uns dies més tard, el Consell Executiu suspenia la vigència de Port Llevant i part del Pla General de Castelló d'Empúries. Port Llevant va respondre a l'oferta de la Generalitat que dedicava 445 ha a espai natural i 260 a la urbanització amb una proposta de cedir 90 ha per a fer una reserva natural i urbanitzar la resta; la proposta de la IAEDEN i de DEPANA, en canvi, era protegir-ho tot.

L'empresa constructora va buscar un expert que recolzés la seva posició, Francisco José Goedeke, de Pronatur, el qual defensava que l'oferta de 90 ha de l'empresa era molt generosa perquè la zona dels aiguamolls no apareixia en cap llista de zones humides d'importància internacional i tampoc no hi havia un gran nombre d'aus. Van convidar també un ornitòleg alemany perquè anés a visitar els aiguamolls a finals de novembre de 1981 i corroborés la versió de l'expert. Més endavant, per iniciativa de la Generalitat, es va convidar la UICN perquè enviés una missió a comprovar els valors naturals de la maresma empordanesa. La visita es va dur a terme a mitjan febrer de 1982, després d'unes copioses pluges, i els científics de la UICN van estar acompanyats per membres de

²⁸ Herbert Axell (1915-2001) va ser guarda de la reserva que la Royal Society for the Protection of Birds (RSPB) tenia a Dungeness (1952-1957) i posteriorment de la que tenia a Minsmere, Suffolk (1959-1975), on va crear una llacuna poc profunda per a aus camallargues que posteriorment ha servit de model a altres zones humides protegides. La seva tasca a Minsmere li va valdre, entre altres distincions, ser nomenat Membre de l'Ordre de l'Imperi Britànic el 1956. Entre les seves obres destaquen *Minsmere: Portrait Of A Bird Reserve* (1977) i una autobiografia, *Of Birds And Men* (1992) (Everett 2002; The Telegraph 2001; Unwin 2001). El 1966 va anar a Doñana, en el marc del Programa Biològic Internacional, com a assessor sobre creació de llacunes, construcció d'observatoris i senders i gestió de visitants (Camprubí 2016:10). Sobre el seu paper com a assessor a Doñana, en podeu trobar una versió força diferent a Valverde 2004:122. Sargatal i Giró l'havien conegut al col·loqui de Lieja de 1976 (Francesc Giró a Folguera et al. 2013:52'07''-52'20''; Sargatal Vicens i Roura 2003:48).

la Institució Catalana d'Història Natural (ICHN)²⁹. Després de veure la zona dels aiguamolls totalment inundada, l'informe de la UICN es pronunciava a favor d'una protecció total³⁰.

El 30 d'abril de 1982, la IAEDEN, DEPANA i el Centre d'Estudis del Baix Empordà Pere Vè van presentar un Projecte de Llei de Protecció dels Aiguamolls als grups parlamentaris catalans. Mig mes més tard, aquests van respondre amb algunes esmenes, i el 26 de maig, tots els grups van presentar conjuntament el projecte de Llei al Parlament. Finalment, el Parlament de Catalunya aprovava per unanimitat la Llei 21/1983, de 28 d'octubre, de declaració de Paratges Naturals d'Interès Nacional i de Reserves Integrals Zoològiques i Botàniques dels Aiguamolls de l'Empordà³¹. El març de 1984 es va constituir la Junta de Protecció dels Aiguamolls i Jordi Sargatal va ser nomenat director de l'espai natural protegit. A finals d'aquell mateix any, la Generalitat de Catalunya va comprar la finca propietat de Port Llevant, de 525 ha, per 1.495 milions de pessetes. La resta de la superfície de l'espai protegit va seguir en mans privades. Amb la Llei d'espais naturals de 1985, es va reclassificar com a Parc Natural i Reserves Naturals dels Aiguamolls de l'Empordà. L'any 1992, amb el Pla d'Espais d'Interès Natural, es va delimitar el PEIN Aiguamolls de l'Alt Empordà³², amb una superfície lleugerament superior a la del parc natural. La nova delimitació del PEIN l'any 2006 va ampliar aquesta superfície fins arribar a 4.973 ha terrestres i 5.857 ha marines³³.

²⁹ Fundada a Barcelona el 1899 i filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) des de 1915, la ICHN és l'organització naturalista més antiga de Catalunya. La seva finalitat és promoure l'estudi i la divulgació dels coneixements referents als éssers i els sistemes naturals. L'any 1976 va publicar el llibre *Natura, ús o abús? Llibre Blanc de la Gestió de la Natura als Països Catalans*, obra que apareix diverses vegades en aquesta tesi. Podeu trobar més informació sobre la història d'aquesta entitat a Camarasa 2000.

³⁰ Sargatal Vicens i Roura 2003:52-53.

³¹ DOGC 1983d.

³² El Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà només engloba les zones humides de l'Alt Empordà, d'aquí el nom del PEIN. Les maresmes del Baix Empordà van quedar fora del parc natural, tot i que una part va ser inclosa al PEIN Aiguamolls del Baix Empordà el 1992, amb una superfície de 205 ha distribuïdes entre els municipis de Torroella de Montgrí i Pals. L'any 2010 es va declarar el Parc Natural del Montgrí, les Illes Medes i el Baix Ter, que inclou la Reserva Natural Parcial dels Aiguamolls del Baix Ter, la Reserva Natural Parcial marina de les Medes i la Reserva Natural Integral de les illes Medes (DOGC 2010).

³³ Romagosa Casals 2007:244.

Fig. 4.5.: Vista des d'un aguait. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

Les principals actuacions que es van dur a terme un cop protegit l'espai natural³⁴ es van encaminar a la recuperació i restauració dels diferents hàbitats, fortament degradats a causa de la dessecació de llacunes, la regulació dels cursos d'aigua i la pèrdua de qualitat de les aigües³⁵. Es van implementar mesures de regeneració hídrica per tal d'incrementar la superfície inundada, mitjançant la recuperació de zones dessecades o degradades, la creació de noves zones humides (l'estany del Cortalet n'és un exemple) i el manteniment i millora de les zones humides existents. Aquestes actuacions van comportar un fort augment pel que fa al nombre d'aus migratòries presents al parc durant els primers anys i van permetre, a més, la introducció o reintroducció d'espècies animals extingides a la zona. Una altra línia d'actuació important pel que fa a la gestió del parc natural ha estat la construcció de tota una

³⁴ Trobareu més informació sobre els primers anys del parc natural a Sargatal Vicens i Roura 2003:56-80.

³⁵ Una de les intervencions va ser la signatura d'un protocol, el 1985, en relació a la gestió de les aigües subterrànies. La sobreexplotació d'aigua de pous de Castelló d'Empúries per part d'aquest municipi i dels de Roses i Cadaqués per a regadiu i ús urbà va comportar la salinització de l'aqüífer i la pèrdua de qualitat de l'aigua. En el protocol, signat, entre d'altres, per aquests municipis, el PNAE, la Comunitat de Regants del braç esquerre del Muga i la Confederació Hidrogràfica del Pirineu Oriental, s'acordava deixar d'utilitzar els pous per tal de permetre la regeneració de l'aqüífer i començar a emprar les aigües del rec del Molí de manera que es cobriessin les necessitats del turisme, l'agricultura i s'assegurés un cabal ecològic per als aiguamolls (Romagosa Casals 2007:289).

sèrie d'aguait que permeten a les persones visitants observar la biodiversitat faunística de l'espai natural sense que la seva presència afecti les diferents espècies³⁶.

Aquestes actuacions van trigar un temps a ser una realitat a causa dels pocs recursos econòmics, humans i materials de què es va disposar els primers anys després de la declaració del parc natural. Mentrestant, es van seguir organitzant campaments de natura per infants, que havia començat la IAEDEN l'estiu de 1982 i havia repetit l'any següent. L'estiu de 1984, a més dels campaments de natura, el parc va organitzar els primers camp de treball per a adolescents i joves de 15 a 25 anys³⁷, durant els quals, entre altres tasques, es van col·locar cartells als límits del parc i de les reserves naturals integrals i es van iniciar les obres de construcció d'un aguait. Tanmateix, no tothom estava tan entusiasmat amb el nou parc, com era el cas d'alguns caçadors, els quals, a mitjan agost de 1984 van arrencar els cartells que senyalaven els límits del parc i en el seu lloc hi van deixar exemplars d'espècies protegides que havien caçat prèviament. La caça dins dels límits del parc es va repetir l'hivern següent³⁸.

La IAEDEN, encara en actiu, va seguir vinculada als aiguamolls un cop protegits, com ho mostra la creació del Centre de Fauna dels Aiguamolls de l'Empordà l'any 1984 i el seu treball per garantir-ne la continuïtat³⁹. L'any 1992 va néixer una nova entitat, l'Associació d'Amics del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà (APNAE), per gestionar determinats serveis del parc i per crear una plataforma aglutinadora de les persones que aprecien els aiguamolls. Ambdues organitzacions segueixen col·laborant amb el parc actualment.

³⁶ Departament de Medi Ambient i Habitatge. Direcció General de Medi Natural 2010; Romagosa Casals 2007; Sargatal Vicens i Roura 2003.

³⁷ Aquests camps de treball van ser el resultat de la demanda del parc a Joventut de Girona perquè organitzés camps de treball dedicats a la temàtica ambiental (Sargatal Vicens i Roura 2003:59).

³⁸ Sargatal Vicens i Roura 2003:58-63.

³⁹ La IAEDEN va crear el Centre de Recuperació de Salvatgines a Figueres el 1984, reubicat el 1989 com a equipament del parc natural. "La seva funció principal és rehabilitar i alliberar, en les millors condicions possibles, els exemplars de les espècies de la fauna autòctona protegides de les comarques gironines, analitzant-ne les causes de mortalitat –si és el cas– o alliberant-los posteriorment en el medi natural" (Centre de Fauna dels Aiguamolls de l'Empordà s.d.; IAEDEN - Salvem l'Empordà s.d.).

4.3.- Campanyes populars, percepció del paisatge i discursos experts

El conflicte que va afectar aquest espai natural va començar poc temps després l'aprovació d'un projecte d'urbanització. La urbanització, és a dir, la construcció tant d'edificacions com de vies de comunicació, va ser una de les activitats econòmiques que, com la generació d'energia, va viure un enorme impuls al segle XX. L'augment de població, sobretot en aquelles ciutats que actuaven com a pols d'atracció per la seva activitat industrial, va comportar la urbanització de sòl dedicat fins aquell moment a altres usos, ja des de principis de segle, però amb més èmfasi a partir de la dècada dels cinquanta. El turisme, bàsicament de sol i platja, va propiciar la construcció de grans infraestructures a primera línia de mar a partir de la dècada següent, en determinades zones del litoral com ara la Costa Brava i, més concretament, l'Empordà. Tot plegat, emmarcat en el període anomenat *desarrollismo* franquista⁴⁰ i la liberalització econòmica que va propiciar l'atracció de capital estranger cap a determinades zones del litoral mediterrani. A Catalunya, la Costa Brava i la Costa Daurada van rebre un gran nombre de turistes estrangers, als quals aviat es van afegir turistes catalans i espanyols⁴¹. Cal sumar-hi, a més, l'efecte que va tenir la Ley de Suelo (1956), que permetia un "urbanisme que incentivava el *laissez-faire*, els *planos parciales* i la fragmentació territorial de la Costa Brava"⁴². Al creixement urbà dels diferents municipis empordanesos, cal afegir-hi la construcció de les urbanitzacions tipus marina residencial Santa Margarida (Roses) i Empuriabrava (Castelló d'Empúries) a la dècada dels seixanta, en terrenys d'aiguamolls i agrícoles (antics aiguamolls). A principis de la dècada següent es van donar a conèixer diversos projectes nous semblants a aquests dos, entre els quals destaca Port Llevant, que havia de ser una marina residencial de 525 ha construïda sobre el que quedava dels aiguamolls situats entre les desembocadures del Fluvià i la Muga. L'oposició a aquest projecte va ser l'origen de la campanya de defensa que va culminar anys més tard amb la protecció de l'espai natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

⁴⁰ Podeu trobar més informació sobre el *desarrollismo* a Fusi, Vilar, i Preston 1983; Solé i Sabaté 2005.

⁴¹ Jiménez i Prats 2006:157-59.

⁴² Llurdés Coit 2002:105.

Turisme i construcció són dues activitats econòmiques amb una relació extraordinàriament estreta⁴³. Les dades són clares: entre 1956 i 1964, la xifra d'establiments hotelers a l'Empordà, molts d'ells situats a primera línia de mar, es va multiplicar per tres i el nombre de places hoteleres, per deu. A partir de la segona meitat de la dècada dels seixanta van començar a guanyar importància altres tipus d'allotjament, com els càmpings, però sobretot, els apartaments o segones residències, que van passar de ser 4.000 l'any 1960 a 28.771 el 1970 i 73.319 el 1981. Ja a la dècada dels noranta, hi havia municipis on la xifra de segones residències triplicava el nombre d'habitatges principals⁴⁴. Aquesta tendència és un reflex del que succeïa al conjunt de Catalunya, on l'any 1960 n'hi havia unes 40.000, que van augmentar fins a unes 148.000 el 1970, 332.160 el 1981, 467.922 el 1991 i 514.943 l'any 2001, i que actualment poden arribar a representar gairebé un 90% de l'oferta turística total en determinats trams del litoral català⁴⁵. En una evolució paral·lela al turisme, en un primer moment es van construir segones residències en comarques properes o molt ben comunicades amb la ciutat de Barcelona; posteriorment, es va construir a les comarques costaneres i a determinats punts del Pirineu; i en una tercera fase, la segona residència s'ha repartit per la resta del territori⁴⁶. El creixement urbanístic ha suposat un canvi important en els usos del sòl: a la Costa Brava, per exemple, la superfície construïda va passar d'un 1,7% del territori l'any 1956 a un 13,3% el 2003⁴⁷.

La preocupació per l'impacte que el turisme podia suposar per a la Costa Brava va aparèixer molt aviat, al primer terç del segle XX. El 10 d'agost de 1935 es va celebrar a Girona la Conferència de la Costa Brava, patrocinada per la Conselleria d'Obres Públiques de la Generalitat Republicana, amb l'objectiu d'intentar resoldre els problemes que el

⁴³ La construcció d'una xarxa de comunicacions que permetés i facilités l'accés del turisme a les seves destinacions ha estat una altra de les conseqüències, que ha afectat negativament la població local en zones com l'Empordà, atès que s'ha implementat "una estructura viària en forma d'espina de peix, que deixava en un segon terme la interconnexió dels diferents municipis de la costa i que provocava una fragmentació territorial encara més accentuada" (Llurdés Coit 2002:105-6).

⁴⁴ Llurdés Coit 2002:106-7.

⁴⁵ Fraguell Sansbelló i Mundet Cerdan 2009.

⁴⁶ Sánchez Aguilera i Torres Delgado 2009.

⁴⁷ Pintó Fusalba 2009.

litoral començava a tenir⁴⁸, amb una orientació proteccionista del paisatge litoral i de la seva identitat. Com a continuació d'aquesta conferència, però ja en ple franquisme, el 1952 es va celebrar a Palafrugell la Segona Assemblea de la Costa Brava, durant la qual es van presentar les *Normes per a la protecció del paisatge de la Costa Brava*, que destacaven la importància del paisatge i la singularitat del turisme litoral com un factor d'atracció turística i instaven a la creació d'una normativa turística que seguís uns criteris estètics. La Ley de Suelo de 1956, però, no va permetre que es desenvolupessin aquestes iniciatives⁴⁹. Dues dècades més tard, la realitat urbanística de la zona va motivar la revista *Presència*⁵⁰ a dedicar-hi un monogràfic en el seu número especial d'estiu, a mitjan agost de 1975, titulat "Judici a la Costa Brava", en què l'editorial llançava "un darrer clam d'esperança", i els autors d'un dels articles afirmaven que la Costa Brava "necessitava..., entre moltes altres coses, un debat públic ampli". Un mes més tard, l'editorial de la mateixa revista afirmava que havia "arribat el moment de demanar que s'organitzi un 'Costa Brava-Debat': una discussió pública i oberta sobre la problemàtica complexa del litoral". La premsa se'n va fer ressò i s'hi van adherir un gran nombre de persones i entitats, les quals van ser convocades per la revista *Presència* el 18 de novembre de 1975, per tal d'arribar a uns acords que permetessin posar en marxa la iniciativa del debat. Durant els mesos d'abril i maig de 1976 es van celebrar col·loquis en diversos pobles costaners⁵¹ amb l'objectiu de presentar i divulgar el Debat, així com recollir opinions i informació sobre el terreny⁵². El Debat Costa Brava es va dur a terme entre els mesos de novembre i desembre de 1976 i s'hi van presentar més de cinquanta ponències de temes diversos, agrupats en tres àmbits (físic i territorial, econòmic i sobre aspectes humans i

⁴⁸ Aragó 1978, 1996:65.

⁴⁹ Llundés Coit 2002:104-5.

⁵⁰ El setmanari *Presència* es va fundar a Girona el 1965. Durant els primers anys, va tenir problemes amb la censura, fins al punt que el Ministerio de Información y Turismo en va ordenar el tancament entre 1971 i 1973. Durant la Transició, va passar a una periodicitat mensual i va entrar en crisi a causa de la pèrdua de lectors i els problemes econòmics. El 1982 es va convertir en la publicació dominical d'*El Punt* i des de 2001 és el suplement setmanal de totes les publicacions de l'editora Comit-CECM (UPF. Ensenyaments de Periodisme 2009; Villalón Barragán 2010).

⁵¹ Els col·loquis es van celebrar a Sant Feliu de Guíxols, Platja d'Aro, Tossa de Mar, Llançà, Calonge, Blanes, Torroella de Montgrí, L'Escala, Palamós i Palafrugell (Anò 1978:10).

⁵² La informació sobre els antecedents del Debat Costa Brava s'han obtingut d'Anò 1978; Aragó 1996.

vida col·lectiva). En finalitzar, es va consensuar una Declaració Final del Debat, en què per a cadascun dels àmbits s'apuntaven aspectes problemàtics que s'havien detectat i propostes alternatives per tal de millorar o canviar cada situació⁵³.

Pel que fa a la proposta d'urbanització dels aiguamolls, bona part de la població local veia amb bons ulls el projecte de l'empresa Port Llevant (al darrera de la qual hi havia, en aquell moment, el Banco de Madrid i el Banesto⁵⁴), perquè proporcionaria llocs de treball durant la construcció de la marina residencial i posteriorment, quan entrés en funcionament, en el sector serveis, com ja havia passat a Empuriabrava. Amb aquest antecedent, es considerava que la urbanització era una alternativa econòmica molt atractiva, tal com expliquen Sargatal, el pagès Josep Colls i l'agent immobiliària Rosa Casadevall:

Tothom celebrava que els aiguamolls es convertissin en urbanitzacions, perquè a més a més hi havia un tema econòmic: els aiguamolls, segons com, en aquella època no donaven res més que malalties, i si els urbanitzaven, eren llocs de treball.⁵⁵

L'arribada del turisme i de la construcció i tot això va ser la ruïna del camp per la senzilla raó de que la gent va marxar... Molt gran, Empuriabrava, i s'hi va treballar una barbaritat. Tothom que volia podia anar a treballar allà. Tothom. Guanyaves més anant allà a fer hores que no pas treballant a casa teu.⁵⁶

La gent va començar a tenir una altra manera i un altre sistema de guanyar-se la vida que no era amb l'agricultura.⁵⁷

⁵³ Un dels problemes que es va detectar en l'àmbit físic i territorial va ser "la inexistència d'una política adequada de protecció del paisatge, la ineficàcia dels organismes teòricament creats per a defensar-lo i la manca d'una normativa concreta i eficaç per exercitar aquesta defensa" (Departament d'Estructura i Política Econòmica de la UAB et al. 1978).

⁵⁴ Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:10'48"-11'21". "El capital és del Banco de Madrid i del Banco Catalán de Desarrollo; el seu cap visible és en Claudio Boada (ex-president de l'INI i president de Ford); l'advocat habitual és en Joaquín Viola Sauret (ex-alcalde de Barcelona). Els altres grans propietaris del sector són el Marqués de St. Mori, en Trino Fontcuberta i en Senillosa, tots ells vinculats entre sí per lligams familiars i a Madrid per lligams polítics" (Bouvard i Pécuchet 1977d:19).

⁵⁵ Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:09'13"-09'24".

⁵⁶ Josep Colls, pagès, a Folguera et al. 2013:07'30"-07'36", 09'24"-09'32".

⁵⁷ Rosa Casadevall, agent immobiliària d'Empuriabrava, a Folguera et al. 2013:09'47"-09'53".

Com ja hem vist, la transformació de les maresmes és una pràctica que ve de lluny i que té una molt estreta relació amb el fet que aquests ecosistemes han estat percebuts, durant segles, com un focus de malalties. Això les havia convertit històricament en zones relativament poc poblades i, des de bastant antic, dessecades arreu per tal de convertir-les en terres de conreu, en terres “útils”⁵⁸. Al llarg del segle XX es va mantenir aquesta percepció negativa pel que fa a les zones humides, com ho mostra la Ley de 24 de julio relativa a desecación y saneamiento de lagunas, marismas y terrenos pantanosos, de 1918, també coneguda com a *Llei Cambó*. Aquesta normativa pretenia combatre les epidèmies provocades per les zones humides, així com guanyar terres agrícoles, per a la qual cosa permetia l'expropiació de terres, que quedarien en mans de la persona o entitat concessionària sanejadora⁵⁹. Així doncs, durant la primera meitat del segle XX a Espanya es van seguir dessecant zones humides per convertir-les en terres agrícoles, al principi, i ja avançat el segle, per adaptar-les al turisme creixent, tal com va succeir a la zona dels aiguamolls de l'Empordà. Aquest canvi d'ús del sòl, però, no era nou de la segona meitat del segle, com ho mostra el cas de la platja de Sant Salvador, al terme municipal del Vendrell, que es va drenar a partir de l'any 1909 perquè fos apta per al seu ús turístic⁶⁰.

La percepció negativa que amarava els aiguamolls empordanesos pel que fa a la seva insalubritat es fa palesa en la següent dita popular del segle XIX: “Mares que'n teniu filles; si no les estimeu gaire, caseulas a Albons o Belcaire; i si las voleu mortes aviat, caseulas a Vilademat”⁶¹. Tanmateix, a més de ser considerades zones malsanes i estèrils, també eren associades al mal, “eren vistes com a focus d'ànimes condemnades, llocs de sacrificis rituals i refugis de fugitius”, una imatge que ha arribat al món de la literatura i el cinema, on les zones humides acostumen a ser descrites com a llocs perillosos i horribles⁶². Als aiguamolls

⁵⁸ Vegeu apartat 1.1.2. Efectivament, la pràctica de dessecació d'aiguamolls s'ha dut a terme pertot. Més informació sobre el cas empordanès a Romagosa Casals 2007:151-80; Sargatal Vicens 1976:8.

⁵⁹ Gaceta de Madrid 1918b; Romagosa Casals 2007:68-69.

⁶⁰ Tatjer Mir 2009:11.

⁶¹ Sargatal Vicens i Roura 2003:16.

⁶² La llegenda d'en Pere Botero se situa a l'antic estany de Sils, a la Selva, dessecat entre el segle XIII i l'any 1845. Podeu trobar més informació sobre l'evolució de la percepció social de les zones humides, inclòs el tractament jurídic que han rebut aquests espais naturals, a Romagosa Casals 2007:48-81. Per al cas més concret dels aiguamolls de l'Empordà, vegeu Romagosa Casals 2007:220-25.

de l'Empordà van aparèixer llegendes que en potenciaven la imatge de misteri: dimonis i dones d'aigua provindrien dels estanys de Castelló d'Empúries i de Pals, els habitants dels quals sentien l'anomenat *bruel*, un bram que també sorgia d'aquests espais⁶³. Els escriptors que han parlat dels aiguamolls han transmès aquestes mateixes idees⁶⁴, amb la notable excepció de Maria Àngels Anglada, de qui hem parlat a l'inici del capítol.

Aquesta percepció negativa va ser un dels aspectes que més va dificultar la tasca del GDAE a l'hora d'aconseguir suport popular per a la seva campanya, perquè, a més d'estar d'acord amb el projecte urbanístic, no valoraven les maresmes ni des d'una vessant estètica⁶⁵ ni com un espai natural amb importància científica, com podem veure a les següents cites de Sargatal i Giró:

A una gent de Castelló d'Empúries o de Sant Pere Pescador, en aquells moments, dir-los que era un refugi per a ocells migradors, es quedaven igual.⁶⁶

Que uns quants peluts, perquè llavors teníem molt pèl tots, volguessin aturar màquines i frenar un projecte, una urbanització de 30-40.000 persones, pels ocellets, a molta gent semblava que això era una broma.⁶⁷

Conscients de tot plegat, el GDAE es va plantejar dos objectius principals, defensar els aiguamolls de l'Empordà per tal d'aconseguir-ne la protecció definitiva i sensibilitzar la població pel que fa al problema dels aiguamolls i de la salvaguarda del patrimoni natural en general⁶⁸. Evidentment, el segon objectiu era molt important per tal d'obtenir un recolzament popular, amb el qual no comptaven a l'inici, que donés legitimitat a la seva

⁶³ Romagosa Casals 2007:159.

⁶⁴ Romagosa Casals 2007:223-25.

⁶⁵ "Els aiguamolls són una mena d'ecosistemes que, a primer cop d'ull, no resulten pas poderosament atractius per a moltes de les persones que no els coneixen... Una bona part de la població s'inclina per paisatges més, podríem dir, exuberants, vistents, exòtics. Certament, l'aparent uniformitat i la poca estridència paisatgística d'aquestes zones, allò que els poc observadors anomenen poca variació (tot són mates baixes i grisoses!, diuen) fan que algunes persones prefereixin la visió d'una fageda o d'un bosc d'alta muntanya, potser sí més efectistes, més grandiosos..." (Vallès Xirau 1989:89).

⁶⁶ Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:15'20"-15'26".

⁶⁷ Francesc Giró a Folguera et al. 2013:15'30"-15'44".

⁶⁸ Bouvard i Pécuchet 1977d:18.

campanya. Els arguments que van esgrimir durant tot el procés van ser sempre els mateixos. En primer lloc, la importància científica dels aiguamolls, reconeguda per experts nacionals i internacionals en congressos i convencions. En segon lloc, la seva importància cultural pel que fa a l'ensenyament i la recerca en ciències naturals i quant al patrimoni històric i natural. En tercer lloc, la importància paisatgística, atès que aiguamolls i les seves platges verges eren dels pocs llocs naturals del país. En darrer lloc, la seva importància econòmica: eren llocs on es podien instal·lar llocs de caça i pesca esportiva racional i regulada; eren espais que atreïen turisme científic i persones que cercaven llocs naturals; eren vitals per l'agricultura, ramaderia i pesca dels llocs d'influència, necessitaven un equilibri biològic i eren font d'aliment i estada temporal de peixos marins; finalment, duïen a terme una important tasca en la regulació del cicle de l'aigua i en el manteniment del nivell de la capa freàtica⁶⁹.

L'estratègia que van seguir per tal de conscienciar la població va ser diversificar els canals de comunicació i adaptar el discurs i la manera de presentar-lo a cada públic. Després de la participació d'alguns dels membres del GDAE al Debat Costa Brava⁷⁰, van organitzar una exposició itinerant, acompanyada de xerrades als municipis per on passava. El recolzament a la seva campanya va ser desigual: si bé a Figueres comptaven amb força suport, als pobles no era així, per això van utilitzar el que ells mateixos en van dir "política de botifarra", que consistia a anar als bars dels diferents pobles i, mentre jugaven a la botifarra, aprofitar per treure el tema⁷¹. Una altra via va ser l'organització de cursets, en paraules de Sargatal, "perquè la gent aprenguéss d'ocells aviam si també s'enamoraven" de la maresma⁷², que incloïen pràctiques de camp als aiguamolls⁷³. La tasca de sensibilització, que en un primer moment es va dirigir a un públic adult, es va ampliar als escolars⁷⁴, per tal que

⁶⁹ Boada i Sargatal Vicens 1978:125-27; Bouvard i Pécuchet 1977d:18; Sargatal Vicens i Roura 2003:36.

⁷⁰ Jordi Sargatal i Martí Boada van presentar-hi una ponència titulada "Els aiguamolls de l'Empordà reserva necessària" i Francesc Giró i Salvador Filella en van presentar una altra titulada "Illes Medes, vocació de reserva ornitològica" (Boada i Sargatal Vicens 1978; Giró Amigó i Filella 1978).

⁷¹ Rosa Llinàs i Josep Planas a Folguera et al. 2013:20'03"-20'30".

⁷² Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:20'34"-20'44".

⁷³ Sargatal Vicens i Roura 2003:40.

⁷⁴ Sargatal Vicens i Roura 2003:46.

aprenguessin nous valors sobre la natura i per arribar, de manera indirecta, als seus familiars adults. També van escriure articles i llibres, com ara *Els ocells de l'Empordà*⁷⁵, l'any 1978, a partir dels apunts preparats per al primer curset que havien impartit, i que va ser el primer tractat d'ocells comarcal a la Catalunya postfranquista⁷⁶. També es van fer presents a programes de ràdio i televisió, i l'any 1980, es van filmar dos curtmetratges sobre els aiguamolls que van ser difosos àmpliament, tant a Catalunya com a Espanya⁷⁷. La campanya de divulgació ha estat molt ben valorada per Ramon Folch:

El Grup de Defensa dels Aiguamolls, als anys setanta, va ser molt innovador i a més a més va tenir grans encerts estratègics, perquè va comprendre que només podria triomfar si aconseguia espais amplis de publicitat. En aquest sentit, va dur a terme una tasca de socialització de les seves inquietuds i uns posicionaments de publicitat ben entesa que s'avançaven alguna dècada al que després s'ha fet una mica per tot arreu⁷⁸.

La principal inquietud del GDAE era el mal estat de la natura i el perill que amenaçava els aiguamolls, amb l'agreujant que consideraven el paisatge de maresma una part integrant del caràcter empordanès. Aquesta relació de la identitat local i el paisatge d'aiguamoll, juntament amb la preocupació perquè la destrucció d'un implicaria la desaparició de l'altra, va ser una constant en el discurs de la campanya de salvaguarda⁷⁹. Per al GDAE, els darrers aiguamolls constituïen "un vestigi del que havia estat l'Empordà, de la seva veritable imatge... l'essència de la... comarca"⁸⁰. Sargatal creia que una primavera sense orenetes, falziots, rossinyols, ànecs... seria una primavera trista, una primavera sense vida, i que aquesta vida als aiguamolls estava lligada a l'espècie humana, la qual

⁷⁵ Sargatal Vicens, Llinàs Viola, i Giró Amigó 1978.

⁷⁶ Sargatal Vicens i Roura 2003:40.

⁷⁷ El director dels curtmetratges va ser Josep Maria Barba i el càmera, Llorenç Janer (Sargatal Vicens i Roura 2003:49).

⁷⁸ Ramon Folch a Folguera et al. 2013:19'18''-19'44''.

⁷⁹ I no només de la campanya. A la declaració final del Debat Costa Brava es proposava "el renaixement de les institucions que refermin l'estimació dels infants per la terra i valorin la manera de ser de la seva gent" (Departament d'Estructura i Política Econòmica de la UAB et al. 1978:309).

⁸⁰ Bouvard i Pécuchet 1977d:18.

desapareixeria si ho feien els ocells⁸¹. Anys després es referia l'estany de Castelló d'Empúries com "un dels elements més pregonts que conformen la personalitat territorial" d'aquell municipi⁸². D'una manera similar s'expressava el geògraf i naturalista Martí Boada, un altre protagonista de la lluita per la protecció dels aiguamolls:

La gent de l'Empordà hi ha nascut, hi ha plorat, hi ha rigut, hi ha cantat, hi ha treballat, històricament, a la maresma. Llavors, si anem desnaturalitzant el nostre entorn, el nostre país, arribarà un moment que la nostra manera de ser, la nostra idiosincràsia, quedarà tan desnaturalitzada que deixarem de ser això que som nosaltres: empordanesos, catalans, etc.⁸³

La mateixa idea apareixia a la ponència que Boada i Sargatal van presentar al Debat Costa Brava:

Ens preguntem, si una comarca tan tradicionalment arrelada a la maresma, com és aquesta, no ha de restar col·lapsada, davant d'aquesta alteració tan sobtada de llur medi. Un poble que ha viscut, que n'ha viscut, que l'ha cantat, que n'ha sofert les malalties, que s'hi ha esbargit, és impossible que si de cop se l'hi retira el seu escenari pugui anar repetint l'obra de la seva vida, que no és més que la perllongació de la dels seus avantpassats... Sota les urbanitzacions desapareixeria quelcom irremplaçable, quelcom amb un valor molt més gran que l'econòmic, desapareixeria un tros de vida, arrancaríem vida al nostre planeta, desmuntaríem més la nostra casa... Ho hem de fer, no tan sols per nosaltres, sinó més que res, per les generacions empordaneses venidores. No ens podem permetre de cap manera, d'oferir-los un futur ple d'hipoteques. Creiem fermament que llur identitat dependrà absolutament de la nostra acció. No a la desnaturalització de l'Empordà.⁸⁴

En aquesta ponència també parlaven del mal estat dels aiguamolls, que havien rebut el "patac final" a mitjan segle XX en ser dessecats per tal de dedicar la terra a conrear farratges, entre d'altres, i de "la carta necrològica de la maresma", que "es va començar a

⁸¹ Sargatal Vicens 1976.

⁸² Sargatal Vicens 1981.

⁸³ Martí Boada a Folguera et al. 2013:15'45''-16'04''.

⁸⁴ Boada i Sargatal Vicens 1978.

escriure de valent quan la irrupció de l'urbanisme salvatge..., ocupant i destrossant... zones de valor irrecuperable". L'hàbitat dels aiguamolls, "degradat", estava patint una "agonia", i l'afectaven diverses amenaces i perills⁸⁵. Així mateix, el títol de la campanya de salvaguarda va ser, des del primer moment, "Els últims aiguamolls de l'Empordà en perill"⁸⁶. Malgrat el que es podria considerar un to alarmista, la realitat era que l'hàbitat que es volia salvar estava realment malmès, tant, que a la primera edició del llibre *Natura, ús o abús?*, l'any 1976, es donaven gairebé per desapareguts⁸⁷. De fet, es demanava la protecció pel potencial que tenien els aiguamolls com a espai valuós, més que no pas perquè en aquell moment ho fossin⁸⁸, tal com recorden Sargatal i Folch:

Els aiguamolls, als anys setanta, estaven en un estat tan i tan i tan i tan crític que l'any 76 es va publicar el *Llibre Blanc de la Natura als Països Catalans*, i en la primera edició del *Llibre Blanc*, es dona els aiguamolls de l'Empordà per pràcticament desapareguts, es deia que ja no quedava res interessant per protegir.⁸⁹

Els aiguamolls, bé que estaven molt degradats, atresoraven un potencial molt gran. Més que un espai valuós, era un espai que podia esdevenir-ne. Però als anys setanta, això només estava en el cap de mitja dotzena de penjats.⁹⁰

El GDAE va comptar amb el recolzament d'altres actors socials durant tota la campanya de salvaguarda. És el cas d'alguns artistes, com per exemple Prim Fullà, el qual va fer una litografia que va esdevenir l'emblema de la campanya, o la ja esmentada escriptora Maria Àngels Anglada, la qual va dedicar-los el poema amb què s'obria aquest capítol i que es va convertir en himne de la campanya després de ser musicat pel grup Indika. El 1979, Anglada va publicar *Les Closes*, una novel·la ambientada en els aiguamolls de l'Empordà, a la qual pertany aquest fragment, que contrasta fortament amb la visió més habitual de les maresmes encara llavors:

⁸⁵ Boada i Sargatal Vicens 1978.

⁸⁶ Bouvard i Pécuchet 1977d; Sargatal Vicens i Roura 2003.

⁸⁷ Folch 1976:256-58; Ramon Folch a Folguera et al. 2013:14'28"-14'45".

⁸⁸ Llausàs 2006:36; Sargatal Vicens i Roura 2003.

⁸⁹ Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:14'29"-14'46".

⁹⁰ Ramon Folch a Folguera et al. 2013:14'46"-15'00".

... les closes a la primavera, quan enmig dels recs veureu esclatar una munió de petites flors blanques i els arbres de les voreres, saules, freixes, plàtans, verdegem tots a la seva manera, mentre algun pollancre escadusser treu els seus borrons rosats, amb carnació de galta. I a l'estiu, quan sovint alena la marinada i les xiques erugues verdes es penjen i caminen en arcs flexibles entre les branques vincladisses i les menudes reinetes salten al fresseig de les vostres passes i veieu entre el tapís fullós les tórtors brunes matisades de licorella i farigola... les closes a l'hivern -quan hi corre la tramuntana com una gran esgarrifança- encara xopes de les pluges de la tardor, i mireu els arbres nus com un poema descarnat, reixes vives, cossos oferts a l'abraçada impetuosa del vent que va eixugant, però mai ben bé del tot, els efímers estanys, els falsos aiguamolls on el dibuix de branques i branquillons s'emmirallava, on venien a beure les fredelugues de crestetes airoses i fins i tot, en dies freds, algun aplec de bernats pescaires...⁹¹

Anglada també va publicar articles a la premsa en defensa del paisatge i de la natura empordanesos, tant durant la campanya de salvaguarda com després de la protecció per llei dels aiguamolls⁹². Un factor clau de l'èxit de la campanya de salvaguarda van ser els mitjans de comunicació, que van jugar un paper molt important en la difusió del conflicte, de manera majoritària des del recolzament a la campanya de salvaguarda. Sobretot els mitjans locals i regionals van donar una àmplia cobertura als conflictes en general i a les activitats dels grups de pressió en particular, i van mostrar la seva complicitat amb les campanyes, que va arribar al punt de participar en l'ocupació dels aiguamolls, tal com recorden Llinàs i els periodistes Miquel Riera i Narcís Genís:

El que va anar molt bé és que la premsa ens va ser molt favorable. I llavors, alguns periodistes que tenien ganes de cobrir la notícia també van venir i es van instal·lar. I això va fer que realment la notícia s'expandís molt, perquè teníem molt els mitjans de comunicació a favor nostre.⁹³

⁹¹ Anglada 2008:24-25.

⁹² En podeu llegir alguns a Anglada 2013:67-70, 83-84, 97-98, 117-18, 125-28, 135-36, 147-48, 167-68, 171-74, 177-80, 195-96.

⁹³ Rosa Llinàs a Folguera et al. 2013:34'15''-34'31''.

Els grans diaris [...] de Barcelona més aviat de caire progressista [...] se'n fan ressò.⁹⁴

I érem una mica els portantveus i els altaveus de tot el que passava allà. No sabies ben bé, en el meu cas i en algun altre, si feies de periodista, si feies d'activista, si feies d'infiltrat... I què passava? Doncs que al final ho acabaves barrejant tot.⁹⁵

Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà

Fig. 4.6.: Logo del PNAE, on apareix la figura d'un xarrasquet, conegut a l'Empordà com a ànec roncaire. Font: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

A més de la campanya de sensibilització, el GDAE primer, i la IAEDEN després, van actuar en una altra via, intentar aturar les obres d'urbanització com fos. En un primer moment, es van emparar en un detall legal, el fet que la zona afectada pel projecte urbanístic havia estat declarada *paraje pintoresco* l'any 1972⁹⁶, i Port Llevant no havia demanat canviar la categoria d'aquests terrenys⁹⁷. L'any 1976 es va enviar a la CIMA el primer d'un seguit de recursos per demanar l'aturada dels plans urbanístics i la protecció dels aiguamolls, en una batalla legal explicada a l'apartat 4.2. Quan la via legal es va veure ineficient, com per

⁹⁴ Miquel Riera, periodista, a Folguera et al. 2013:34'32''-34'47''.

⁹⁵ Narcís Genís, periodista, a Folguera et al. 2013:34'48''-35'05''.

⁹⁶ Aquesta figura de protecció va aparèixer a la Ley de 1933 relativa al Patrimonio Artístico Nacional: "Artículo 3r. Competeix a la Direcció general de Belles Arts tot allò que incumbeix a la defensa, conservació i acreixement del patrimoni històric-artístic nacional. Per a la qual cosa cuidarà: de la inclusió (...) dels paratges pintorescos que hagin de ser preservats de destruccions o reformes perjudicials." (Gaceta de Madrid 1933:Art. 3). L'any 1972 es van declarar paratges pintorescs la "zona dels estanys", el "mirador La Timpa" i la platja de Castelló d'Empúries, l'indret que dos anys més tard estaria inclòs en el pla urbanístic de Port Llevant.

⁹⁷ Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:16'18''-16'51''.

exemple, els estius de 1977 i 1978, el GDAE va actuar de manera més directa, ocupant la zona on havien de començar les obres per paraitzar-les amb la seva presència. L'ocupació de 1978 va comportar una querella contra alguns dels ocupants, els quals, quan van ser cridats a declarar a la caserna de la Guàrdia Civil de Sant Pere Pescador, van rebre el recolzament de 200 persones més que s'hi van presentar, tot afirmant que elles també havien estat ocupants dels aiguamolls⁹⁸. El procés contra els quatre acusats va començar el 29 de novembre de 1979 i va acabar amb el judici, el 9 de març de 1984, en què van ser declarats innocents⁹⁹.

A l'hora de valorar l'èxit de les mobilitzacions socials a favor de la protecció dels aiguamolls cal tenir en compte el moment històric en què es van produir, a finals del règim franquista i durant la Transició i els primers anys de democràcia, una època en què, tal com recorden Llinàs, Sargatal i Espigulé:

La gent jove, sobretot, teníem un punt de ganes d'explotar perquè havíem estat bastant reprimidets, i amb la campanya de defensa (dels aiguamolls) va sortir una mica l'esperit de dir "ostres, podem protestar, ens podem rebel·lar", i ho vam començar a fer amb ganes.¹⁰⁰

Encara que no hi havia consciència ambiental, hi havia molta mobilització, per qualsevol tema, aixecaves la mà, i aconseguies mil persones manifestant-se, pel que fos.¹⁰¹

Igual que fèiem algo molt nou, també la nostra manera de ser, en aquesta campanya, era desvergonyida, en el sentit, molt més lliure, lligaves la llibertat d'un espai que intentaves alliberar del ciment, però també t'estaves alliberant-te a tu, i de condicionaments que t'havien portat la teu família, la teu escola.¹⁰²

Des de l'estiu de 1978, les obres van quedar paralitzades temporalment fins que, finalment, la tardor de 1981, la Generalitat va suspendre la vigència del pla urbanístic i de

⁹⁸ Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:36'47"-37'45"; Sargatal Vicens i Roura 2003:44.

⁹⁹ Sargatal Vicens i Roura 2003:49 i 57.

¹⁰⁰ Rosa Llinàs a Folguera et al. 2013:17'21"-17'46".

¹⁰¹ Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:18'08"-18'20".

¹⁰² Josep Espigulé a Folguera et al. 2013:18'21"-18'45".

part del Pla General de Castelló d'Empúries¹⁰³. Llavors van començar les negociacions sobre com actuar a continuació i quina superfície es podria protegir. Mentrestant, el 1982, el Centre d'estudis del Baix Empordà, Pere V, la IAEDEN i DEPANA van redactar un *Manifest a favor dels aiguamolls de l'Empordà* que va ser signat massivament, no només per científics, sinó per personalitats d'altres àmbits culturals (escriptors, filòsofs, músics, actors, etc.)¹⁰⁴. Uns mesos després, el 30 d'abril de 1982, els mateixos tres grups ecologistes van presentar el projecte de Llei de protecció dels Aiguamolls als grups polítics del Parlament de Catalunya.

La tasca de divulgació dels valors científics dels aiguamolls que van dur a terme els membres del GDAE els va valer el reconeixement general com a experts a nivell local. Així ho mostra la publicació del llibre *Els ocells de l'Empordà*, l'any 1978, o el fet que un temps més tard, Sargatal es fes càrrec del projecte per controlar els mosquits al terme de Castelló d'Empúries, que a partir de 1982 va esdevenir el Servei de Control de Mosquits de la Badia de Roses i el Baix Ter. Per altra banda, cal recordar l'informe de Sargatal, Giró i Herbert Axell sobre la planificació i l'arranjament de la futura Reserva Natural dels Aiguamolls, que van lliurar al Departament d'Obres Públiques i Política Territorial el juny de 1980. El 1984, un cop declarat l'espai protegit, es va formar la Junta de Protecció, de la qual van formar part Llinàs, de la IAEDEN i Giró i Sargatal, com a tècnics designats per l'IEC, i l'últim, també com a primer director del nou parc, càrrec que va exercir des de 1984 a 1998, quan va ser substituït per Josep Espigulé, que va ser-ne director fins el 2009. Llinàs, per la seva banda, és documentalista del parc des de 1989, i Giró hi va treballar com a tècnic entre 1984 i 1988¹⁰⁵.

Tanmateix, quan es va crear el GDAE, els seus membres eren només un grup de joves estudiants que van demanar el suport de científics experts, tant a nivell nacional com internacional, un suport que van rebre durant tota la campanya. La veu d'aquests experts

¹⁰³ Sargatal Vicens i Roura 2003:52.

¹⁰⁴ Jordi Sargatal i Xavier Rubert de Ventós a Folguera et al. 2013:21'09''-21'44''; Revista de Girona 1985:18; Sargatal Vicens i Roura 2003:54.

¹⁰⁵ Per altra banda, tres antics treballadors de Port Llevant, Gabriel Pujadas, Ernest Sagué i Baldomero Sanz, van entrar a treballar per al parc natural com a membres de l'equip de manteniment després de la compra de la finca de l'empresa urbanitzadora per part de la Generalitat (Sargatal Vicens i Roura 2003:65).

va ser prou important com perquè Port Llevant decidís buscar-ne un que recolzés la seva versió segons la qual als aiguamolls no hi havia tants ocells com deia el GDAE:

L'any 81 van intentar fer la contraofensiva de demostrar que els aiguamolls realment no valien res. Llavors, el que van fer va ser contractar un ornitòleg alemany, però si aquest ornitòleg venia el dijous, doncs dimarts i dimecres van fer unes batudes perquè s'espantés tot. I aquest pobre ornitòleg alemany va fer la seva feina, va anar als aiguamolls, no va veure res amb els prismàtics i va haver de certificar que havia vist una polla d'aigua, un ànec i no sé què més. Aleshores van anar a la UICN... a dir: "Mira, nosaltres podem urbanitzar de la Muga fins al Fluvià, tenim els permisos. Diuen que això és important per als ocells, que no ho és tant perquè mira, hi ha aquest ornitòleg que no ha vist casi res. Va, els deixem una quarta part com a reserva i la resta ens ho deixeu urbanitzar".¹⁰⁶

Es va produir, doncs, el que podríem anomenar una "guerra d'experts"¹⁰⁷, entre el que va trobar l'empresa constructora i la UICN, que amb l'informe de l'ornitòleg alemany a la mà, va anar a fer una visita per comprovar-ho i, finalment, va informar favorablement a la protecció total de l'espai.

Tanmateix, el fet que científics experts no locals donessin un ampli suport a la campanya de salvaguarda també va generar un cert rebuig entre part de la població local, tal com mostra una carta escrita per un habitant de Montiró (Ventalló, Alt Empordà) al setmanari *Presència*, titulada "Aiguamolls i irracionalisme", fruit de "la indignació" que va produir en l'autor "tot aquell espectacle". L'autor de la carta rebatia un escrit del Secretari General de DEPANA en el qual havia parlat dels aiguamolls de Castelló d'Empúries com a "patrimoni natural de la vila, que els empordanesos han heretat dels seus avantpassats per a disfrutar-lo i admirar-lo" tot fent referència a la tasca secular de dessecació de maresmes per convertir-les en terres de conreu i per lluitar contra la malària. Tot seguit criticava un escrit de Ramon Folch, en què havia esmentat "les motivacions localistes i parcials dels afectats que veuen en la urbanització una sortida als seus problemes econòmics", per pretendre ser un "científic que es creu en possessió de la veritat

¹⁰⁶ Jordi Sargatal a Folguera et al. 2013:43'59"-45'15"; Sargatal Vicens i Roura 2003:52-53.

¹⁰⁷ Com les que descriuen Oreskes i Conway a *Merchants of Doubts* (Oreskes i Conway 2011).

completa i universal, sense parcialismes, ni altres motivacions que les pretesament generals". Acabava la carta demanant que hi hagués un debat amb la participació d'experts (ecòlegs i tècnics en geografia, urbanisme, agricultura, economia) i on s'escoltés "la veu del poble, que no podem desqualificar tan tranquil·lament com ho fa el doctor Folch"¹⁰⁸.

Un altre col·lectiu local que no compartia els punts de vista del promotor de la conservació dels aiguamolls van ser els caçadors, els quals no van respectar la prohibició de la caça dins dels límits del nou espai natural protegit l'estiu de 1984 i l'hivern de 1984-1985, tal com relata Sargatal:

En començar la mitja veda, a mitjan agost, alguns caçadors de Castelló d'Empúries que no s'acabaven de creure que la protecció fos una realitat, es varen dedicar a arrencar cartells i, pitjor encara, a matar espècies protegides com aligots i bernats pescaires, i lligar-los crucificats, amb les ales esteses, als pals que aguantaven els cartells. Els arguments eren els de sempre: que havien caçat tota la vida als estanys, que són els principals protectors de la fauna, etc. etc. Les protestes varen pujar molt de to, però finalment s'imposà el seny i la realitat. El Parc havia estat reivindicat per moltíssima gent, que volia que fos un refugi per a les espècies animals, no un lloc per a caçar-hi uns quants, i els mateixos caçadors varen poder comprovar com, amb la protecció, augmentava tant el nombre d'ànecs i altres espècies cinegètiques, que gràcies al parc caçaven més que abans. I això és així, i és vàlid als Aiguamolls i a qualsevol àrea protegida.¹⁰⁹

¹⁰⁸ A. 1977.

¹⁰⁹ Amb els ocells també van penjar missatges com "Avui t'ha tocat a tu, demà a un aiguamoll" i "A l'atenció del Sr. Sargatal, Director" (Sargatal Vicens i Roura 2003:62-63).

4.4.- Els aiguamolls salvats, resultat d'un canvi de percepció

La principal amenaça que planava sobre els aiguamolls de l'Empordà a la dècada dels setanta, quan va començar la campanya de salvaguarda, era la urbanització del sòl, estretament lligada al turisme de sol i platja majoritari. Una gran part dels ecosistemes que es volien protegir havien desaparegut al llarg de segles de dessecació de les zones pantanoses per tal de convertir-les en terres de conreu i alguns dels pocs espais que encara quedaven a l'inici de la segona meitat del segle XX s'havien convertit en urbanitzacions com la marina residencial Empuriabrava, que havien esdevingut una alternativa econòmica viable per a la població local. A tot això cal sumar-hi la valoració tradicional dels espais humits com a focus de malaltia i la realitat de la degradació d'aquells hàbitats a la dècada dels setanta. És cert que hi havia antecedents de protecció de zones humides a Espanya, els Parques Nacionales de Doñana (1969) i de las Tablas de Daimiel (1973), però, en general, els paisatges de maresma no eren percebuts com quelcom espectacular o estèticament bonic susceptible de ser protegit.

En aquestes condicions, el GDAE i la IAEDEN van seguir una estratègia clara: contrarestar els arguments a favor de la urbanització dels aiguamolls. Havien de convèncer la població local perquè els donés suport, per a la qual cosa calia que valoressin els aiguamolls com a ecosistema. Així, una de les línies d'actuació va ser fer difusió dels valors naturals de les maresmes a tots els nivells: xerrades, articles, llibres, cursets, manifestacions, programes de ràdio, curtmetratges, etc., i dirigir-se no només a la població adulta, sinó també als infants i adolescents. Tot plegat també contribuïa a donar-se a conèixer tant a nivell local, com regional i autonòmic. Un altre argument que van esgrimir va ser l'econòmic, que en un primer moment donava pes a l'opció d'urbanitzar l'espai, atesos l'èxit que havien tingut les persones que havien muntat algun negoci a Empuriabrava i el poc profit econòmic que obtenien els que treballaven la terra. Davant aquesta realitat, van oferir una alternativa viable, el turisme que arribaria atret pel futur parc natural, com el que ja rebia Doñana, a més de ressaltar la importància que tenien els aiguamolls com a ecosistema vital per a la pesca de la badia i regulador dels règims hídrics i dels aqüífers i la necessitat de dur a terme aprofitaments racionals de l'espai.

El fet que la zona dels estanys interiors propers al terme municipal de Palau-saverdera i la platja de Castelló, situada entre les desembocadures de la Muga i el Fluvià, hagués estat declarada *paraje pintoresco* l'any 1972 va permetre al GDAE/IAEDEN una segona via d'actuació, la legal, que no van dubtar a combinar amb una tercera, l'ocupació pacífica de la zona on havien de començar les obres d'urbanització, amb el recolzament i la participació de DEPANA i amb la complicitat dels mitjans de comunicació. Una quarta via d'actuació per part del GDAE/IAEDEN va ser donar a conèixer la problemàtica dels aiguamolls a la comunitat científica nacional i internacional, per així aconseguir el la seva ajuda com a experts a qui recórrer. L'empresa, però, també va buscar experts que donessin suport a la seva versió.

El sentiment de pertinença al lloc d'origen i l'estima per la terra van ser alguns dels factors més importants, si no els més importants, per a les persones que van lluitar per aconseguir la protecció dels aiguamolls. Aquesta emoció va actuar com un fort element de persuasió i va permetre guanya també autoritat i legitimació de l'expert a l'esfera pública, en un context d'efervescència democràtica de la Transició. Va ser capaç de frenar sucoses operacions urbanístiques i convertir finalment els aiguamolls en un patrimoni natural protegit, amb un ús racional dels seus recursos, aparentment compatible amb la conservació de la natura i la viabilitat econòmica. L'emoció estètica dels aiguamolls va quedar palesa en llibres, articles, entrevistes, etc., i va ser la que va aconseguir el recolzament de moltes persones durant els set anys que va durar la campanya, entre les quals podríem destacar l'escriptora Maria Àngels Anglada i d'Abadal, que l'any 1976 va dedicar al GDAE un poema que va esdevenir himne de la campanya, i l'artista Prim Fullà, que el 1977 els va fer una litografia de la platja de Sant Pere Pescador que es va convertir en el seu emblema. Aquest sentiment s'entrelligava amb la percepció que els aiguamolls, la natura, estaven malmesos i en perill, i que calia lluitar per salvar-los. En llegir el que es considera el text que va iniciar la campanya de defensa, el títol ja és ben clar, "Els aiguamolls de l'Empordà amenaçats".

Una part important d'aquest perill provenia, segons el que podem concloure en analitzar els discursos que es van utilitzar durant la campanya de salvaguarda, del sistema capitalista, el qual era considerat causa i amenaça de la destrucció ambiental. Els

moviments ecologistes que van donar suport a la campanya, per la seva part, estaven formats per persones amb ideologies i objectius molt diversos, tal com recorda Sargatal de l'època de l'ocupació dels terrenys de Port Llevant:

Ens vàrem adonar que la gent que estàvem acampats davant de les màquines érem uns pocs ecologistes naturalistes i tota una amalgama d'ecologistes més o menys convençuts, provinents sobretot del moviment anarquista, i que eren allà no per salvar els aiguamolls, sinó com una manera més de lluitar contra el sistema. (...) Un dia, durant una assemblea dels ocupants, en la qual m'estaven acusant de reaccionari per pensar massa en els aiguamolls com a ecosistema i, sobretot, com a hàbitat imprescindible per als ocells, un dels participants em va dir que "estava en contra de la urbanització perquè s'hi volien fer xalets per a capitalistes, però que si enlloc d'allò s'hi volguessin construir fàbriques de confitura biològica (sic), estaria totalment d'acord a dessecar els aiguamolls". I quan va dir això va ser contestat per uns pocs, però semblava que una majoria li donava certa raó.¹¹⁰

Per últim, atès el paper força negatiu que va jugar la percepció del paisatge en la campanya de salvaguarda dels aiguamolls (en general, no es veien com un paisatge atractiu), tant el GDAE com la IAEDEN van saber jugar una carta molt interessant com a contrapunt: les aus migratòries, que eren les que s'havien de beneficiar de la protecció dels aiguamolls, van actuar, en conjunt, com a espècies bandera¹¹¹. Durant la campanya de salvaguarda es van organitzar cursos de reconeixement d'aus, es va publicar el llibre *Els ocells de l'Empordà l'any 1978* i es van reintroduir cigonyes "per la seva bellesa i espectacularitat". L'estratègia va consistir a agafar 8 polls de cigonya d'un mes de vida (els van anar a buscar a la zona de Toril i Almaraz, a Extremadura) i portar-los cap als aiguamolls perquè en començar a volar, als dos mesos d'edat, identifiquessin el lloc on es trobaven com a lloc de naixement, al qual retornar per criar al cap d'uns anys. El lloc escollit per deixar-los va ser l'estany de Sant Joan ses Closes, prop de Castelló d'Empúries, on van romandre fins al moment de la migració al mes de juny. Un cop protegits els aiguamolls, les cigonyes van seguir sent un símbol d'aquest espai i van actuar com a fil

¹¹⁰ Sargatal Vicens i Roura 2003:37.

¹¹¹ Isasi Catalá 2011:34.

conductor dels campaments de natura i els camps de treball que el parc va organitzar durant diversos estius. El punt culminant va ser l'adopció de la cigonya Guita l'any 1986, salvada mentre encara era dins de l'ou pels habitants d'Albalate de Cinca (Aragó) quan, a causa d'unes reparacions al campanar, van haver de moure els ous del niu que hi havia. Després de passar un temps al zoo de Barcelona perquè s'agermanés amb les cigonyes que aquest havia cedit al parc natural, va tornar-hi l'any següent. El 1988 es va publicar un conte que explicava la seva vida i l'any següent es va celebrar la 2a Festa de la Cigonya pel seu aniversari, durant la qual es va estrenar una cançó que li havien dedicat¹¹².

¹¹² Posteriorment es van celebrar més festes de la cigonya, l'any 1993, quan la Guita (que va resultar ser un mascle) i la seva companya van tirar endavant dos pollets per primera vegada; el 1994; el 1996, coincidint amb el seu desè aniversari, fet que va motivar la publicació del llibre *Terra de Gantes. Història dels Aiguamolls de l'Empordà segons la cigonya Guita*, i el 1998 (Sargatal Vicens i Roura 2003:40-41, 58-60, 74-76).

5.- Conclusions. Un exercici comparatiu

La conservació de la Natura no ha estat, ni és, ni pot arribar a ser una activitat merament científica o tècnica... és, en el fons, una actitud humana, social, política en el sentit més ampli i noble del terme, que ve mediatitzada per la cosmovisió de cada societat, per la forma en què aquesta entén el món i la posició humana en ell, i pels vincles que, consegüentment, s'estableixen entre societat i Natura.

Josep Maria Mallarach i Carrera, tesi doctoral.¹

19 de gener de 2018. Els mitjans de comunicació catalans es fan ressò de la confirmació de la presència del llop al Pirineu. Les notícies expliquen que, des de l'any 2000, l'equip de seguiment del Departament de Medi Ambient i Habitatge i el Departament de Territori i Sostenibilitat ha detectat un total de quinze individus solitaris (catorze mascles i una femella) a les comarques de la Cerdanya, l'Alt Urgell, el Berguedà, el Solsonès, el Ripollès i el Moianès, tots ells originaris dels Apenins italians, des d'on van arribar als Alps francesos i d'allí, al Pirineu, on d'uns anys ençà es mouen a banda i banda de la frontera amb França. Amb les dades d'indicis de presència d'aquest animal a la mà, la Generalitat assenyala que no es pot parlar d'una població de llop estable a Catalunya, on aquesta espècie es va donar per desapareguda a principis del segle XX. Mentre les associacions ecologistes denuncien la manca d'un programa català de reintroducció d'aquest animal i argumenten que la seva presència a Catalunya ajudaria a regular la superpoblació d'animals com cabirols, isards, cérvols o senglars, les administracions estan preocupades pel sector ramader. En efecte, la Generalitat actua en dos fronts: per una banda, la implantació de mesures que minimitzin els atacs al bestiar mitjançant el reforç de les tanques de protecció, la instal·lació d'infraestructures com a refugi dels pastors i la donació de gossos de protecció de ramats; i per una altra banda, la concessió d'ajuts i compensacions als ramaders en cas d'atac². Les compensacions per danys i perjudicis a

¹ Mallarach Carrera 2014:8 [la traducció és meua].

² A Espanya, l'àrea de distribució del llop abasta uns 120.000 km² repartits entre Galícia, Castella i Lleó, Astúries, Cantàbria, País Basc, La Rioja i Castella-La Manxa; també n'hi ha, pocs, a Andalusia. El 1988 els danys a la ramaderia es van estimar en 720.000 euros, una xifra que hauria augmentat a entre 1,2 i 1,5 milions d'euros el 2002 (324 Redacció 2018a; ACN 2018a, 2018b; Departament de Territori i Sostenibilitat 2014; Garfella 2018; Madrideojos 2018).

ramaders i agricultors també estan previstes en cas que siguin produïts per l'ós bru³ i per altres espècies protegides de la fauna salvatge autòctona⁴. La legislació abasta tot el territori català, però les dues espècies que generen més controvèrsia, l'ós bru i el llop, es mouen bàsicament pel Pirineu. En el cas del llop, el major nombre d'indícis el situen a la Serra del Cadí, la qual forma part del Parc Natural de la Serra del Cadí-Moixeró (1983). La població d'ós, per la seva banda, es troba sobretot a l'àrea d'influència del Parc Natural de l'Alt Pirineu (2003) i del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici.

Un tema sempre present en la gestió d'espècies de fauna silvestre és la freqüentment difícil conciliació entre la voluntat protectora o conservadora i la preocupació d'agricultors i ramaders pels danys i perjudicis causats per aquestes espècies, sovint protegides. En el cas de l'ós bru i el llop, la protecció o conservació està dirigida a aquests animals arreu del territori. En altres casos, però, les espècies estan protegides dins dels límits d'un espai natural concret, com és el cas del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (PNAESM) i del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà (PNAE), on la caça no hi està permesa. La prohibició de caçar als espais naturals protegits és pràcticament la norma, si més no als països occidentals⁵; una norma que implica, segons el geògraf Francesc Romagosa i Casals, una "paradoxa flagrant, i és que en general, la gestió d'aquests espais tendeix a recuperar pràctiques tradicionals de la zona, com les agràries, però en canvi, sol expulsar el pagès i el caçador de les mateixes en potenciar la vessant conservacionista"⁶ i que genera malestar entre la població local, que sovint no fa

³ L'ós bru va ser reintroduït al Pirineu francès mitjançant l'alliberament d'individus procedents d'Eslovènia el 1996, el 1997 i el 2006. Es calcula que actualment hi ha una població d'una quarantena d'individus entre Catalunya, Aragó, Navarra i França. El més conegut, el mascle Pyros, és el pare, avi o besavi de gairebé tota la resta d'ossos i osses de la zona. El juny de 2016 es va alliberar un altre mascle adult d'origen eslovè, Goiat, amb l'objectiu de trencar la consanguinitat generada per Pyros (324 Redacció 2018b; ACN 2016; ARA 2016; Departament de Territori i Sostenibilitat 2015; Madrideojos 2016; El País 2016; Regió7 2016).

⁴ DOGC 1985c:Art. 9.3. La majoria de les espècies incloses en aquesta normativa són aus, però també hi ha quatre mamífers: ós bru, linx, gat salvatge i llop, l'únic dels quatre que no està declarat espècie protegida a Catalunya (DOGC 2007).

⁵ Cal dir que també és habitual la delimitació d'àrees de caça dins de determinats espais naturals protegits, que han de comptar amb algun tipus de pla tècnic de gestió cinegètica aprovat per l'administració del parc en qüestió.

⁶ Aquesta cita (Romagosa Casals 2007:112) es refereix a les zones humides en concret, però es pot aplicar a la resta d'espais naturals protegits, com hem vist tant a la introducció com a la resta de capítols.

cas de la nova prohibició. Així, una activitat tradicional esdevé, després de la protecció de l'espai, furtivisme⁷, situació que es va donar tant al PNAESM com al PNAE.

Però si bé la caça no és una activitat permesa dins dels espais naturals protegits, l'existència d'aquestes àrees (i l'extermini previ de depredadors naturals en el cas de mamífers ungulats), fa augmentar el nombre d'animals que, evidentment, no es queden dins dels límits dels parcs, sinó que surten cap a les terres properes, on la caça sí és permesa. D'aquesta manera, el col·lectiu de caçadors acaba beneficiant-se de la situació, la qual, per contra, pot crear problemes als agricultors en fer-los perdre les collites, menjades pels animals que s'hi desplacen des de l'espai protegit⁸. Com no podria ser d'una altra manera, mentre els agricultors afectats valoren molt negativament els danys causats pels animals silvestres a les seves collites, des de les administracions dels parcs es treu ferro a l'assumpte. Tot i això, són més que fets aïllats tant als aiguamolls de l'Empordà⁹ com a la zona volcànica de la Garrotxa, on va ser notícia l'any 2011 una sentència que obligava el parc natural a indemnitzar amb gairebé 600 € una pagesa de Santa Pau que havia presentat un recurs contenciós administratiu pels danys que els cabirols havien causat als seus conreus de fesols, una sentència molt aplaudida pels agricultors locals¹⁰. Des de llavors no s'ha fet pública cap altra queixa per part dels agricultors, però sí per part dels propietaris forestals, que protesten perquè els cabirols s'alimenten dels plançons i, per tant, perjudiquen la regeneració dels boscos¹¹.

La concessió d'ajuts i indemnitzacions pels danys i perjudicis causats per la fauna silvestre és una manera d'apaivagar el malestar i les protestes d'agricultors i ramaders. Tanmateix, aquest malestar i aquestes protestes són, en realitat, la part visible d'un conflicte pels

⁷ Vegeu exemples als EUA, Suïssa i Tanzània a Jacoby 2014; Kupper 2014; Neumann 2002.

⁸ És el cas, per exemple, de l'Arusha National Park, a Tanzània, o del Swiss National Park (Kupper 2014; Neumann 2002).

⁹ Romagosa Casals 2007:272.

¹⁰ Estéban 2011.

¹¹ Valeri 2017b. Els problemes que poden generar els caprins en els boscos no són una novetat. Al llarg del segle XX, en diversos països es van fomentar mesures per fer minvar la cabanya de cabrum per l'efecte negatiu que tenia en la reforestació. Armiero 2011:129-34 parla del cas italià i grec, i Giménez Romero 1991:293-98 del cas espanyol, en concret, del Valle de Valdelaguna (Burgos).

recursos naturals. Armiero afirmava en un article que utilitzar una aproximació basada en el **conflicte ambiental** pot revelar aspectes, tant socials com ecològics, que normalment queden ocults en el paisatge¹². La natura és la principal font de recursos de l'ésser humà. Malgrat ser un tòpic, massa sovint aquesta realitat és oblidada a l'hora de descriure o analitzar fets i processos que han succeït en el passat o succeeixen en el present en diferents societats. Amb molta freqüència, l'accés, l'ús i la gestió dels recursos naturals no han estat repartits de manera equitativa, i aquesta desigualtat ha portat a un conflicte pel control del territori i dels recursos que se'n poden obtenir¹³. Als capítols anteriors hem vist com es van arribar a crear el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (PNAESM, 1955), el Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (PNZVG, 1982) i el Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà (PNAE, 1983), i hem pogut constatar que tant abans com després de la seva creació hi ha hagut diversos col·lectius enfrontats a causa de la incompatibilitat d'usos sobre un mateix conjunt de recursos naturals.

La informació exposada als capítols anteriors ens permet fer un exercici comparatiu entre els tres parcs, sempre dins el marc general de la situació de la protecció de la natura a Catalunya a les dècades en qüestió, i situar-los en el context de discussions més àmplies i genèriques, on apareixen altres protagonistes (científics experts). La intenció és la de bastir una aproximació històrica comparada entre els tres parcs, de manera que les dades factuais de cadascun ens permetin discutir amb més o menys intensitat els diferents temes subjacents a qualsevol procés de protecció d'un espai natural, des de la pretensió de treballar en la intersecció entre la història ambiental i la història de la ciència. Malgrat les seves limitacions i controvèrsies acadèmiques, sembla clar que la història comparada ens proporciona eines útils per a l'anàlisi dels tres processos de protecció dels nostres tres parcs en qüestió. A través d'aquesta anàlisi, que intentarem desenvolupar en les properes pàgines, podrem reconstruir part del procés de creació del patrimoni natural a la Catalunya del segle XX¹⁴.

¹² Armiero 2008; Gil Farrero 2017a.

¹³ Martínez Alier 2006; Vaccaro i Beltran 2007a.

¹⁴ Sobre història de la ciència comparada, vegeu Pyenson 2002. Sobre història ambiental comparada, vegeu Coates et al. 2011; Mathieu 2011; Radding 2005.

Comencem per les característiques bàsiques de cadascun dels espais. La comparació pot semblar difícil si ens fixem, en primer lloc, que no comparteixen la mateixa figura de protecció, sinó que un és un parc nacional i els altres dos, parcs naturals. En segon lloc, la seva ubicació geogràfica, estretament relacionada amb els tipus d'ecosistema i els paisatges que hi podem trobar: un espai d'alta muntanya amb morfologies imponents, un espai d'interior i relativament pla amb tot un conjunt de petits volcans i un paisatge vegetal esponerós i una zona humida costanera de pas en les rutes migratòries de les aus. En tercer lloc, la mida de cada parc, que varia d'entre unes 40.000 ha, a unes 15.000 i finalment, unes 5.000 ha. Cal anar, però, més enllà d'aquestes simples dades, perquè al darrera s'hi troba molta més informació de la que pot semblar a primer cop d'ull.

La figura de protecció aplicada a un espai natural concret té una importància capdal. El parc nacional és una de les figures que comporten una major restricció pel que fa a l'ús dels recursos naturals per part de les comunitats locals. En aquest sentit, si bé la creació del PNAESM no va implicar el desplaçament de persones que visquessin prèviament al parc, com va passar als EUA o a l'Àfrica¹⁵, sí que va afectar els aprofitaments tradicionals que aquestes comunitats locals hi duïen a terme, situació que la implantació d'aquesta figura de protecció ha produït en nombroses ocasions arreu del món¹⁶. Les principals problemàtiques pel que fa als aprofitaments tradicionals al PNAESM han estat les relacionades amb l'explotació forestal i la caça (que també ha estat un tema important al PNAE, el qual es va crear precisament per servir de refugi a les aus). Una de les diferències fonamentals entre un parc nacional i un parc natural és la vocació d'aquest últim de ser un espai de contacte entre la societat i la natura; per tant, no només es pretén conservar el medi natural, sinó també permetre l'aprofitament ordenat dels recursos i l'ús social de l'espai¹⁷. No obstant, la declaració d'un espai natural protegit sempre implica un canvi en les normes sobre què s'hi pot fer i què no i com es pot fer, les quals, si bé incumbeixen tothom qui entra dins dels límits del parc, tenen una afectació major en la població local, que és qui hi viu i hi treballa i que pot veure aquestes noves normes com una imposició forana. La percepció de la importància d'aquesta imposició, el

¹⁵ Vegeu Jacoby 2014; Neumann 2002.

¹⁶ Vegeu Casado de Otaola 1997:396-98, 2010:255; Jacoby 2014; Kupper 2014; Neumann 2002.

¹⁷ BOE 1975a; Corraliza, García Navarro, i Gutiérrez del Olmo 2002:23; DOGC 1985c.

nivell de limitació que comporta, la valoració de les possibles compensacions i la participació en la gestió de l'espai natural protegit estan estretament relacionades amb el major o menor grau d'oposició a la figura de protecció, així com amb els conflictes que es puguin generar en l'ús dels seus recursos naturals. Els conflictes, per altra banda, s'agreugen quan sobre un mateix recurs natural hi ha dues o més opcions pel que fa al seu aprofitament que són mútuament excloents o incompatibles.

La població local de la zona del PNAESM possiblement sigui, dels tres casos estudiats, la que més s'ha oposat a la protecció de l'espai natural. Com ja hem dit, en un parc nacional hi ha una major limitació de les activitats permeses, realitat que afegia encara més dramatisme a l'enorme despoblament que van patir les comarques pirinenques durant les primeres dècades d'existència del PNAESM. Més enllà d'això, un fet fonamental d'aquest espai és que constitueix un exemple paradigmàtic d'un model de presa de decisions de caràcter centralitzat, *top-down*, en què les decisions es prenen a les altes esferes polítiques (en aquest cas, Franco), i ni la població local ni els moviments socials tenen capacitat de decisió. No és, malauradament, un procediment excepcional; massa sovint ha estat la manera en què s'han implantat les polítiques públiques de protecció de la natura¹⁸. Cal dir també que la veu de l'oposició local al PNAESM va començar a sentir-se sobretot a partir de l'intent de reclassificació dels anys setanta, coincidint amb el canvi de règim, que no només va implicar la possibilitat d'oposar-se a un projecte promogut per l'Administració sinó també un major control dels espais protegits i de les activitats que s'hi duïen a terme, de manera que les limitacions estipulades per la normativa van començar a ser una realitat¹⁹. L'oposició local es va centrar fonamentalment en dos aspectes: per una banda, la resistència a la inclusió de nous territoris dins dels límits del parc, per la limitació que això suposava a l'explotació forestal, i l'exigència de poder

¹⁸ Vegeu Beltran i Vaccaro 2008; Carbonell 2007; Jacoby 2014; Kupper 2014; Neumann 2002.

¹⁹ "No sense fonament afirmàvem abans que després de la guerra civil es va obrir el període més fosc de la protecció de la natura a Espanya, encara que, en honor a la veritat, cal precisar que aquest va tenir el seu punt àlgid al període 1957-1970, uns anys durant els quals a l'exigu suport jurídic dels espais protegits espanyols —és a dir, les nímies estipulacions recollides a la Ley de Montes—, hem d'afegir la inexistència de recolzament polític i tècnic a favor dels nostres espais millor conservats, essent unes altres molt diferents les prioritats dels enginyers forestals i dels responsables del Ministerio de Agricultura durant aquells tretze anys" [la traducció és meua] (Mulero Mendigorri 2002:34).

portar el bestiar a pasturar com havien fet durant segles; i per una altra banda, el recolzament a iniciatives econòmiques com ara la urbanització de zones protegides, vistes com a possibles solucions per frenar la pèrdua de població local per emigració. Per contra, tant el PNZVG com el PNAE van ser el resultat de sengles campanyes de salvaguarda en què van estar implicades les poblacions locals, fet que permet identificar tots dos casos com a exemples del model de presa de decisions *bottom-up*, en què les decisions preses pels polítics provenen de peticions i moviments populars²⁰. Aquesta diferència ha estat clau en l'acceptació de la protecció per part de la població local, que va ser, en general, més positiva en el cas dels dos parcs naturals, si bé també hi va haver col·lectius que es van manifestar en contra. El fet que en un parc natural és permès, en general, l'aprofitament ordenat dels recursos naturals, també ha estat un aspecte ben vist per part de la població local, que en el cas del PNZVG viu i treballa dins el parc²¹, en un model d'espai protegit que recorda els parcs nacionals mexicans declarats durant el mandat de Lázaro Cárdenas per la inclusió de la població local, que hi va seguir vivint i treballant²².

Un altre exemple de presa de decisions *top-down* que hem vist en relació al PNAESM és l'aprofitament hidroelèctric mitjançant la construcció d'embassaments. A diferència de les dramàtiques situacions que va comportar la construcció d'embassaments més enllà de la zona d'influència del parc i arreu del territori espanyol²³, bona part de les preses més properes al parc nacional estricte estan situades muntanya amunt dels pobles més elevats, raó per la qual no va ser necessari desplaçar la població local. Les característiques topogràfiques de la zona van ser un altre factor a tenir en compte, atès que orogràficament parlant ja hi ha desnivell creat i les preses poden ser més petites que aigües avall, i encara més si s'aprofiten punts on les valls s'estreixen. Per tots aquests motius són, per a alguns col·lectius, el lloc més adient per construir-hi embassaments²⁴.

²⁰ Sobre el paper de l'esfera pública en la presa de determinades decisions ambientals, vegeu Yearley 1995.

²¹ Estrictament parlant, els nuclis de població no formen part del PNZVG, però estan envoltats pel parc.

²² Vegeu apartat 1.1.

²³ Vegeu Corral Broto 2011, 2014, 2015b; Delgado 1976; Fernández 1999:277-93; Mairal Buil 1993, 2002, 2007; Menjón 2006.

²⁴ Als Alps també es van construir embassaments a partir d'estanys naturals. Landry 2015 explica la construcció de la central hidroelèctrica de Walchensee, als Alps bàvars, i les seves conseqüències ecològiques.

Per a d'altres, en canvi, aquestes mateixes característiques orogràfiques fan del PNAESM un tipus de paisatge que cal protegir. Protecció i generació d'energia hidroelèctrica són dos aprofitaments històricament enfrontats, no només en l'àmbit del PNAESM, sinó també en altres parcs, com el Swiss National Park²⁵ o el Yosemite National Park amb la construcció de la presa a la Hetch Hetchy Valley²⁶.

En la declaració del PNAESM van confluïr dos factors clau consubstancials amb la concepció de la figura de parc nacional més estesa arreu, sobretot durant les primeres dècades, i que tenen relació amb la seva percepció: la valoració estètica dels paisatges de muntanya i la percepció d'aquest tipus d'indret com a espais naturals intocats per la humanitat (sovint, perquè hi ha viscut o els han aprofitat molt poca població)²⁷. Com ja havia passat en altres països, els paisatges de muntanya, majestuosos i imponents, van ser el primer tipus de paisatge que va gaudir de protecció jurídica a Espanya a causa de la seva bellesa. Així es pot llegir a la Ley de Parques Nacionales de 1916:

Art. 2n. Són Parcs Nacionals... aquells llocs o paratges excepcionalment pintorescos, forestals o agrestes del territori nacional... amb l'exclusiu objectiu de... respectar i fer que es respecti la bellesa natural dels seus paisatges.²⁸

El Real decreto de 1917 que desenvolupava la llei anterior descrivia Covadonga i els Picos de Europa com un indret abrupte i amb "belleses panoràmiques i forestals harmonitzades amb els records històrics i religiosos", i la vall d'Ordesa, com quelcom agrest, solitari i selvàtic²⁹. De la mateixa manera, en el Real decreto que el 1918 creava el Parque Nacional del Valle de Ordesa es parlava de les "belleses forestals i hidrològiques, amb les dels seus ambients i horitzons" de muntanyes i valls del país, i s'associava la figura de parc nacional a "paratges de singular bellesa"³⁰. Tots dos parcs nacionals eren descrits dècades més tard com "llocs veritablement notables per les seves condicions naturals i dotats d'excepcionals

²⁵ Kupper 2014:175-218.

²⁶ Merchant 2002:135-36, 234, 258.

²⁷ Vegeu l'apartat 1.1.2.

²⁸ Gaceta de Madrid 1916 [la traducció és meva].

²⁹ Gaceta de Madrid 1917 [la traducció és meva].

³⁰ Gaceta de Madrid 1918c [la traducció és meva].

característiques agrestes i forestals que componen uns paisatges d'inusitada bellesa”³¹. Però a l'apreciació estètica dels paisatges formats per relleus muntanyosos espectaculars i valls cobertes de boscos verds i frondosos, que ha perdurat fins l'actualitat, s'hi van començar a afegir, des del mateix inici dels parcs nacionals espanyols, altres veus, com la del geòleg, paleontòleg i geògraf Eduardo Hernández-Pacheco³², el qual defensava la bellesa dels altres tipus de paisatge presents al país, ric en diversitat natural, que podien ser protegits sota les figures de Sitio i Monumento Natural de Interés Nacional. La idea d'Hernández-Pacheco era aplicar arreu del territori aquestes figures, menys restrictives que la de parc nacional³³, en espais menys extensos i “d'acord amb un criteri científic i plural que atengués a la ‘bellesa del seu rocam, de la seva vegetació, de les seves particularitats faunístiques i, en general, d'índole geogràfica i geològica”³⁴. Així, els espais protegits serien una representació més fidel de la diversitat dels valors naturals del país, on, més enllà de les zones muntanyoses i verdes, també hi havia paisatges aspres i secs de tonalitats terroses, els quals, tal com reconeix Casado de Otaola, requerien un canvi en els cànons estètics que no era fàcil per a la majoria de la població³⁵.

³¹ Gaceta de Madrid 1954a [la traducció és meua].

³² Eduardo Hernández-Pacheco y Estevan (1872-1965) es va llicenciar en Ciències Naturals a la Universidad Central de Madrid, on es va doctorar l'any 1896. El 1899 va guanyar la càtedra d'Història Natural a l'Institut de Còrdova, lloc que va deixar el 1907, quan va començar a col·laborar amb el Museo de Ciencias Naturales de Madrid. L'any 1910 va guanyar la càtedra de Geología Geognóstica y Estratigráfica a la Facultad de Ciencias de la Universidad Central de Madrid, que també comportava esdevenir el cap de la Sección de Geología y Paleontología Estratigráfica al Museo de Ciencias Naturales. El 1917 va entrar a formar part, com a vocal universitari, de la recentment creada Junta Central de Parques Nacionales, dins la qual seria nomenat Delegado Inspector de Sitios y Monumentos Naturales de Interés Nacional l'any 1929, i l'any 1931 va entrar a formar part de la nova Comisaría de Parques Nacionales (Casado de Otaola 2000:VIII-XI, 2010:205-17; Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000a:51-56).

³³ La dificultat de l'aplicació de la figura de parc nacional queda palesa en el fet que després de 1918, els següents parcs nacionals que es van declarar van ser el del Teide i el de la Caldera de Taburiente, tots dos l'any 1954. El principal motiu per a la seva protecció va ser la bellesa de les impactants morfologies dels seus paisatges, caracteritzats per la mescla de vessants pendents, profunds barrancs i cims elevats; en el cas de la Caldera de Taburiente, la presència abundant d'aigua i la vegetació també van ser factors que van motivar-ne la protecció (Gaceta de Madrid 1954b, 1954a).

³⁴ Inclou, entre cometes simples, una cita de Hernández-Pacheco (Casado de Otaola 1997:398) [la traducció és meua].

³⁵ Casado de Otaola 2010:262-63.

De fet, aquests cànons estètics no només van arribar fins ben entrada la segona meitat del segle XX, sinó que les campanyes de salvaguarda del PNZVG i del PNAE s'hi van haver d'enfrontar. En el cas de la zona volcànica, Mallarach i Carrera afirmava a finals de la dècada dels noranta, quan ja feia quinze anys de la protecció del PNZVG, que a Catalunya no era habitual l'associació dels conceptes *patrimoni* i *geologia*, i que, en parlar de protecció del medi natural, normalment es donava per fet que es feia referència a la biodiversitat³⁶. Cal tenir en compte que en el moment de la creació d'aquest parc natural ja hi havia antecedents de morfologies volcàniques protegides a nivell estatal, els Parques Nacionales del Teide (1954), de la Caldera de Taburiente (1945), de Timanfaya (1974) i de Garajonay (1981). Els volcans olotins, però, no tenen una aparença tan espectacular i, com ja s'ha dit, ni tan sols eren coneguts com a volcans a l'inici de la campanya de salvaguarda, així que la percepció de la població local era més aviat de desconeixement i d'una certa indiferència. Als aiguamolls, en canvi, l'opinió majoritària era negativa, ja que és un tipus de paisatge relativament monòton, sense elements visuals que destaquin, i a més, s'associava a la presència de malària, endèmica en aquest tipus d'ecosistema durant segles. També hi havia dos antecedents de zones humides protegides a nivell estatal, els Parques Nacionales de Doñana (1969) i de las Tablas de Daimiel (1970), aquest últim també greument amenaçat de dessecació³⁷. No obstant, a l'inici de la campanya de salvaguarda l'estat de conservació de les maresmes empordaneses era pèssim, fet que causava poca presència d'aus i aquesta, al seu torn, no ajudava a fer veure el potencial que tenien com a ecosistema valuós³⁸. En tots dos casos, al llarg de les campanyes de salvaguarda hi va haver un gran canvi en la percepció del paisatge, tant per part de la població local com de la població catalana en general.

Així doncs, la **percepció del paisatge** és i ha estat un element molt important en la protecció d'espais naturals. Tanmateix, parlar de percepció del paisatge no deixa de ser

³⁶ Mallarach Carrera 1998a:229.

³⁷ Trobareu més informació sobre la dessecació d'aiguamolls arreu a l'apartat 1.1.2. A la Garrotxa també es van dessecar aiguamolls (Mallarach Carrera 1982a).

³⁸ A Vileisis 1997 podeu llegir una història de les zones humides dels EUA, des dels esforços per dessecar-les o omplir-les a l'aparició de la seva protecció, la qual, segons l'autora, és deguda a un major coneixement sobre el funcionament d'aquest tipus d'ecosistema.

una redundància si tenim en compte la definició del Conveni Europeu del Paisatge del concepte *paisatge* com “una part del territori tal com la percep la població, el caràcter de la qual resulta de l’acció dels factors naturals i/o humans i de les relacions que s’estableixen entre ells”³⁹. De fet, normalment la població local i la visitant no perceben el paisatge de la mateixa manera, sinó que tenen en compte diferents aspectes de l’entorn, tal com explica Tuan, segons el qual “la percepció i els judicis que sobre l’entorn tenen autòctons i visitants no coincideixen molt, atès que les seves respectives experiències i propòsits tenen poc en comú”. Així, mentre el visitant té una percepció simple de l’entorn, fonamentalment basada en allò que veu i, per tant, l’aprecia com a paisatge, l’autòcton té una “actitud complexa derivada de la seva immersió en la totalitat de l’entorn”⁴⁰. El turisme valora el paisatge des d’un punt de vista estètic, i el percep com un espectacle, ja que no l’associa a l’experiència i el món viscut quotidians, ni al passat, als records o a les emocions i sensacions; s’estableix, segons Nogué, “la distància espectador/escena típica de qualsevol espectacle”⁴¹.

Per altra banda, el ja citat conveni europeu reconeix el paisatge com “una part essencial de l’entorn de les poblacions, expressió de la diversitat del seu patrimoni cultural i natural comú i fonament de la pròpia **identitat**”⁴². Als capítols dedicats al PNZVG i al PNAE hem pogut veure la importància que els membres dels grups que buscaven la salvaguarda d’ambdós espais naturals atorgaven al paisatge com quelcom inseparable de la seva identitat com a garrotxins i empordanesos, respectivament⁴³. Uns i altres consideraven que volcans i maresmes eren el més característic del seu paisatge i, com a tal, la seva destrucció comportaria una pèrdua enorme per a la col·lectivitat impossible de compensar monetàriament⁴⁴, perquè seria l’equivalent a perdre la pròpia identitat.

³⁹ Consell d’Europa 2000:Art. 1.

⁴⁰ Tuan 2007:332, 92 [la traducció és meva].

⁴¹ Nogué Font 1985:167-73.

⁴² Consell d’Europa 2000:Art. 5, apartat a.

⁴³ Vegeu apartats 3.3. i 4.3.

⁴⁴ Aquí podem veure un exemple del que en economia ecològica es coneix com a diferents llenguatges de valoració i incommensurabilitat de valors, és a dir, l’absència d’una unitat comuna de mesura: mentre uns

Alhora, tots dos grups de pressió expressaven la seva topofília⁴⁵, els seus profunds llaços d'afecte pel paisatge que els envoltava, que van ser una de les motivacions bàsiques en la seva implicació en les campanyes de salvaguarda.

En el cas de les comarques on està emplaçat el PNAESM, la identitat local s'expressa mitjançant l'expressió "ser del país"⁴⁶ i la pertinença a una *casa* concreta d'un poble determinat. Quan es parla d'algú, per identificar-lo se'n diu el nom i la casa (i el poble, si és el cas). Tal com diu Beltran, la casa és "un element de referència en la construcció de la identitat personal" dels individus i una institució molt important en l'organització social pirinenca, perquè "integra tres elements fonamentals en un pla social i econòmic: un grup residencial, un patrimoni familiar (un edifici per a la residència, terres de conreu i bestiar) i una producció conjunta"⁴⁷. Àmpliament estudiada, la casa pirinenca⁴⁸ es caracteritza, entre altres aspectes, per la unitat del patrimoni i la designació d'un hereu (normalment el primer fill mascle) o d'una pubilla (en cas que no hi hagués cap fill mascle) que ho heretava tot⁴⁹. La identificació amb la casa arriba al punt que l'hereu, en heretar, n'assumeix el nom, és a dir, passa a ser conegut pel nom de la casa, i no pel seu nom propi, i la mestressa sovint n'assumeix el nom feminitzat. La pertinença a una casa també tenia una importància més material, atès que eren les cases les que tenien accés als drets i béns comunals, mentre que la gent de fora no hi tenia accés (o havia de pagar per tenir-

parlen d'aprofitament de recursos naturals i generació de benefici econòmic, els altres parlen de paisatges i ecosistemes únics i d'identificació amb ells (Martínez Alier 1999, 2006; Martínez Alier i Roca Jusmet 2001:192-275).

⁴⁵ Trobareu més informació sobre aquest concepte a Tuan 2007.

⁴⁶ Pep Coll parla de l'ús del mot *país* al Pallars (Coll 2014). L'ús és el mateix a la Ribagorça, en podeu veure una mostra a Rispa Pifarré 2005. Hi ha també un sentit de pertinença a la muntanya, de ser muntanyès, una distinció entre muntanya i plana, entre *ací dalt* i *allà baix* (González Bueno 1991).

⁴⁷ Beltran 1996:67 [la traducció és meva].

⁴⁸ Vegeu Beltran 1994, 1996; Comas d'Argemir 1984; González Bueno 1991; Guirado González 2011.

⁴⁹ La resta de fills, els *cabalers* o fadrísters, rebien una compensació econòmica, el *cabal*, quan es casaven o morien els seus pares, i podien quedar-se a la casa d'origen mentre fossin solters i treballessin per la casa.

ne), i fins i tot la gent que arribava i s'establí als pobles no era admesa automàticament com a membre del comú⁵⁰.

El paisatge és, en paraules de Nogué, un "element fonamental en els processos de creació i consolidació d'identitats territorials, a totes les escales"⁵¹, inclosa la nacional, la qual va estar molt present als discursos de protecció de la natura a Catalunya a partir de la dècada dels setanta, si bé no necessàriament associats als espais naturals estudiats en aquesta tesi, tot i que també hi van aparèixer, ocasionalment, discursos semblants. Per a Sargatal, "si algun dia Castelló d'Empúries perdés l'esmentat estany,... tots els catalans perdrien una peça bàsica del patrimoni natural del nostre país"⁵². A la Garrotxa, "és i no és el Croscat el que s'emporten. És tota una geografia que és nostra de tots"⁵³. A la Introducció hem vist diversos exemples d'ús del paisatge i la natura per a la construcció d'una identitat nacional en diferents indrets, com ara els EUA, Xile, Mèxic, Alemanya o Itàlia⁵⁴. La mateixa situació es va donar a Espanya durant el *regeneracionismo*⁵⁵ i va arrencar amb la Renaixença a Catalunya. En aquest període va néixer l'excursionisme català, la institucionalització del qual va estar lligada, en els seus orígens, a la recerca de les arrels històriques, artístiques i arqueològiques, i al conreu de les ciències naturals, però sempre sota la fita principal del progrés de Catalunya com a nació⁵⁶. Per altra banda, el 1899 es va fundar a Barcelona la Institució Catalana d'Història Natural (ICHN)⁵⁷, quatre socis de la qual van entrar a formar part de la primera Junta Municipal de Ciències

⁵⁰ Trobareu més informació sobre l'organització social dels pobles pirinencs pel que fa als veïns (entre els quals hi havia les *cases velles* i les *cases noves*) i als no veïns (*estadants o forasters*) i la seva relació amb els comunals a Guirado González 2011:453-60 per al cas pallarès, a Beltran 1996 per al cas aranès i a Comas d'Argemir 1991 per al cas de l'Alt Aragó.

⁵¹ Nogué Font 2010:13.

⁵² Sargatal Vicens 1981.

⁵³ La Garrotxa 1977b.

⁵⁴ Vegeu Armiero 2011; Blackburn 2006; Cronon 1995; Guerrero-Medrano 2016; Kupper 2014; Nash 2014; Valdés 2014.

⁵⁵ Vegeu Casado de Otaola 2010.

⁵⁶ Martí Henneberg 1994.

⁵⁷ Trobareu informació sobre la trajectòria de la ICHN a Camarasa 2000.

Naturals (1906), promoguda per l'Ajuntament barceloní⁵⁸. En aquest context, un grup de clergues naturalistes van conrear la història natural al Seminari Conciliar de Barcelona, en particular l'estudi i la descripció de les principals muntanyes catalanes: Montseny, Montserrat i el Pirineu⁵⁹.

En ple franquisme, i malgrat la repressió del catalanisme, el paper de la muntanya de Montserrat com a símbol identitari es va materialitzar el 1950 amb el decret de creació del Patronat de la muntanya, on també es parlava de "la importància religiosa i cultural" del monestir⁶⁰. Segons alguns autors, "a Catalunya, les muntanyes esdevingueren, al segle XX, un refugi religiós, lingüístic i nacional (i especialment recollit pel moviment excursionista) contra la dictadura de Franco"⁶¹. Segons Nogué, Montserrat és el "símbol per excel·lència de la pàtria catalana", però també són importants el Pirineu o el Montseny, per posar altres exemples. "La muntanya és i ha estat utilitzada pel nacionalisme català, sobretot per aquell nacionalisme de caràcter més conservador i tradicionalista, suggerint així uns orígens de la nació remots en el temps, per no dir divins"⁶². Tanmateix, la muntanya no és l'únic element natural que s'associa a la identitat nacional, com veurem tot seguit.

Ja a la Transició, l'abril de 1976, la ICHN publicava el llibre *Natura, ús o abús? Llibre Blanc de la Gestió de la Natura als Països Catalans*. El títol del llibre ja és una declaració d'intencions a nivell polític, i més tenint en compte que s'havia escrit encara en vida de Franco. Redactat de manera col·lectiva per un nombrós grup de científics naturals de diferents disciplines, feia una anàlisi exhaustiva de les característiques i els problemes del medi ambient (geològic, aquàtic, edàfic, vegetal i faunístic), detallava les espècies i les zones amenaçades i proposava orientacions per a una gestió ecològica del país, entès com el territori de parla catalana. Era aquest mateix país a qui anava dirigida la dedicatòria: "Al país, amb l'esperança d'ésser-li útils", i el que apareixia a la presentació:

⁵⁸ Camarasa 2000; Casado de Otaola 2010:192-202.

⁵⁹ Almera 1880; Roma Casanovas 2001.

⁶⁰ BOE 1950.

⁶¹ Darier i Tàbara 2006:44.

⁶² Nogué Font 1993:197-98.

... una obra que recollís els problemes del nostre sofert país... Els problemes del país en tant que medi físic, en tant que marc, en tant que país geogràficament parlant. O sigui els problemes de la nostra Natura... Sobre l'oportunitat de fer una obra entorn de la gestió de la Natura a casa nostra no crec que calgui dir gran cosa.⁶³

La segona edició, de 1988, incloïa un advertiment que la presentava, on s'hi pot llegir:

Molts pensem que la vertebració dels Països Catalans és possible i, sobretot, desitjable. Molts pensem que en afers com la gestió del medi natural és possible, i sobretot desitjable, precisament en aquest marc, que per cert ultrapassa els tres territoris autonòmics evocats per a coincidir, precisament, amb allò que identifiquem, nogensmenys, com el nostre país.⁶⁴

El mes de setembre de 1976, any de la primera edició del *Llibre Blanc*, l'Assemblea de Catalunya feia públic el manifest "Salvem Catalunya per la Democràcia", en què lligava la "lluita per el retorn de la sobirania al poble" amb el "combat per a salvar el patrimoni natural de Catalunya" i feia "una crida a la mobilització popular a l'entorn dels grans problemes que afecten el medi ambient a Catalunya"⁶⁵. Per la seva banda, el Congrés de Cultura Catalana va engegar cinc campanyes de mobilització popular, entre les quals hi havia la Campanya per a la Salvaguarda del Patrimoni Natural. Els seus objectius eren fer una tasca d'extensió cultural, sensibilització i conscienciació de la problemàtica ecològica i del patrimoni natural dels Països Catalans; formar teòricament i metodològica els grups que treballaven en aquest camp, tot ajudant-los a articular un plantejament globalitzat i participatiu; forçar les instàncies pertinents a prendre decisions de real eficàcia en matèria de bon ús dels sistemes naturals, i dur a terme accions territorials concretes de correcció de mals usos. Aquesta campanya va tenir una durada limitada, fins l'octubre de 1977, i només pretenia dinamitzar els grups i les persones que ja treballaven en el aquest àmbit⁶⁶.

⁶³ Folch 1976, 1988.

⁶⁴ Folch 1988:11.

⁶⁵ Camarasa i Senent-Josa 1977:127-30.

⁶⁶ Camarasa i Senent-Josa 1977:135-39; Mallarach Carrera 1977.

En general, hi havia la voluntat de trencar amb la manera de fer les coses imperant durant els quaranta anys de franquisme, a tots els nivells, i la gestió de la natura era un d'ells. Així, es parlava de “l’obra destructora de la dictadura”⁶⁷, amb aquestes paraules o expressions similars:

La situació del patrimoni natural de Catalunya s’ha deteriorat tant en els últims anys, i les amenaces que pesen sobre ell són tan greus que és inajornable una àmplia mobilització popular que eviti que, en molts llocs, si no a tot el país, assoleixi nivells totalment irreversibles abans que unes institucions plenament catalanes i democràtiques puguin arbitrar mesures cara a una gestió global i racional d’aquest patrimoni col·lectiu.⁶⁸

Seran les noves generacions que pagaran les conseqüències de tots aquests anys d’immoralitats i desfetes... Hem d’esperar que la Generalitat comenci procurant salvar el més elemental: pura i senzillament la pell d’aquest país... Sols partint d’aquí podrem parlar tots, joves i grans, del fet d’ésser catalans. Mentre deixem que ens destrueixin el país, no podrem mai dir el que som... És un repte que tenim tots per a netejar d’una vegada per totes els vestigis d’un règim que ha deixat el país emmanllevat a les mans del més despòtic i depredador capitalisme.⁶⁹

Tanmateix, durant el franquisme també hi va haver alguns casos de lluita per la defensa de determinats espais naturals, identificats per alguns autors com a crítiques contra el règim, com per exemple la campanya “El Saler per al poble”, que ha estat estudiada per la historiadora Sarah Hamilton. En la seva anàlisi d’aquest cas, afirma que “el paisatge i el medi ambient van tenir papers crítics en la creació d’un espai social per a la protesta durant l’època tardofranquista”, atès que “els joves activistes espanyols entenien les dues coses –la protecció del medi ambient i el rebuig del règim– com a intrínsecament vinculades”. En part, els activistes van poder dur a terme la seva tasca perquè “atès que els grups de conservació, com Adena i la SEO, havien estat totalment acceptats i integrats al règim, els nous ecologistes van ser capaços d’emascarar la seva oposició fonamental

⁶⁷ Camarasa i Senent-Josa 1977:51-55.

⁶⁸ Manifest de l’Assemblea de Catalunya “Salvem Catalunya per a la democràcia” (14 de setembre 1976) (Camarasa i Senent-Josa 1977:127).

⁶⁹ La Garrotxa 1977b.

al sistema polític i econòmic darrera el llenguatge permisible de la salut dels ecosistemes i la conservació del paisatge”. “Les paraules i accions (dels ecologistes en els darrers anys de la dictadura) suggereixen que les causes i el llenguatge ambientals van proveir una coberta convenient per a una agenda més subversiva”⁷⁰.

En els discursos dels activistes que lluitaven per la protecció de la natura en general o d'espais concrets, un argument sempre present era la denúncia del mal estat en què es trobava el medi natural. De fet, aquesta queixa era el resultat, de nou, d'una percepció, en aquest cas, la percepció que la natura, o alguns ecosistemes o hàbitats, estaven en perill de destrucció o d'extinció. Tal percepció amarava tot un conjunt de coneixements, valors, afectes i interessos que anaven més enllà del simple lament i pretenien donar una resposta que capgirés la situació. És, com dèiem a la introducció, la definició del terme *endangerment sensibility*, encunyat fa pocs anys per Vidal i Dias⁷¹, que està estretament relacionat amb el concepte de patrimoni protegit, atès que el que es busca en declarar quelcom patrimoni protegit (ja sigui cultural, lingüístic o natural) és evitar-ne la destrucció o desaparició. Aquesta percepció sobre el mal estat de certs espais naturals es va estendre entre certs sectors de la societat catalana de la segona meitat del segle XX, sobretot al darrer quart de segle. L'Assemblea de Catalunya mostrava aquesta mateixa percepció al seu manifest *Salvem Catalunya per a la democràcia*, el 14 de setembre de 1976:

La situació del patrimoni natural de Catalunya s'ha deteriorat tant en els últims anys, i les amenaces que pesen sobre ell són tan greus que és inajornable una àmplia mobilització popular que eviti que, en molts llocs, si no a tot el país, assoleixi nivells totalment irreversibles.⁷²

⁷⁰ La Devesa del Saler, “uns dotze quilòmetres de platges de sorra blanca, boscos ombrívols, i atmosfera tranquil·la”, situada al sud de la ciutat de València, hauria estat un exemple d'aquesta situació. L'ajuntament va projectar-hi la construcció d'instal·lacions que podrien allotjar 100.000 turistes. Trobareu més informació sobre la campanya “El Saler per al poble” a Hamilton 2016 [la traducció és meva]g.

⁷¹ Vidal i Dias 2016.

⁷² Camarasa i Senent-Josa 1977:127.

En consonància amb aquest manifest, van sorgir multitud de campanyes amb l'eslògan "Salvem...!", si bé algunes d'elles havien aparegut amb anterioritat⁷³. Per la seva banda, la Campanya per a la Salvaguarda del Patrimoni Natural, engegada pel Congrés de Cultura Catalana la tardor de 1976 ho explicitava en el primer dels seus objectius, que era "fer una tasca d'extensió cultural, sensibilització i conscienciació de la problemàtica ecològica i del patrimoni natural dels Països Catalans", en col·laboració "amb les entitats excursionistes esteses arreu, i amb d'altres entitats particularment preocupades pels problemes de la Natura". La Campanya havia de servir per "dinamitzar els grups (i les persones) que ja treballen en aquest camp; ells són els qui, en definitiva, han de dur a terme i prosseguir la tasca, tant pel que es refereix a la lluita contra les agressions a la Natura"⁷⁴.

Però mentre alguns sectors alertaven que la natura estava molt malmesa i en perill i calia posar remei a una situació que feia massa temps que durava i exigien la protecció del patrimoni natural català, hi havia altres sectors que creien que la degradació ambiental era un dany col·lateral del progrés i que la natura era una font de recursos naturals, de matèries primeres (i indirectament, de llocs de treball). De fet, uns i altres utilitzaven paraules diferents per referir-se al mateix. Mentre els promotors de la salvaguarda parlaven de "natura" i "patrimoni natural", els que donaven suport a les empreses parlaven de "recursos naturals". Malgrat que els tres conceptes fan referència a la mateixa idea, fer-ne servir un o un altre no és, precisament, quelcom intranscendent. En general, quan es parla de recursos naturals, s'acostuma a fer referència a la seva explotació, al seu ús per a activitats del sector primari o secundari, sobretot. En parlar de protecció, en canvi, se solen utilitzar els conceptes de natura o patrimoni natural. Aquesta

⁷³ Una campanya que es va fer força visible va ser "Salvem el Ter", sorgida arran d'un episodi de contaminació per metalls pesants del riu el dia 6 d'agost de 1976 que va provocar la mort per asfíxia de milers de peixos i que va afectar les terres de cultiu i les colònies de gavines i martinets de la desembocadura del riu. Es va organitzar una manifestació en la que van participar unes 4.000 persones i es va formar una Comissió de Defensa del Ter a partir d'entitats i associacions de veïns de diversos pobles del Baix Ter, la qual va responsabilitzar de la contaminació a la paperera Torras Hostench de Sarrià de Ter i el seu Conseller d'empresa i president de la Diputació de Girona, Antoni Xuclà, i va seguir treballant per una millora de la qualitat de les aigües d'aquest riu (Bouvard i Pécuchet 1977a; Camarasa i Senent-Josa 1977:62-63, 147-56).

⁷⁴ Camarasa i Senent-Josa 1977:135-36.

divergència semàntica és el resultat de diferents percepcions, és a dir, de diferents visions, idees i imatges sobre la natura, les quals acabaran condicionant el tipus d'ús i gestió que s'hi dugui a terme. El rol de la percepció, els valors i les actituds es fa més evident quan esclata un conflicte en relació a l'accés, l'ús i/o la gestió d'un o d'un conjunt de recursos naturals. Com hem vist al llarg d'aquesta tesi, la protecció dels espais naturals descrits va ser, en el seu moment, una de les múltiples opcions plantejades per tal de gestionar cadascun dels espais. La incompatibilitat entre aquests usos, ja fossin tradicionals o relativament nous, va desencadenar diversos conflictes entre aquells grups que veien un paisatge amb valors estètics i/o científics que calia conservar, un espai de caça o pesca, un territori on desenvolupar aprofitaments tradicionals com els que havien dut a terme els seus avantpassats, una recurs turístic de neu o platja o una font de matèries primeres o d'energia. A aquestes visions cal afegir les emocions que cadascun dels indrets generava en els diferents grups, sobretot pel que fa als sentiments identitaris, que també van jugar un paper molt important en els processos de protecció dels tres espais estudiats.

Arribats a aquest punt, seria pertinent preguntar-nos per què es van acabar protegint els tres parcs i què va fer decantar la balança cap a l'opció de protecció quan n'hi havia d'altres per escollir. La resposta dista molt de ser senzilla, però ha d'incloure, necessàriament, els diferents actors o grups d'actors que van protagonitzar els conflictes, els interessos que van defensar, com ho van fer, els discursos que van utilitzar i, sobretot, el poder o la capacitat d'influència real de cadascun d'ells a l'hora de fer prevaler la seva posició. Durant les dècades que abasta la tesi, a Catalunya es van produir nombrosos conflictes ambientals, molts més que els tres casos estudiats. Tanmateix, a grans trets, podem identificar un conjunt de personatges que podem trobar en gairebé tots ells. Un actor habitual és l'empresa, entitat o administració que duu o vol dur a terme un projecte en un espai concret, i que és el desencadenant del conflicte. Habitualment, aquests protagonistes tenen més poder que no pas els altres, i aprofiten aquesta circumstància en les seves actuacions. Un altre actor evident és la població local, normalment repartida entre partidaris i detractors del projecte, que en realitat no sol actuar com un sol bloc, sinó que s'atomitza en diferents grups de pressió segons els seus interessos. La classe política, per una banda, i els mitjans de comunicació, per una altra banda, també tenen papers

rellevants en el desenvolupament i la conclusió dels conflictes. Uns altres actors usuals són els activistes, que lluiten contra el projecte utilitzant totes les estratègies que creuen convenients. I finalment, els experts també són personatges habituals als quals acostumen a recórrer els activistes, però també els partidaris del projecte, per tal de legitimar les respectives posicions. Amb tot, molt sovint actuen *motu proprio*, sense ser reclamats per altres protagonistes, com una estratègia per tal de guanyar legitimitat com a grup.

El poder de què gaudien i que van exercir les empreses relacionades amb els tres espais naturals analitzats queda palès al llarg del període estudiat, en ocasions des de la mateixa creació de l'empresa. És el cas d'ENHER, la meitat de les accions de la qual eren propietat de l'INI, que va gaudir de diversos avantatges com són la reserva dels cabals de tota la conca hidrogràfica de la Noguera Ribagorçana, fet que suspenia les concessions que haguessin demanat altres empreses amb anterioritat; el dret d'adquirir fusta a un preu inferior al de mercat, i l'obligació de les empreses fusteres a vendre-li la fusta; i la facultat d'expropiar les terres necessàries per a la construcció d'infraestructures, ja fossin preses, canonades, sifons, vies d'accés, etc., activitat que va afectar la població local. Tant ENHER com les altres empreses hidroelèctriques han mantingut la seva activitat després de la declaració del parc nacional, si bé majoritàriament fora del parc estricte, amb la notable excepció de les preses que embassen els estanys de Sant Maurici, Negre o Amitges. Una altra activitat empresarial que es duia a terme prèviament als terrenys que després van esdevenir parc nacional era l'explotació forestal, activitat que AFOPISA, empresa propietat de la família de Joan Ventosa i Calvell, cofundador de la Lliga Regionalista, va mantenir dues dècades després de la protecció, i que només va finalitzar quan l'empresa va vendre les seves finques a ICONA a principis dels anys vuitanta. Les terres propietat d'aquesta empresa i les que pertanyien a Pirineos Espot, impulsora de les pistes d'esquí de Super Espot, quedaven fora de la proposta de reclassificació i ampliació del parc nacional que es va proposar a la dècada dels setanta i que no va prosperar, que es basava en l'ampliació del parc cap a terres públiques i comunals i la retallada de zones prèviament protegides que pertanyien a aquestes empreses. En canvi, a la muntanya d'Espot, propietat del Comú de veïns d'Espot, des del moment de la declaració del parc nacional s'hi va limitar l'explotació forestal. Es veu, per part de l'Administració pública, un

tractament força diferenciat de la propietat comunal⁷⁵, un tipus de propietat poc habitual al conjunt català però, en canvi, molt important a l'Alt Pirineu i Aran, i de la propietat privada, sobretot quan el propietari és algú amb poder polític o econòmic.

A diferència del parc nacional, a la Garrotxa i l'Empordà, si bé en un primer moment la població local era relativament partidària tant de l'explotació dels volcans com de la urbanització dels aiguamolls, va acabar havent-hi força suport local a les campanyes de salvaguarda, com ho mostra la participació als actes públics organitzats pels grups activistes. Cal dir, però, que en el cas dels aiguamolls, segurament a causa de la percepció negativa que generaven aquest tipus d'ecosistema, i per l'èxit econòmic que havia comportat Empuriabrava, el recolzament local, sobretot des dels pobles, a la proposta urbanitzadora va ser més clara i va durar més temps. Tanmateix, finalment el suport de la població local va ser un factor clau de l'èxit de les campanyes de salvaguarda, que van desembocar en la protecció d'ambdós espais naturals, si bé l'amenaça que suposaven les activitats extractiva i urbanitzadora no van desaparèixer fins que la Generalitat no va adquirir l'empresa minera i les terres on s'havia d'edificar la marina residencial.

Les dues campanyes de salvaguarda, realitzades en paral·lel (a la Garrotxa, entre 1975 i 1982, i a l'Empordà, entre 1976 i 1983), van ser liderades per sengles grups de pressió, la CPPZV i el GDAE (substituint posteriorment per la IAEDEN). Tots dos estaven formats per població local, i com a tal, manifestaven la seva estima per la terra, el paisatge que consideraven familiar i amb el qual se sentien identificats i units per un lligam sentimental; però els seus membres també tenien formació en ciències naturals: a la Garrotxa, en geologia i botànica; a l'Empordà, en zoologia, botànica i geografia. Com a activistes, van desenvolupar campanyes de pressió força interessants i amb notables similituds. A la Garrotxa, la CPPZV va centrar la seva campanya en tres fronts. Primer, la divulgació dels valors naturals de la zona volcànica que la convertien en quelcom digne de ser protegit, per tal d'aconseguir una gran adhesió popular a la campanya; segon, la denúncia de projectes i actuacions que possessin en perill la conservació de les

⁷⁵ Saraiva 2016 explica algunes de les polítiques va dur a terme el règim feixista de Salazar a Portugal en terres comunals, bona part de les quals van ser reforestades i van esdevenir forests estatals. L'article també parla dels plans d'irrigació i de

morfologies volcàniques; i en tercer lloc, la dinamització de mobilitzacions populars. A l'Empordà, el GDAE també va centrar part de la seva campanya en la divulgació dels valors naturals dels aiguamolls entre la població local i la regional, així com en l'organització de mobilitzacions populars reivindicatives, i a intentar evitar les obres, tant a nivell legal com d'una manera més directa mitjançant l'ocupació dels terrenys. El més important, però, va ser aconseguir un ampli suport popular. Tant la CPPZV com el GDAE/la IAEDEN van utilitzar arguments similars: els alts valors naturals dels espais, la defensa de la natura en un sentit ampli, la importància de salvaguardar el patrimoni natural, un canvi polític i de mentalitat, la necessitat d'una gestió del territori, etc. Cal tenir en compte que la major part dels membres de la CPPZV i del GDAE eren joves en formació quan es van crear els grups de pressió, però gràcies a la intensa labor de divulgació que van dur a terme durant les campanyes de salvaguarda, van acabar sent reconeguts com a experts, veus a consultar i a tenir en compte a l'hora de planificar i executar plans de gestió. En tots dos casos, els líders de les campanyes van publicar llibres de divulgació sobre la zona que es volia protegir (juntament amb altres membres dels grups), van ocupar llocs de responsabilitat com a experts i van acabar esdevenint els primers directors dels nous parcs.

Però, com dèiem, a l'inici de les campanyes de salvaguarda, els membres d'ambdós grups eren persones joves a l'inici de la seva etapa formativa, així que van recórrer a científics **experts** reconeguts com a tals per obtenir el seu suport. En efecte, la CPPZV i el GDAE van comptar amb el suport, explícit o implícit, de científics reconeguts que pertanyien al món acadèmic barceloní, així com d'institucions naturalistes i associacions ecologistes tant d'àmbit català com espanyol i fins i tot internacional. Professors de la UB i la UAB, la ICHN, membres del CSIC, els assistents al col·loqui organitzat per la societat ornitològica belga AVES, DEPANA⁷⁶, AEORMA, etc., van actuar com a referents durant les campanyes, mentre els membres dels grups de pressió anaven agafant ells mateixos experiència fins a acabar sent reconeguts com a experts. Però també van participar, en alguns casos més activament que en altres, en aquestes i altres campanyes, com expressava el botànic

⁷⁶ DEPANA va participar activament en la campanya per la salvaguarda dels aiguamolls de l'Empordà, com ho demostra el fet que fos una de les entitats organitzadores i participants de l'ocupació dels aiguamolls.

Bolòs, director de l'Institut Botànic de Barcelona en un discurs llegit a la delegació a Barcelona del CSIC en la sessió dedicada a Sant Isidre el 1973:

Cada vegada és més freqüent que aquelles persones que s'ocupen en l'estudi dels éssers vius i dels paisatges naturals hagin d'interrompre els seus treballs de caràcter teòric per ocupar-se en la defensa d'elements de la natura amenaçats de destrucció... Les posicions d'avantguarda en la lluita han de sostenir-les, de totes maneres, per el moment, els científics i tècnics de les diferents especialitats.⁷⁷

Bolòs va ser un dels primers científics a donar la veu d'alarma pel que feia a l'estat del medi natural. En el mateix discurs, ja citat, trobem aquest altre fragment:

La situació és, en efecte, tan greu, que justifica amb escreix el to alarmista de molts dels textos que es difonen. L'home, en dilapidar irracionalment les riqueses que li ofereix la Terra, està posant en perill la seva supervivència o, si més no, la perpetuació de la societat pròspera que s'ha establert a les parts més afavorides del món. Les reserves de matèries primeres es redueixen ràpidament, grans extensions de terreny, erosionades per la pluja i el vent –en haver perdut el mantell de vegetació que les protegia– es converteixen en erms improductius, les aigües marines i continentals es carreguen de deixalles i veuen alterades greument les seves propietats. Inclús l'aire queda contaminat de manera que pot afectar seriosament la salut de l'home i de molts altres organismes. Centenars d'espècies vegetals i animals han desaparegut o estan en vies d'extinció com a conseqüència de la destrucció dels ambients en què es desenvolupaven o a causa de l'acció directa de l'home, de vegades voluntària, altres vegades més o menys inconscient, com en el cas de l'ús de productes insecticides, herbicides, etc., que, alhora que eviten alguns danys als conreus agrícoles, causen veritables hecatombes en els organismes silvestres no danyosos.⁷⁸

També va ser un dels nombrosos autors que van col·laborar en la redacció del *Llibre Blanc*, la concepció de la qual partia d'aquesta mateixa percepció de degradació ambiental:

Només cal pujar al Tibidabo, posem per cas, i mirar: què t'han fet, país? Quan s'arriba on hem arribat, el neguit d'inventariar, de constatar, de protestar, de preservar, de

⁷⁷ Bolòs 1973:7, 9 [la traducció és meva].

⁷⁸ Bolòs 1973:7-8 [la traducció és meva].

sensibilitzar envaeix qualsevol ciutadà mínimament responsable. Un llibre com aquest més encara que necessari, era inevitable: tothom qui hi ha col·laborat s'ha tret com un pes de sobre. I de necessari n'és, tanmateix. Estic convençut que molts centenars de persones hi descobriren aspectes insospitats de l'entorn natural que els acull, que els fa possibles i que reupren de país propi. Si aquest descobriment contribueix a atenuar la degradació del nostre medi, la finalitat última de l'obra haurà estat plenament atesa.⁷⁹

Tant els membres de la CPPZV i del GDAE com els científics naturals experts van ser molt actius a l'hora de fer pública la seva opinió respecte el mal estat del medi natural i la necessitat de protegir-lo i conservar-lo. Uns i altres van saber aprofitar els mitjans de comunicació per tal d'arribar a la resta de la població i crear-hi consciència. Així, amb l'ajuda dels mitjans de comunicació, que com hem vist als capítols anteriors van ser força favorables a les iniciatives de protecció i conservació de la natura, van promoure entre la societat catalana del darrer quart del segle XX uns valors culturals relatius a la percepció de la natura i la seva protecció que poc a poc van esdevenir hegemònics i que han arribat fins al present; van actuar, doncs, com a intel·lectuals en el sentit gramscian del mot⁸⁰.

Pel que fa a la connexió entre experts i profans, el sociòleg Michel Callon proposava fa uns anys tres possibles nivells de relació entre uns i altres⁸¹. El model 1 està basat en la irreductible oposició entre el coneixement expert i el profà en un procés *top-down* de la circulació de la informació i la presa de decisions. En aquest context, els profans (la població local) són considerats inferiors i prescindibles, de manera que se'n descarta qualsevol participació activa. Però en altres contextos històrics i culturals es podria donar també el model 2, de "debat" públic, en el qual els experts reconeixien que la seva capacitat d'influència escapa a la seva especialitat, i no és sempre superior a la dels profans. D'aquí la necessitat d'escoltar la versió de l'altre, per exemple en problemes de protecció de la natura, i intentar trobar consensos mínims entre els diferents grups d'interessos. El problema crucial aquí és qui ha de ser inclòs o exclòs d'aquest tipus de

⁷⁹ Folch 1976:11.

⁸⁰ Vegeu l'apartat 1.1.3.

⁸¹ Callon 1999.

debats. En el tercer model de Callon es tractaria d'involucrar els profans en el mateix procés de construcció del patrimoni natural.

A la Introducció hem vist que la classificació dels diferents protagonistes com a experts o profans no només és habitual, sinó un factor clau dels conflictes, atès que l'expertesa és brandada com una arma dialèctica durant els debats perquè se sol considerar que la persona experta és qui té la raó. De fet, freqüentment, una part important del debat és, precisament, qui és considerada una persona experta⁸². Sovint, persones o grups de persones que aspiren a ser considerades com a tals breguen entre elles per arribar a assolir aquest reconeixement que les legitima com a autoritats en el tema. Amb freqüència, aquesta lluita es fa pública mitjançant alguna **controvèrsia científica**⁸³, la resolució de la qual no sempre depèn de quin actor és considerat un expert, sinó del poder real que té. Els científics experts que denunciaven el mal estat del medi natural a Catalunya no dubtaven a criticar, de manera directa o indirecta, ICONA, les seves finalitats i la seva tasca. Les actuacions d'ICONA, hereu d'un organisme anterior també d'orientació i interessos bàsicament forestals, van ser àmpliament discutides i criticades⁸⁴ i utilitzades com a exemples pels científics naturals a l'hora de legitimar la seva pròpia expertesa en el camp de la conservació de la natura, encomanada en aquells moments a aquest organisme estatal. Així ho expressa Folch a la segona edició del *Llibre Blanc*:

L'ICONA és un organisme integrat de manera aclaparadorament majoritària per enginyers forestals, el cercle d'interessos dels quals, per definició, no coincideix exactament amb el cercle d'interessos dels botànics, dels geòlegs o dels zoòlegs, i a vegades fins i tot en divergeix de manera manifesta. Naturalistes i enginyers forestals –constato, no postulo– viuen en compartiments relativament estancs i separats. I això, que consti, és desastrós... Són ells qui decideixen què es fa i com es fa. Jo m'escriuixo cada cop que un enginyer forestal ha de decidir tot sol o quasi quines

⁸² Trobareu més informació sobre l'expertesa científica i la relació entre experts i profans a Collins 2014; Collins i Evans 2002, 2007, Nieto-Galan 2011b, 2016.

⁸³ Trobareu informació i referències sobre les controvèrsies científiques a l'apartat 1.1.3.

⁸⁴ Un exemple de la seva política va ser la repoblació de boscos amb espècies foranes (com els eucaliptus) i de creixement ràpid (com el pi insigne), amb finalitats papereres, en comptes de fer-ho amb les espècies pròpies i característiques de cada indret (Varillas 1978).

espècies d'ocells han de ser protegides o quin nou equilibri biològic ha d'ésser instaurat en un bosc; m'imagino com em veuria jo de compromès si hom m'exigís de cubicar la fusta d'un bosc, d'obrir una pista forestal o d'opinar sobre la qualitat de les fibres cel·lulòsiques per a la indústria paperera.⁸⁵

La lluita per la legitimitat dels científics naturals en l'àmbit de la protecció i conservació de la natura⁸⁶ també va aparèixer en el procés d'ampliació i reclassificació del PNAESM l'any 1976. Durant el període d'exposició pública es van rebre 29 al·legacions idèntiques en què es podia llegir:

Que, segons ha pogut saber, amplis sectors de professionals de la biologia i la geologia, coneguts al país per llur provada competència i veritable interès pels problemes de la nostra comunitat, no han estat consultats a l'hora de fer aquesta proposta de delimitació, i només informats posteriorment... Que veuria amb molts bons ulls que l'ICONA tingués present el fet clar que a Catalunya existeixen amplíssimes instàncies populars i professionals capaces i desitjoses d'intervenir en la gestió d'allò que els pertany.⁸⁷

En la mateixa línia, durant la campanya de salvaguarda de la zona volcànica, Gassiot, membre de la CPPZV, va escriure aquest fragment a la premsa olotina:

Que els "ingenieros de montes" siguin els encarregats "oficials" de valorar la racionalitat dels usos de la natura... ens fa molta por, ja que salvant honroses excepcions aquests enginyers tenen marcats interessos i els manca una visió ecològica científica; en canvi si es citen els conceptes, geològic, botànic i zoològic (en l'article que parla del dret a la natura a la Constitució de 1978), es dona entrada als corresponents titulats universitaris en les respectives especialitats... Senyalem com a dada significativa, que mentre que els enginyers tenen un col·legi professional

⁸⁵ Folch 1988:21.

⁸⁶ La legitimitat d'una gestió de la natura duta a terme només per científics experts ha estat una constant al Virunga National Park (abans Albert National Park), a la República Democràtica del Congo, tal com explica De Bont 2017.

⁸⁷ Escolà Boada 1976.

legalment constituït que vetlla pels seus interessos, els naturalistes fa temps que intenten formar-lo topant amb dificultats –traves?–, administratives constantment.⁸⁸

Calia, segons Bolòs, que “l’aprofitament dels recursos naturals passés a ser dirigit per científics i tècnics dotats de profunds coneixements, d’una visió àmplia dels problemes i de bon sentit”⁸⁹, trets que no semblaven propis del “mal anomenat” i “inefable” ICONA, com l’etiquetava la CPPZV, que el va acusar de complicitat en l’explotació de gredes per part de Minas de Olot i de culpable de la destrucció de la zona volcànica⁹⁰. Altres veus també acusaven ICONA de ser la responsable de la destrucció d’altres indrets:

Cal referir-se també a l’obra destructora d’un organisme estatal que, per la seva pràctica, contradiu els fins que anuncia el seu nom... Aquest organisme... ha actuat sempre al marge de tota col·laboració amb els estaments científics i populars representatius, tot servint els interessos econòmics i especulatius dels grans propietaris i dels botiflers instal·lats a les administracions locals.⁹¹

En contrast amb aquestes crítiques, durant la campanya de salvaguarda dels aiguamolls de l’Empordà, sembla que l’actitud de la delegació provincial d’ICONA a Girona, dirigida per Salvador Alemany⁹², va ser força diferent. Així, per exemple, quan el GDAE va presentar el projecte per reintroduir les cigonyes als aiguamolls, no només el va acceptar, sinó que els va posar en contacte amb ICONA de Càceres perquè els acompanyessin a buscar els 8 polls de cigonya que volien. Sargatal agraeix a Alemany “que hi cregués i que cregués en ells, i que els ajudés amb les cigonyes i amb moltes altres coses com va fer fins que es va jubilar com a Delegat del DARP⁹³ a Girona. I encara ho féu després de jubilat com a President de la Junta de Protecció dels Aiguamolls, i, encara ara, com a amic”⁹⁴. Tot i que hauria estat

⁸⁸ Gassiot Matas 1978.

⁸⁹ Bolòs 1973:24 [la traducció és meva].

⁹⁰ Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica 1977c, 1977d, 1977e, 1977a, 1977f.

⁹¹ Camarasa i Senent-Josa 1977:54.

⁹² “Enginyer de monts i caçador evolucionat a convençut conservacionista” (Sargatal Vicens i Roura 2003:56).

⁹³ Departament d’Agricultura, Ramaderia i Pesca, que va existir amb aquest nom entre 1977 i 2006.

⁹⁴ Sargatal Vicens i Roura 2003:40.

ICONA qui hauria pogut paralitzar les obres de Port Llevant⁹⁵, el GDAE va justificar que “ICONA com a organisme oficial no va fer res ni ho pot fer encara que sigui feina seva, doncs està lligat de peus i mans, precisament pel capital especulatiu urbanitzador”⁹⁶.

Aquesta darrera cita posa de nou sobre la taula un factor essencial en qualsevol conflicte ambiental del qual ja s’ha parlat: el poder amb què compta cada actor o grup d’actors a l’hora de defensar la seva posició. Les crítiques rebudes per ICONA mostren que, si bé algunes persones consideraven que era un organisme amb poca capacitat de decisió i d’actuació, una gran majoria opinava el contrari. Al llarg de la tesi ha aparegut de manera reiterada un altre organisme, la CIMA, un ens de caràcter assessor, fet que comportava que els seus acords no fossin vinculants, com es va poder comprovar en el cas dels aiguamolls l’any 1977 quan la CIMA va acordar en un ple que ICONA havia d’iniciar al més aviat possible “els estudis necessaris per declarar dita zona espai natural protegit”⁹⁷. En canvi, en el cas del PNAESM una recomanació de la CIMA va tenir efecte, quan en l’intent de reclassificació de la dècada dels setanta, va informar el director d’ICONA que “el Ple es ratificava en la postura adoptada a la sessió anterior en el sentit que no se segregués cap terreny del Parc Nacional d’Aigües Tortes i Estany Sant Maurici i a la vegada recomanava que continués la negociació d’ICONA per a una solució més completa i integral”⁹⁸, i finalment la proposta no va tirar endavant. Durant les campanyes de salvaguarda de la zona volcànica i dels aiguamolls, la CIMA va actuar sobretot com a receptora de cartes, escrits i signatures de queixa.

Una característica compartida pels tres espais naturals estudiats és reflex del sistema administratiu i territorial de l’Estat espanyol: en tots els casos hi ha agents amb competències d’abast estatal, autonòmic, provincial, comarcal i municipal. En l’àmbit estatal, apareixen com a agents diferents ministeris, entitats i empreses estatals que van

⁹⁵ Així es recull a la sentència que l’Audiència Nacional fa pública el 16 de juliol de 1980, segons la qual la paralització de les obres de Port Llevant per part del Ministeri de Cultura no s’ajustava a dret (Revista de Girona 1985:17; Romagosa Casals 2007:238).

⁹⁶ Bouvard i Pécuchet 1977d:18.

⁹⁷ Bouvard i Pécuchet 1977b.

⁹⁸ Citat a Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:243 [la traducció és meva].

intervenir en algun dels parcs. Al PNAESM van tenir especial rellevància l'INI, propietari de més de la meitat d'ENHER, la impulsora dels aprofitaments hidroelèctrics del riu Noguera Ribagorçana; el Ministerio de Obras Públicas, qui va concedir a l'INI la reserva de l'aprofitament hidroelèctric del riu; el Ministerio de Agricultura, el qual va dictar el decret de creació del parc nacional, i del que depenia ICONA; el propi ICONA, i la CIMA, de la qual formaven part representants de diversos ministeris. Pel que fa al PNZVG, el Ministerio de Industria, la Dirección General de Minas e Industrias de la Construcción, el Consejo Superior de Minería, la JEN i l'Instituto Geológico y Minero, relacionats amb l'extracció de greda i la reserva provisional per a la exploració i investigació de materials radioactius; la Dirección General del Medio Ambiente (part del Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo); el govern estatal, que va interposar un recurs d'inconstitucionalitat contra la llei de protecció; ICONA, i la CIMA. En el cas del PNAE, el Ministerio de Educación y Ciencia, que havia declarat la zona afectada pel pla urbanístic paratge pintoresc; el Ministerio de Vivienda; el Ministerio de Cultura i la Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, i la CIMA.

A nivell autonòmic, amb la restauració de la Generalitat de Catalunya van començar a actuar diferents conselleries. Al PNAESM, el Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca va gestionar el parc des de la seva cessió al govern català. En canvi, en el moment de la creació del PNZVG, el parc va passar a dependre del Departament de Política Territorial i Obres Públiques, al qual cal sumar el Departament d'Indústria i Energia, que va ser el que va negociar amb l'empresa concessionària el volum de greda que es podia extreure un cop protegit l'espai natural. Al PNAE també hi trobem el Departament de Política Territorial i Obres Públiques i el Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca, del qual va passar a dependre el parc un cop creat.

Ja a nivell regional més o menys ampli, en el cas del PNAESM la Diputació de Lleida no apareix de manera explícita en la descripció dels fets narrats, però en canvi, el Consell Comarcal de l'Alta Ribagorça sí va tenir un paper rellevant en el conflicte de les llicències de taxi per entrar al parc nacional, a principi de la dècada dels noranta. Pel que fa al

PNZVG, hi van actuar la Mancomunitat Intermunicipal de la Garrotxa⁹⁹, la Delegació Provincial d'Indústria, la Diputació de Girona i la Comissió Provincial d'Urbanisme i Arquitectura de Girona. Aquestes dues últimes també apareixen en la història de la protecció del PNAE, on també va intervenir la Unitat d'Ecologia Aplicada del Servei de Parcs Naturals i Medi Ambient de la Diputació de Barcelona. Per últim arribem a nivell municipal. Els ajuntaments dels municipis afectats per les activitats econòmiques prèvies a la protecció o per la protecció mateixa van ser actors importants en cadascun dels casos, per raons òbvies. Tanmateix, és interessant ressaltar que el seu paper no només va ser ambigu en la majoria dels casos, sinó que també va fluctuar pel que fa a la seva activitat, atès que en alguns moments van prendre molt de protagonisme mentre en d'altres no van actuar massa.

La multiplicitat de nivells d'actuació territorial no va ser només una qüestió d'entitats i organismes, sinó que també ha estat un tret inherent a la legislació relativa a qüestions ambientals. Tot i que no entrarem a analitzar a fons les diferents normes que han anat apareixent durant la tesi, cal recalcar la importància que lleis, decrets i reglaments van tenir en el període i els casos estudiats i cridar l'atenció sobre la diversitat de lleis i altres normes sectorials que van afectar cadascun dels tres exemples, com van ser normes sobre dessecació de maresmes, mines, aprofitaments hidroelèctrics, sòl, boscos o els *planes de desarrollo*. La diversitat de lleis també va implicar una gran heterogeneïtat de nivells normatius i figures de protecció: no només l'Estat podia declarar parcs nacionals, parcs naturals, paratges naturals d'interès nacional i reserves integrals d'interès científic, figures que depenien de les lleis relatives a la protecció de la natura, sinó que a partir de la llei del sòl, ministeris, diputacions i ajuntaments van poder adjudicar altres figures de protecció. Així, el Ministerio de Educación y Ciencia va declarar paratge pintoresc¹⁰⁰ la zona posteriorment afectada pel pla urbanístic de Port Llevant, la Diputació de Barcelona va començar a crear una xarxa de parcs naturals i l'Ajuntament d'Olot va ser el primer a tot

⁹⁹ Tot i que al Capítol 3 no apareix explícitament, va ser un agent implicat en el tema de la gestió dels residus municipals i comarcals.

¹⁰⁰ Aquesta figura de protecció també s'havia atorgat a la zona de la font Moixina, situada a prop d'Olot, l'any 1946 (Gaceta de Madrid 1946).

l'Estat que va tenir un Catàleg de Protecció del Paisatge¹⁰¹. Tanmateix, hem pogut veure que el nivell de protecció real que implicaven totes les figures no era el que teòricament marcava la llei i per tant es podria esperar d'elles.

Per altra banda, el traspàs de competències de l'Estat cap a les autonomies també va comportar disputes legals. Un primer exemple el tenim amb la llei de creació del PNZVG, la segona que va aprovar el Parlament català. El govern central la va voler impugnar com a inconstitucional, perquè, entre altres aspectes, considerava que segons l'Estatut i la Constitució, havia de ser l'Estat qui dictés la legislació bàsica en matèria de protecció del medi ambient i les Comunitats havien d'establir normes addicionals de protecció, i que, a més, les competències autonòmiques només afectaven als espais ja protegits, i no pas als espais que podien ser-ho. La decisió del Tribunal Constitucional, però, va desestimar el recurs. Les conseqüències d'aquesta decisió judicial van anar més enllà de Catalunya, atès que van obrir la porta perquè la resta de comunitats poguessin legislar en matèria de protecció d'espais naturals¹⁰². El traspàs de competències també va afectar l'estatus del PNAESM. La Llei d'espais naturals especificava que la gestió dels parcs nacionals corresponia a la Generalitat, i en base a aquesta llei, el 1988 aprovava la llei de reclassificació del parc nacional, segons la qual, la seva gestió corresponia a la Generalitat¹⁰³. Això implicava que deixaria d'estar gestionat per ICONA, encarregat de gestionar la Red de Parques Nacionales, i aquest organisme va fer moviments per tal d'impugnar la llei, tot i que finalment no va arribar a fer-ho. L'any 1995 es va fer pública una sentència del Tribunal Constitucional en què declarava nul·la una disposició addicional de la Ley de Conservación de los Espacios Naturales y de la Flora y Fauna Silvestre que atribuïa la gestió dels parcs nacionals exclusivament a l'Estat¹⁰⁴. Arran d'aquesta sentència, l'any 1997 es va aprovar una llei que modificava la de 1989 per tal de permetre la gestió d'aquests

¹⁰¹ Impulsat per Lluís Paluzie Mir, va ser aprovat per l'Ajuntament d'Olot i ratificat per la Comissió Provincial d'Urbanisme de Girona el 7 de febrer de 1973.

¹⁰² El 90% dels espais naturals protegits a l'Estat espanyol serien el resultat d'aquesta decisió (Mallarach Carrera 2017; Josep Maria Mallarach i Carrera a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:1h01'42"-1h01'57", 1h02'11"-1h02'25", 1h02'38"-1h02'58"; Lluís Paluzie a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:1h01'24"-1h01'42"; Daniel Terradellas a Planagumà i Òmnium Garrotxa 2017:1h01'58"-1h02'10", 1h02'25"-1h02'58").

¹⁰³ DOGC 1988.

¹⁰⁴ BOE 1995.

espais naturals per part de les comunitats autònomes on estiguessin situats¹⁰⁵. D'aquesta manera, el PNAESM va tornar a la Red Estatal de Parques Nacionales¹⁰⁶.

Pel que fa al PNZVG i al PNAE, ambdós espais van ser declarats, en un primer moment, Paratges Naturals d'Interès Nacional, i no pas Parcs Naturals, si bé la Ley de espacios naturales de 1975 ja havia introduït aquesta última figura. Una de les característiques que les diferenciava era que la figura de parc natural era la més permissiva pel que fa als aprofitaments i l'ús públic de l'espai¹⁰⁷. La Llei d'espais naturals de 1985, que mantenia aquestes dues figures, va canviar la denominació de la zona volcànica de la Garrotxa i els aiguamolls de l'Empordà a parcs naturals, i les reserves integrals d'interès científic incloses en aquests espais, a reserves naturals¹⁰⁸. Els directors d'ambdós espais van donar suport a aquest canvi, tot i que diferien en el motiu. Mentre Mallarach i Carrera afirmava que la "modificació no és només semàntica, sinó que respon a un criteri distint, més ajustat a la realitat en aquest cas", Sargatal defensava que "el règim de protecció és el mateix que el fixat per les respectives lleis de la zona volcànica i dels aiguamolls, i que l'únic que canvia és la denominació", i afegia que el nom de Parc Natural era més entenedor i més curt, i que la superfície dels aiguamolls excedia la que pertocaria a un Paratge Natural d'Interès Nacional¹⁰⁹.

En una tesi amb un període d'estudi que abasta quatre dècades i tres règims polítics diferents és inevitable considerar l'efecte que aquests canvis hagin pogut tenir en els casos estudiats. Si tenim en compte que el PNAESM es va protegir per decisió de Franco i el PNZVG i el PNAE van ser el resultat de sengles campanyes de salvaguarda, semblaria adequat afirmar que el model de presa de decisions va canviar substancialment de la dictadura a la democràcia. Tot i que el model de presa de decisions no depèn únicament i exclusiva del règim polític vigent en un moment determinat, en els casos estudiats el moment polític va ser crucial, atès que uns anys enrere les campanyes de salvaguarda no

¹⁰⁵ BOE 1997.

¹⁰⁶ Fernández Sánchez i Pradas Regel 2000b:262; MAPAMA s.d.

¹⁰⁷ Mulero Mendigorri 2002:41.

¹⁰⁸ DOGC 1985c.

¹⁰⁹ Mallarach Carrera 1989:87; Sargatal Vicens 1985.

haurien pogut ser o, en tot cas, haurien estat molt diferents i, per descomptat, no haurien tingut el ressò que van tenir als mitjans de comunicació.

Però més enllà del règim polític, també és important la conjuntura general en què es van protegir cadascun dels parcs, així com la viabilitat econòmica de les diferents opcions pel que fa a l'aprofitament dels recursos naturals de cada indret. El Pirineu de la dècada dels cinquanta va viure una despoblació molt acusada deguda a la poca viabilitat econòmica de les activitats tradicionals en la nova economia de mercat. Aquest èxode rural va comportar una desertització de la muntanya a causa de l'abandonament de terres conreades i la disminució de l'explotació forestal i de l'ús de les pastures d'alta muntanya. La segona meitat del segle XX ha vist la terciarització d'aquests espais mitjançant la implantació d'activitats com ara la conservació d'espais naturals o l'esquí i la urbanització que l'acompanya¹¹⁰. Es tracta d'un exemple més de la tendència generalitzada de canvi en les cobertes i els usos del sòl, una component bàsica del canvi global (del qual el canvi climàtic és un dels elements més conegut). El canvi en les cobertes del sòl va tenir una afectació menor a la zona volcànica de la Garrotxa, exceptuant les zones de les grederes i l'abocador; a l'Empordà, en canvi, va ser molt més important, a causa de la forta urbanització de l'espai que va viure tota la costa durant la segona meitat del segle XX. Tanmateix, pel que fa als usos del sòl, el canvi ha estat més rellevant, perquè en tots dos casos també s'ha viscut una terciarització del territori, associada a la protecció dels espais naturals estudiats, però també a la urbanització en el cas empordanès¹¹¹. A diferència del cas pirinenc, les activitats industrials o turístiques prèvies o alternatives a la protecció a la Garrotxa i l'Empordà eren molt importants econòmicament, una realitat que els grups de pressió van tenir en compte des del primer moment, i contra les quals van oferir l'alternativa econòmica del turisme que atraurien aquells espais naturals un cop protegits.

¹¹⁰ Beltran i Vaccaro 2007.

¹¹¹ Des de la dècada dels seixanta, a l'Alt Empordà hi ha hagut un important creixement poblacional associat al turisme; així, l'any 2000, la població havia augmentat un 139% respecte les xifres de 1860. En aquest període també hi ha hagut importants canvis en la distribució de la població, que a mitjan segle XIX estava repartida pel territori d'una manera més equilibrada que a finals del segle XX, quan s'havia concentrat en determinats municipis, millor comunicats o amb més oferta laboral i de serveis (Pavón Gamero 2002), una situació que també s'ha viscut a les comarques de l'Alt Pirineu i Aran (vegeu nota 98 del Capítol 2).

A través de l'anàlisi dels processos de protecció de tres espais naturals concrets, el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, el Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa i el Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà, aquesta tesi ha volgut reconstruir els primers passos de les polítiques conservacionistes a Catalunya i mostrar l'amalgama de temes, personatges, percepcions, controvèrsies i conflictes que caracteritzen quelcom tan aparentment senzill com és la protecció de la natura. La intenció de la tesi ha estat visibilitzar els conflictes ambientals, que sovint han romàs ocults, entre tota una sèrie d'actors, cadascun amb les seves visions sobre la natura i el paisatge i els seus interessos pel que fa a l'aprofitament dels recursos naturals d'un determinat territori, en què la protecció era només una de les opcions possibles. El resultat final, la victòria de la proposta conservacionista, ha estat el resultat d'un conjunt de circumstàncies, entre les quals destaquen els diferents protagonistes, les seves actuacions, les aliances que van establir i el poder, econòmic, social i polític, de cadascun en cada moment.

Epíleg

Més lluny, sempre molt més lluny,
més lluny del demà que ara ja s'acosta.
I quan creieu que arribeu,
sapigueu trobar noves sendes.

Lluís Llach, *Poemes i cançons*.¹

S'estima que l'any 2008 un mínim d'onze milions de persones van visitar el sistema d'àrees protegides de Catalunya², una xarxa formada per 184 espais d'especial valor ecològic que suposen un 32% de la superfície del territori català i un 10% de la seva superfície marina. Formen part d'aquest sistema d'espais naturals protegits els espais naturals de protecció especial, que compten amb un grau de protecció superior³, entre els quals destaquen 1 parc nacional⁴, 14 parcs naturals⁵, 4 paratges naturals d'interès nacional⁶ i 2 reserves naturals parcials⁷. Tenint en compte el nombre de visitants i la superfície que ocupen, podem afirmar amb certesa que els espais naturals protegits tenen una especial importància per a la societat catalana actual. En canvi, a mitjan segle XX, no hi havia a Catalunya cap espai natural protegit⁸. La diferència entre la situació actual i la de fa gairebé setanta anys és el resultat de l'aparició del concepte de patrimoni

¹ Adaptació de Lluís Llach sobre una versió catalana feta per Carles Riba del poema "Ítaca" de K. P. Kavafis (Llach 1983:130-31).

² Mallarach Carrera i Comas Lamarca 2008:247.

³ Mallarach Carrera i Comas Lamarca 2008:78.

⁴ Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (1955).

⁵ Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (1982), PN del Cadí-Moixeró (1983), PN del Delta de l'Ebre (1983), PN dels Aiguamolls de l'Empordà (1983), PN de la Muntanya de Montserrat (1987), PN del Montseny (1987), PN de Sant Llorenç del Munt i l'Obac (1987), PN de Cap de Creus (1998), PN dels Ports (2001), PN de la Serra de Montant (2002), PN de l'Alt Pirineu (2003), PN del Montgrí, les Illes Medes i el Baix Ter (2010), PN de la Serra de Collserola (2010) i PN de les Capçaleres del Ter i del Freser (2015).

⁶ Paratge Natural d'Interès Nacional del Massís del Pedraforca (1982), PNIN de Poblet (1984), PNIN de l'Albera (1986) i PNIN de Pinya de Rosa (2003).

⁷ Reserva Natural Parcial de Remolar-Filipines i RNP de la Ricarda-Ca l'Arana, al Delta del Llobregat (1987).

⁸ Cal recordar, però, que el 1928 s'havia creat el Patronat de la Muntanya del Montseny i el 1950 el Patronat de la Muntanya de Montserrat.

natural i la seva implantació al territori a la segona meitat del segle passat. Tanmateix, cal fugir de les habituals narracions sobre la ineluctabilitat d'una major apreciació de la natura i d'una demanda popular de protecció d'espais naturals en el si de societats riques i, en teoria, culturalment avançades i postmaterialistes, els membres de les quals, en tenir les necessitats bàsiques cobertes, podrien començar a preocupar-se per qüestions més elevades⁹. Amb freqüència, els discursos sobre la protecció d'espais naturals presenten aquestes decisions com triomfs ètics recolzats per unes motivacions de caire científic, objectives, relatives a la riquesa o raresa d'espècies i/o hàbitats. Si, a més, la protecció d'algun espai ha estat el resultat d'una lluita en principi desigual, de l'estil de David contra Goliat, s'hi afegeix una dimensió èpica, present en dos dels estudis de cas, el PNZVG i el PNAE¹⁰, fet que sens dubte ha tingut un pes important en l'elecció de sengles campanyes de salvaguarda com a les lluites més significatives de les comarques de la Garrotxa i l'Alt Empordà, respectivament, en el marc del projecte "Lluites compartides" que va impulsar Òmnium Cultural el 2017.

Aquestes explicacions, però, amaguen una realitat molt més complexa en què els factors socioculturals tenen, sovint, més pes que els naturals. Des de fa un parell de dècades, es parla cada vegada més dels valors espirituals associats a espais naturals protegits, un tema que ha quedat fora del focus de la tesi perquè en cap dels estudis de cas apareix durant el procés de protecció¹¹. Una de les persones més implicades en aquest àmbit és

⁹ El reconeixement de l'existència de l'ecologisme dels pobres invalida aquesta premissa (Martínez Alier 2006:317-19).

¹⁰ En referència als aiguamolls: "És la lluita d'unes quantes dotzenes de persones sense cap poder ni econòmic ni polític ni de cap altra mena, en un context encara post-dictatorial, contra un gran poder fàctic com poden ser un banc i una gran companyia urbanitzadora" (Ramon Folch a Folguera et al. 2013:17'48"-18'08"). Segurament la principal diferència entre les dues campanyes de salvaguarda va ser el que podríem anomenar acció directa: mentre el GDAE va ocupar els terrenys de Port Llevant per aturar-hi les obres, la CPPZV no va arribar mai a ocupar els volcans, potser perquè les extraccions de greda es duien a terme des de feia anys, mentre que la urbanització de Port Llevant era només un projecte sobre el paper quan es va iniciar la campanya de salvaguarda.

¹¹ En canvi, és rellevant en altres espais. L'exemple més paradigmàtic a Catalunya és la muntanya de Montserrat, amb el seu monestir i les 13 ermites que havia arribat a tenir. L'any 1902, l'enginyer Rafael Puig i Valls va presentar un projecte per declarar parc nacional aquest espai, que definí com "un devessall de la natura", i entre els seus arguments consta la seva relació amb l'espiritualitat de la població catalana (Boada 2007). Seguint la mateixa línia, en el decret-llei de creació del patronat, es parla de "la importància religiosa i cultural del Monestir" i especifica que el patronat té "fins culturals i artístics, de foment del turisme i de la

Mallarach i Carrera¹², un dels membres més actius de la CPPZV i el primer director del PNZVG. El dia 1 de desembre de 2014, Mallarach i Carrera va defensar la seva tesi doctoral, titulada *Mejorar la efectividad de las áreas naturales protegidas: identificación, reconocimiento e integración de los valores culturales y espirituales en las áreas protegidas de Europa*, la hipòtesi de partida de la qual era la següent:

La integració efectiva de l'espectre de valors culturals i espirituals en la conservació de la Natura en general, i en les àrees protegides en particular, és una condició *sine qua non* per a què el desenvolupament i aplicació de les iniciatives de conservació sigui ètic, equitatiu i efectiu. Aquesta hipòtesi general s'aplica al cas particular de les àrees naturals protegides d'Europa, per al qual es pretén demostrar que els enfocaments holístics, que integren de manera adequada tot l'espectre de valors existents, són millor acceptats per les poblacions locals, susciten un major suport social, i al cap i a la fi, acaben sent més efectius.¹³

Com i qui decideix que un espai s'ha de protegir i com s'ha de gestionar un cop protegit no és quelcom banal, perquè pot implicar una gran diferència pel que fa a l'acceptació d'aquesta protecció i de la gestió de l'espai per part de la població local, que pot percebre el nou parc com un espai inclusiu, proper i propi, que cal cuidar, o bé veure'l com una imposició de poders forans que fixen què s'hi pot fer i què no (com diu el refrany, de fora vingueren i de casa ens tragueren). La viabilitat econòmica de la protecció és especialment important per a la població local, la qual veu limitades certes activitats a causa de la protecció de l'espai. En aquest aspecte, el cas de la Garrotxa és paradigmàtic. Segons un estudi realitzat l'any 2015 sobre l'impacte econòmic i social dels espais naturals protegits, el PNZVG genera 522 llocs de treball en el sector serveis entre ocupació directa (200),

re població forestal" (BOE 1950) [la traducció és meva]. Un altre espai natural associat a l'espiritualitat cristiana és la Vall de Núria, amb el seu Santuari.

¹² Des de 2003 és membre del comitè directiu del Grup Especialista en Valors Culturals i Espirituals de les Àrees Protegides de la Comissió Mundial d'Àrees Protegides de la UICN (Mallarach Carrera 2016). L'any 2004 va impulsar, juntament amb Thymio Papayannis, la Iniciativa Delos, que pretén "ajudar a mantenir la santedat i la biodiversitat" dels espais naturals sagrats en països tecnològicament desenvolupats "mitjançant la comprensió de les complexes relacions entre els valors naturals, culturals i espirituals" (Mallarach Carrera 2014:11-12) [la traducció és meva].

¹³ Mallarach Carrera 2014:11 [la traducció és meva].

indirecta (198) i induïda (124), és el segon espai natural de protecció especial que més en genera, només per darrera del Parc Natural del Cap de Creus. En el cas del PNAESM, les dades totals són de 348 llocs de treball i per al PNAE, 284. En tots els casos, cal afegir les xifres dels llocs de treball associats a la gestió dels espais naturals¹⁴.

Aquestes dades també evidencien l'ús social dels espais naturals protegits, la rellevància del qual es fa palesa per la gran demanda d'espais naturals protegits, sobretot per part de la població urbana¹⁵, una població que no ha fet més que augmentar durant les darreres dècades, fins arribar a un percentatge de gairebé un 80% del total de la població catalana al tombant de segle. En les darreres dècades s'ha tornat a parlar de les virtuts de l'experiència de la natura més enllà del gaudi estètic, al qual cal afegir millores en la salut física, psicològica i emocional, un tema que, com hem vist a la introducció, ha estat present en els discursos sobre la protecció d'espais naturals des del primer moment; això sí, amb variacions. El botànic Oriol de Bolòs defensava el 1973 "l'oposició a la destrucció injustificada del patrimoni natural de la humanitat", entre altres motius, per la "necessitat d'espai lliure i de vegetació per atendre les exigències d'higiene física i psíquica de l'home"¹⁶ i defensava que a l'hora de planificar s'havia de tenir en compte "la importància del que fa falta per atendre a les activitats... d'esbarjo"¹⁷. El Conveni Europeu del Paisatge, per altra banda, reconeix que "el paisatge és un element important de la qualitat de vida de les poblacions" i afirma que "és un element fonamental del benestar individual i social"¹⁸. L'Observatori del Paisatge de Catalunya¹⁹ va organitzar el 2006 un

¹⁴ Institut Cerdà 2015.

¹⁵ Beltran i Vaccaro 2007:140-43, 2008:144; Corraliza et al. 2002:7-12; Mallarach Carrera i Comas Lamarca 2008:13-14, 145; Terradas 2001:82-84, 2016.

¹⁶ En aquest discurs també va parlar dels espais verds urbans, els quals han exercit (i encara ho fan) una doble funció de neteja de l'aire i de zona d'esbarjo dels habitants de les ciutats. Aquest és l'origen de la creació o l'obertura al públic dels grans parcs urbans com el Tiegarten de Berlín, el Prater de Viena, el Bois de Boulogne de París, el Central Park de Nova York o el Parque del Retiro i la Casa de Campo de Madrid. A la premsa catalana de les dècades dels setanta i vuitanta del segle XX es veu reflectida la preocupació de la població per les zones verdes i l'arbrat urbans en pobles i ciutats (Juscafresa 1974; L'olotí 1981b), els quals tenen un espai dedicat al *Llibre Blanc* (Bot Arenas 1976).

¹⁷ Bolòs 1973:11, 21-22 [la traducció és meua].

¹⁸ Consell d'Europa 2000.

seminari titulat “Paisatge i salut” per parlar d’aquesta qüestió²⁰, i el setembre de 2014, la Fundació Catalunya la Pedrera va organitzar unes “Jornades: la salut i els espais naturals”²¹ on, entre altres temes, es va parlar de la “síndrome o trastorn per dèficit de natura”, expressió encunyada per Richard Louv el 2005, que el relaciona amb la desconexió del món natural. Segons Louv, la manca de contacte amb la natura estaria a l’origen de l’increment del dèficit d’atenció i hiperactivitat, de l’obesitat, de malalties asmàtiques i respiratòries i de manca de vitamina D, sobretot en la població infantil, la més afectada per aquest trastorn²². En aquest sentit, la muntanya ha estat considerada durant segles un lloc on curar problemes respiratoris, com ho demostren els tractaments indicats i la ubicació de nombrosos sanatoris antituberculosos en llocs elevats i airejats, allunyats de les ciutats²³. Els boscos, en canvi, ser percebuts com un focus de malalties, de manera semblant a les zones humides, fins a finals del segle XVIII²⁴ i ben entrat el segle XIX²⁵. Menció a part mereixen les aigües termals i les aigües marines pels seus usos terapèutics, de les quals no hem parlat perquè, si bé hi ha el balneari de Caldes de Boí a tocar del PNAESM, és un tema que queda fora de l’abast d’aquesta tesi²⁶.

¹⁹ Creat el 2004, l’Observatori del Paisatge de Catalunya “és un ens d’assessorament de l’administració catalana i de conscienciació de la societat en general en matèria de paisatge” i té com un dels seus objectius principals “incrementar el coneixement que té la societat catalana dels seus paisatges i donar suport a l’aplicació a Catalunya del Conveni Europeu del Paisatge (Observatori del Paisatge de Catalunya s.d.).

²⁰ Trobareu les ponències del seminari i altres contribucions a Nogué i Font, Puigbert, i Bretcha 2008.

²¹ Les jornades van ser enregistrades en vídeo, les podeu veure a Fundació Catalunya la Pedrera 2014.

²² Louv 2008, 2012.

²³ L’any 1928 es va crear el Patronat de la Muntanya del Montseny, considerada “veritable pulmó de Barcelona”, amb finalitats sanitàries i l’objectiu de construir sanatoris antituberculosos, entre d’altres (Boada i Rivera 2000:9-11; Gaceta de Madrid 1928). Després d’un projecte que no va reeixir, entre 1930 i 1956 va funcionar el Sanatori del Montseny al Brull (Cateura Valls 2012). Un altre exemple és Collserola, on l’any 1905 es va construir un sanatori antituberculós al barri de Can Rectoret, que no es va arribar a obrir (Segura 2014), i on entre 1955 i 1973 va funcionar el Sanatori de la Santa Creu per a Nens Tuberculosos en un edifici construït per a ser hospital de leprosos (Salmerón 2011).

²⁴ Boada 1994:20.

²⁵ La coberta forestal es considerava “l’origen d’exhalacions i vapors malèfics o, almenys, el lloc d’aixopluc de tals emanacions”. La humitat de les zones boscoses es podia equiparar a la de les zones humides, i la manera de purificar l’ambient era talant els arbres perquè així hi hagués una millor circulació de l’aire (Bernat 2008:236-38).

²⁶ Podeu trobar més informació sobre l’origen dels balnearis dedicats a les aigües termals a Catalunya a Molina Villar 2003 i Moreno Garrido 2007:24-25. Pel que fa als balnearis litorals, considerats per alguns autors com l’origen del turisme litoral, podeu consultar Tatjer Mir 2009:6-11.

La percepció de la natura i del paisatge ha estat un tema recurrent en aquesta tesi. Deixant de banda els conflictes ambientals causats per diferents maneres de veure, entendre i gestionar la natura, els tres estudis de cas ens permeten explorar un altre canvi pel que fa a la percepció, la referent a quin tipus de paisatge és mereixedor de ser protegit. El PNAESM és un exponent del primer tipus de paisatge protegit arreu del món, muntanyós, espectacular; un paisatge molt valorat per motius bàsicament estètics relacionats amb uns estàndars d'origen romàntic. Amb el temps, però, els motius per protegir espais naturals han anat canviant, no només aquí sinó arreu del món. En el PNZVG els criteris estètics també hi són presents, sobretot pel que fa a la vegetació i al paisatge, "manyac, tendre i malencoliós... un país net i ben agençat, sàviament repartit entre els boscos, els conreus i les pastures, particularment acollidor"²⁷, un paisatge que recorda un jardí, però el motiu principal per a la seva protecció va ser un substrat volcànic no només poc espectacular, sinó mig ocult per la vegetació, en la qual es troben espècies rares en el context català. Finalment, la creació del PNAE va significar un canvi fonamental, perquè uns ecosistemes que havien estat deliberadament destruïts durant segles, les maresmes, van esdevenir un indret especialment valuós a nivell ecològic que compleix funcions importants i reconegudes, entre les quals destaca el fet de ser un lloc de sojorn d'aus migratòries. Així doncs, hem pogut veure l'evolució des d'uns criteris bàsicament estètics a uns altres de científics, en què es valoren especialment la riquesa i diversitat d'hàbitats i ecosistemes i es pretén que els espais naturals protegits siguin un reflex d'aquesta riquesa i diversitat.

La protecció d'espais naturals és una qüestió sumament complexa formada per múltiples facetes de caràcter natural i cultural. Aquesta tesi doctoral vol ser una contribució a la construcció d'una narrativa sobre el sorgiment del concepte de patrimoni natural a Catalunya i de la seva implantació a través del territori a la segona meitat del segle XX, així com a la història de cadascun dels parcs estudiats. Sens dubte, estudis posteriors sobre aquests mateixos espais naturals protegits o altres de diferents profunditzaran en altres aspectes, aportaran noves perspectives i ajudaran a completar aquest complex trencaclosques.

²⁷ Mallarach Carrera i Riera Tusell 1981b:2.

Bibliografia

La bibliografia consultada està classificada en quatre apartats. A les fonts trobareu tant les fonts primàries com les secundàries, és a dir, tant la informació referida als tres estudis de cas com els escrits que han aparegut a la discussió historiogràfica i els que s'han utilitzat com a referència. L'excepció són els articles apareguts a la premsa diària i als setmanaris, ja siguin locals o d'abast més ampli, que es troben a l'apartat de notícies als mitjans de comunicació. Cal assenyalar, però, que tots els textos escrits per les persones que van liderar o participar en les campanyes de salvaguarda apareixen a l'apartat de fonts encara que es publicuessin a la premsa. Per als articles que no tenien una autoria clara, s'ha decidit posar com a autor/a el nom de la publicació. Les lleis, tant d'abast català com estatal, es troben a l'apartat dedicat a la legislació. Per últim, hi ha informació sobre els arxius consultats i les fonts obtingudes en ells.

Fonts

AEORMA. 2010. «El Manifiesto de Benidorm». *Boletín CF-S* 45:69-72.

Almera, Jaume. 1880. *Estudis geològichs sobre la constitució, origen, antigüetat y pervenir de la montanya de Montserrat*. Vich: Impr. y Llibr. de Ramon Anglada.

Alonso Pérez, Matilde i Elies Furio Blasco. 2004. *Los sectores productivos en España. Travail sur l'économie de l'Espagne*.<halshs-0076579>.

Andolz, Rafael. 2004. *Leyendas del Pirineo para niños y adultos*. Huesca: Pirineo.

Anglada, Maria Àngels. 2008. *Les Closes*. Barcelona: Edicions Destino.

Anglada, Maria Àngels. 2009. *Poesia completa*. Editat per D. S. Abrams. Barcelona: Vitel·la.

Anglada, Maria Àngels. 2013. *Defensa de la terra*. Editat per E. Ayensa i F. Foguet. Girona: Diputació de Girona.

Anòn. 1978. «Crònica del "Debat Costa Brava"». P. 9-10 en *Debat Costa Brava*. Girona: Cambra de Comerç i Indústria de Girona.

Aragó, Narcís-Jordi. 1978. «Pròleg». P. 7 en *Debat Costa Brava*. Girona: Cambra de Comerç i Indústria de Girona.

Armiero, Marco. 2008. «Seeing Like a Protester: Nature, Power, and Environmental

- Struggles». *Left History* 13(1):59-76.
- Armiero, Marco. 2011. *A Rugged Nation. Mountains and the Making of Modern Italy: Nineteenth and Twentieth Centuries*. Cambridge: White Horse Press.
- Armiero, Marco. 2016. «Environmental History between Institutionalization and Revolution. A Short Commentary with Two Sites and One Experiment». P. 45-59 en *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene*, editat per S. Oppermann i S. Iovino. London: Rowman & Littlefield International.
- Armiero, Marco i Stefania Barca. 2004. *Storia dell'ambiente. Una introduzione*. Roma: Carocci.
- Armiero, Marco i Marcus Hall, ed. 2010. *Nature and History in Modern Italy*. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- Armiero, Marco i Wilko Graf von Hardenberg. 2014. «On History, Nature and Nation. An Interview with David Blackbourn». *Environment and History* 20(1):143-59.
- ASEH. 2017. «History of ASEH». *American Society for Environmental History*. Recuperat 23 febrer 2017 (<http://aseh.net/about-aseh/history-of-aseh>).
- Aznar Colino, Eduardo. 2015. *Aproximación a la Historia de la Empresa Nacional Hidroeléctrica del Ribagorzana. ENHER*.
- Barca, Stefania. 2006. «Health, labor and social justice. Environmental costs of the Italian economic growth, 1958-2000». Yale Agrarian Studies colloquium papers.
- Barca, Stefania. 2007a. «Enclosing the River: Industrialisation and the "Property Rights" Discourse in the Liri Valley (South of Italy), 1806-1916». *Environment and History* 13(1):3-23.
- Barca, Stefania. 2007b. «Enclosing Water: Nature, Revolution and the Making of Industrial Capitalism in a European Periphery (the Liri Valley, 1796-1861)». Berkeley Workshop in Environmental Politics.
- Barca, Stefania. 2008. «Scienza, genere e storia ambientale. Riflessioni a partire da La morte della natura». *Contemporanea* 11(2):333-42.
- Barca, Stefania. 2010. *Enclosing water. Nature and Political Economy in a Mediterranean Valley, 1796-1916*. Cambridge: The White Horse Press.
- Barca, Stefania. 2014. «Laboring the Earth: Transnational Reflections on the Environmental History of Work». *Environmental History* 19:3-27.
- Barca, Stefania. 2017a. «L'Antropocene: una narrazione politica». *Riflessioni Sistemiche*

17:56-67.

- Barca, Stefania. 2017b. «On “The Political” in Environmental History». *Seeing the Woods. A blog by the Rachel Carson Center*. Recuperat 19 gener 2018 (<https://seeingthewoods.org/2017/04/05/uses-of-environmental-history-stefania-barca/>).
- Barcena, Iñaki. 2009. «Rachel Carson (1907-1964). El compromiso científico al servicio de la salud de personas y ecosistemas». *Ecología Política* 37:121-25.
- Bartaletti, Fabrizio. 2004. *Geografia e cultura delle Alpi*. Milano: FrancoAngeli.
- Bascompte, Fermí i Lluïsa Pujolriu. 2006. «La recuperación del patrimonio minero de Cataluña». P. 331-41 en *Patrimonio geológico y minero: su caracterización y puesta en valor*, editat per I. Rábano i J. M. Mata-Perelló. Madrid: Instituto Geológico y Minero de España.
- Basora, Xavier i X3 Estudis Ambientals. 2008. «Estació d'esquí i plans urbanístics de Boí-Taüll (Vall de Boí)». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*. Recuperat 22 octubre 2017 (http://territori.scot.cat/cat/notices/2008/12/estacio_d_esqui_i_plans_urbanistics_de_boi_tauill_vall_de_boi_067.php).
- Bassols Isamat, Emili. 2007. «Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa. 25 anys de gestió del territori». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca 2007* (18):189-248.
- Bassols Isamat, Emili. 2010. «El proceso de protección de la zona volcánica de la Garrotxa». *Máster en Espacios Naturales Protegidos: La gestión activa en marcha. 16-19 de junio de 2010. Parque Natural de la zona volcánica de la Garrotxa. Espacio de Interés Natural del Alta Garrotxa. Dossier*, 22-26.
- Bassols Isamat, Emili, Carme Rosell, Marc Fernández, i Joana Colomer. 2014. *Catàleg de vertebrats del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa / 2014. Manteniment del mòdul de gestió de la fauna del SIG VULCÀ*. Generalitat de Catalunya. Departament de Territori i Sostenibilitat. Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.
- Beck, Ulrich. 1998. *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- Beltran, Oriol. 1994. *Es aranesi. Adaptació a l'entorn i organització social al Pirineu Central*. Universitat de Barcelona. Tesi doctoral.
- Beltran, Oriol. 1996. «Economía doméstica y gestión comunal en el Pirineo Central». P. 67-

- 86 en *La gestión comunal de recursos. Economía y poder en las sociedades locales de España y América Latina*, editat per M. N. Chamoux i J. Contreras. Barcelona: Icaria.
- Beltran, Oriol i Ismael Vaccaro. 2007. «El paisaje del Pallars Sobirà: pastores, centrales hidroeléctricas y estaciones de esquí». P. 139-56 en *Ecología política de los Pirineos. Estado, Historia y Paisaje*, editat per I. Vaccaro i O. Beltran. Tremp: Garsineu.
- Beltran, Oriol i Ismael Vaccaro. 2008. «Els comunals al Pallars Sobirà. Els usos tradicionals de la muntanya en el marc dels espais naturals protegits». *Revista d'Etnologia de Catalunya* (33):142-49.
- Bernat, Pasqual. 2008. *Ciència, tècnica i agricultura a la Catalunya de la Il·lustració (1766-1821)*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines. Universitat de Girona. Centre de Recerca d'Història Rural. Documenta Universitaria.
- Bertomeu-Sánchez, José Ramón. 2006. «Sense and Sensitivity: Mateu Orfila, the Marsh Test and the Lafarge Affair». P. 207-42 en *Chemistry, Medicine, and Crime: Mateu J. B. Orfila (1787-1853) and His Times*, editat per J. R. Bertomeu-Sánchez i A. Nieto-Galan. Sagamore Beach: Science History Publications.
- BirdLife International. s.d. «Key Biodiversity Areas (KBAs) and Important Bird and Biodiversity Areas (IBAs)». *BirdLife International*. Recuperat 14 abril 2018 (<http://www.birdlife.org/worldwide/programmes/sites-habitats-ibas-and-kbas>).
- Blackbourn, David. 2006. *The Conquest of Nature. Water, Landscape, and the Making of Modern Germany*. New York [etc.]: Norton.
- Boada, Martí. 1994. *Breu història forestal de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social. Departament de Medi Ambient. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.
- Boada, Martí. 2003. *Boscós de Catalunya. Història i actualitat del món forestal*. Figueres: Brau.
- Boada, Martí. 2007. *Rafael Puig i Valls (1845-1920). Precursor de l'educació ambiental i dels espais naturals protegits*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient.
- Boada, Martí, Franciso Javier Gómez, i Roser Maneja. 2012. *Catalunya és un país de boscós (sense saber-ho)*. Barcelona: Lunwerg Editores.
- Boada, Martí i Mònica Rivera. 2000. «L'origen dels espais naturals protegits». *Medi Ambient, Tecnologia i Cultura* (27):5-13.

- Boada, Martí i Jordi Sargatal Vicens. 1978. «Els aiguamolls de l'Empordà reserva necessària». P. 123-27 en *Debat Costa Brava*. Girona: Cambra de Comerç i Indústria de Girona.
- Boada, Martí i David Saurí Pujol. 2002. *El canvi global*. Barcelona: Rubes. Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient.
- Bolòs, Oriol de. 1973. *La conservación de la Naturaleza y sus fundamentos. Discurso leído en la sala de actos de la delegación en Barcelona del Consejo Superior de Investigaciones Científicas el día 26 de abril, en la sesión solemne dedicada a San Isidoro*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Delegación de Barcelona.
- Bolòs, Oriol de. 1977. «Hem de defensar el paisatge Olotí». *Olot-misión* 1129:3.
- Bolòs, Oriol de. 1984. «El paisatge vegetal de la zona volcànica de la Garrotxa». *Revista de Girona* 107:83-86.
- Boneta Carrera, Martí. 2011. *La Vall Fosca: els llacs de la llum. Desenvolupament socioeconòmic a començament del segle XX*. Tremp. Ajuntament de la Torre de Capdella: Garsineu.
- De Bont, Raf. 2017. «A World Laboratory: Framing the Albert National Park». *Environmental History* 22(3):404-32.
- Bot Arenas, Jaume. 1976. «Tractament dels arbres viaris». P. 160-62 en *Natura, ús o abús? Llibre Blanc de la Gestió de la Natura als Països Catalans*, editat per R. Folch. Barcelona: Barcino.
- Bucchi, Massimiano. 1998. *Science and the media. Alternative routes to scientific communication*. London: Routledge.
- Bucchi, Massimiano i Federico Neresini. 2007. «Science and public participation». P. 449-73 en *Handbook of Science and Technology Studies*, editat per E. J. Hackett, O. Amsterdamska, i M. Lynch. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Buendia, Cristina, Ramon J. Batalla, Sergi Sabater, Antoni Palau, i Rafael Marcé. 2016. «Runoff Trends Driven by Climate and Afforestation in a Pyrenean Basin». *Land Degradation and Development* 27(3):823-38.
- Cadden, Joan. 2006. «Introduction». *Isis* 97(3):485-86.
- Callon, Michael. 1999. «The Role of Lay People in the Production and Dissemination of Scientific Knowledge». *Science, Technology and Society* 4(1):81-94.
- Camarasa, Josep Maria. 2000. *Cent anys de passió per la natura. Una història de la*

- Institució Catalana d'Història Natural: 1899-1999*. Barcelona: Institució Catalana d'Història Natural (ICHN).
- Camarasa, Josep Maria. 2007. «El Llibre blanc de natura: el reconeixement de la natura com a forma d'ordenació del territori». P. 305-37 en *Aportacions catalanes en el camp de la urbanística i de l'ordenació del territori, des de Cerdà als nostres dies*. Barcelona: Societat Catalana d'Ordenació del Territori.
- Camarasa, Josep Maria i Joan Senent-Josa. 1977. *Salvem Catalunya. El clam popular i la lluita contra la destrucció del patrimoni natural i la contaminació del medi ambient a Catalunya*. Barcelona: Avance.
- Campillo Besses, Xavier i Xavier Font Ferrer. 2004. *Avaluació de la sostenibilitat del turisme a l'Alt Pirineu i Aran*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya (CADS).
- Camprubí, Lino. 2012. «“Frankie the Frog”: the total transformation of a river basin as “totalitarian” technology (Spain, 1946-1961)». *Endeavour* 36(1):23-31.
- Camprubí, Lino. 2014. *Engineers and the Making of the Francoist Regime*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press.
- Camprubí, Lino. 2016. «La Naturaleza no existe: conservacionismos y relaciones internacionales en Doñana». *Arbor* 192(781):a344.
- Camprubí, Lino. 2017. *Los ingenieros de Franco*. Barcelona: Crítica.
- Carandell Baruzzi, Miquel. 2015. *Orce Man. A Public Controversy in Spanish Human Origins Research, 1982-2007*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- Carandell Baruzzi, Miquel. 2016. «L'obsessió d'un país en construcció democràtica: “És el nostre avantpassat l'Home d'Orce?”» *UABDivulga*, març. Recuperat 16 febrer 2018 (<http://www.uab.cat/web/detall-de-noticia-1345469002000.html?noticiaid=1345699332163>).
- Carbonell, Xavier. 2007. «Conflictos socioambientales en la planificación y la gestión de los recursos naturales en el Pirineo aragonés: el caso de los Valles Occidentales». P. 61-76 en *Ecología política de los Pirineos. Estado, Historia y Paisaje*, editat per I. Vaccaro i O. Beltran. Tremp: Garsineu.
- Casado de Otaola, Santos. 1997. *Lo primeros pasos de la ecología en España*. Madrid: Publicaciones de la Residencia de Estudiantes. Ministerio de Agricultura, Pesca y

Alimentación.

- Casado de Otaola, Santos. 2000. «Introducción». P. V-XXX en *Guía de los sitios naturales de interés nacional: la Comisaría de Parques Nacionales y la protección a la naturaleza en España: edición facsímil*. Madrid: Organismo Autónomo Parques Nacionales.
- Casado de Otaola, Santos. 2009. *Un siglo de parques nacionales. Historia y futuro de los parques en España*. Madrid: EUROPARC-España.
- Casado de Otaola, Santos. 2010. *Naturaleza patria. Ciencia y sentimiento de la naturaleza en la España del regeneracionismo*. Madrid: Marcial Pons.
- Casado de Otaola, Santos. 2014. «Ciencia y sentimiento de la naturaleza en los orígenes de la conservación». Col·loqui de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica.
- Casado de Otaola, Santos. 2016. «Patrias primitivas. Discursos e imágenes de la naturaleza en el primer conservacionismo español». *Arbor* 192(781):a343.
- Castells, Kim, Mercè Aniz Montes, i Tomás Abad Balboa. 2006. *Aigüestortes i Estany de Sant Maurici: parc nacional*. Barcelona: Lunwerg.
- Catalan Aguilà, Jordi et al. 1997. *L'obra hidràulica en els Pirineus: avaluació, correcció i prevenció de l'impacte mediambiental. El Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici*. Girona: ENHER, Fundació La Caixa, FECSA.
- Cateura Valls, Xavier. 2012. «Estances de febre». *Ombres, somnis, paraules...* Recuperat 17 gener 2017 (<https://paremontseny.blogspot.com.es/2012/02/estances-de-febre-el-sanatori-del.html>).
- Centre de Fauna dels Aiguamolls de l'Empordà. s.d. «El Centre de Fauna». *Centre de Fauna dels Aiguamolls de l'Empordà*. Recuperat 5 abril 2017 (<http://centrefaunaiguamolls.cat/>).
- Centro de Coordinación de Alertas y Emergencias sanitarias (CCAES) i Ministerio de Sanidad; Servicios Sociales e Igualdad. 2015. *Informe de situación y evaluación del riesgo para España de Paludismo, 2015*. Madrid.
- Cevasco, Roberta. 2010. «Environmental Heritage of a Past Cultural Landscape. Alder Woods in the Upper Aveto Valley of the Northwestern Apennines». P. 126-40 en *Nature and History in Modern Italy*, editat per M. Armiero i M. Hall. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- Coates, Peter. 1998. *Nature*. Cambridge: Polity Press.

- Coates, Peter, Tim Cole, Marianna Dudley, i Chris Pearson. 2011. «Defending Nation, Defending Nature? Militarized Landscapes and Military Environmentalism in Britain, France, and the United States». *Environmental History* 16(3):456-91.
- Cohen, Michael P. 1987. *Entre osos, coyotes y glaciares: John Muir, el hombre de los Parques Nacionales americanos*. Buenos Aires: Fraterna.
- Coll, Pep. 1997. *El segle de la llum*. Barcelona: Empúries.
- Coll, Pep. 2001. *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava. Rondalles del Pallars*. Barcelona: La Magrana.
- Coll, Pep. 2002. *Muntanyes maleïdes*. Barcelona: Empúries.
- Coll, Pep. 2011. «Els Pirineus: màgia i fantasies». *Revista Mètode* (69). Recuperat 22 novembre 2017 (<https://metode.cat/revistes-metode/article/els-pirineus-magia-i-fantasies.html>).
- Coll, Pep. 2014. *El parlar del Pallars*. Tremp: Garsineu.
- Collins, Harry. 2014. *Are we all scientific experts now?* Cambridge: Polity.
- Collins, Harry i Robert Evans. 2002. «The Third Wave of Science Studies: Studies of Expertise and Experience». *Social Studies of Science* 32(2):235-96.
- Collins, Harry i Robert Evans. 2007. *Rethinking Expertise*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Comas d'Argemir, Dolors. 1984. «La família troncal en el marc de les transformacions socio-econòmiques del Pirineu d'Aragó». *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia* (5):44-68.
- Comas d'Argemir, Dolors. 1991. «Casa y comunidad en el Alto Aragón. Ideales culturales y reproducción social». *Revista de Antropología Social* (0):131-50.
- Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica. 1976. «El Parc Natural dels volcans d'Auverna i la nostra trista situació». *Olot-misión* 1042:7.
- Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica. 1977a. «Carta al Director. Els volcans». *La Garrotxa* 1968:18.
- Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica. 1977b. «Carta oberta a la "Direcció General de Minas"». *Olot-misión* 1110:6.
- Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica. 1977c. «Després de tot...» *Olot-misión* 1123:5.

- Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica. 1977d. «Extraccions de greda: 90 anys més». *Olot-misión* 1123:9.
- Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica. 1977e. «La millor zona volcànica de la Península abocada, per deixadesa de l'administració, a un procés degradador irreversible». *La Garrotxa* 1958:8-9.
- Comissió Promotora per a la Protecció de la Zona Volcànica. 1977f. «Zona volcànica. Els culpables de la destrucció». *Olot-misión* 1112:5.
- Consejo de Seguridad Nacional. 2016. «Centrals nuclears a Espanya». *Consejo de Seguridad Nacional*. Recuperat 9 desembre 2016 (<https://www.csn.es/ca/centrales-nucleares-de-espana>).
- Consell d'Europa. 2000. *Conveni europeu del paisatge*. Firenze: Consell d'Europa.
- Convención de Ramsar. s.d. «La convención de Ramsar y su misión». *Ramsar*. Recuperat 10 abril 2018 (<https://www.ramsar.org/es/acerca-de/la-convencion-de-ramsar-y-su-mision>).
- Corona, Gabriella. 2010. «The Decline of the Commons and the Environmental Balance in Early Modern Italy». P. 89-107 en *Nature and History in Modern Italy*, editat per M. Armiero i M. Hall. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- Corral Broto, Pablo. 2011. «Sobreviviendo al desarrollismo. Las desigualdades ambientales y la protesta social durante el franquismo (Aragón, 1950-1979)». *Ager. Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural* 10:111-55.
- Corral Broto, Pablo. 2014. *¿Una sociedad ambiental? Historia de los conflictos ambientales bajo la dictadura franquista en Aragón (1939-1979)*. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Universidad de Granada. Tesi doctoral.
- Corral Broto, Pablo. 2015a. «Las políticas públicas bajo el Franquismo. La gestión de la contaminación entre 1939 y 1979». *Andalucía en la Historia* 47:18-23.
- Corral Broto, Pablo. 2015b. *Protesta y ciudadanía: conflictos ambientales durante el franquismo en Zaragoza (1939-1979)*. Zaragoza: Rolde de Estudios Aragoneses.
- Corral Broto, Pablo. 2018. «Historia de la corrupción ambiental en España, 1939-1979. ¿Franquismo o industrialización?» *Hispania Nova* 16:646-84.
- Corraliza, José Antonio, Justo García Navarro, i Enrique Valero Gutiérrez del Olmo. 2002. *Los Parques naturales en España: conservación y disfrute*. Madrid: Fundación Alfonso Martín Escudero.

- Creus, Jordi. 2004a. *El Pirineu perdut. Viatge a un món a punt de desaparèixer*. Badalona: Ara Llibres.
- Creus, Jordi. 2004b. *Memòria dels Pirineus. Deu testimonis d'un món que s'acaba*. Badalona: Ara Llibres.
- Cronon, William. 1993. «The Uses Of Environmental History». *Environmental History Review* 17(3):1-22.
- Cronon, William. 1995. «The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature». P. 69-90 en *Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature*, editat per W. Cronon. New York: W. W. Norton.
- Darier, Éric i Joan David Tàbara. 2006. «Els objectes naturals i la identitat nacional. Les muntanyes a Catalunya i al Quebec». *Papers* (82):37-55.
- Delgado, Ángel. 1976. «La colonización del Ebro. Los casos de Mequinenza y Fayón y afecciones a Caspe y Chiprana». P. 148-215 en *El Bajo Aragón expoliado. Recursos naturales y autonomía regional*, editat per M. Gaviria. Zaragoza: DEIBA (Defensa Intereses Bajo Aragón).
- Departament d'Estructura i Política Econòmica de la UAB et al. 1978. «Per la Costa Brava. Declaració Final del Debat». P. 305-10 en *Debat Costa Brava*. Girona: Cambra de Comerç i Indústria de Girona.
- Departament de Medi Ambient. 1996. *PEIN. Pla d'espais d'interès natural*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient.
- Departament de Medi Ambient i Habitatge. Direcció General de Medi Natural. 2010. *Pla especial de protecció del medi natural i del paisatge dels Aiguamolls de l'Alt Empordà. Volum I*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient i Habitatge. Direcció General de Medi Natural.
- Departament de Territori i Sostenibilitat. 2014. «Llop». *Generalitat de Catalunya. Departament de Territori i Sostenibilitat*. Recuperat 13 juny 2018 (http://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/patrimoni_natural/fauna-autoctona-protegida/gestio-especies-protegides-amenacades/mamifers/llop/).
- Departament de Territori i Sostenibilitat. 2015. «Ós bru». *Generalitat de Catalunya. Departament de Territori i Sostenibilitat*. Recuperat 13 juny 2018 (http://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/patrimoni_natural/fauna-

- autoctona-prottegida/gestio-especies-prottegides-amenacades/mamifers/os_bru/).
- Departament de Territori i Sostenibilitat. 2016. «Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa». *Generalitat de Catalunya. Departament de Territori i Sostenibilitat*. Recuperat 7 octubre 2016 (<http://parcsnaturals.gencat.cat/ca/garrotxa/>).
- Departament de Territori i Sostenibilitat. s.d. «El Pla d'espais d'interès natural a Catalunya». *Generalitat de Catalunya. Departament de Territori i Sostenibilitat*. Recuperat 10 abril 2018a (http://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/patrimoni_natural/senp_catalunya/el_sistema/el_pla_despais_dinteres_natural_de_catalunya/).
- Departament de Territori i Sostenibilitat. s.d. «Xarxa Natura 2000». *Generalitat de Catalunya. Departament de Territori i Sostenibilitat*. Recuperat 10 abril 2018b (http://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/patrimoni_natural/senp_catalunya/el_sistema/xarxa_natura_2000).
- Diversos Autors. 1971. *Convención Relativa a los Humedales de Importancia Internacional Especialmente como Hábitat de Aves Acuáticas*. Ramsar (Iran).
- Diversos Autors. 1978. *Debat Costa Brava*. Girona: Cambra de Comerç i Indústria de Girona.
- Dobón Pérez, Miguel Ángel. 2002. «Historia minera y conflicto ambiental. El caso de Sierra Menera (Teruel), 1900-1931». P. 807-30 en *Usos Públicos de la Historia. VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, editat per C. Forcadell, C. Frías, I. Peiró, i P. Rújula. Zaragoza: Asociación de Historia Contemporánea.
- Domene, Quim. 2017. «Taula rodona "Lluites compartides". Intervenció de Quim Domene».
- Engelhardt, Hugo Tristram i Arthur L. Caplan. 1987. *Scientific controversies. Case studies in the resolution and closure of disputes in science and technology*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Environment Directorate General of the European Commission. 2017. «Natura 2000». *European Commission. Environment. Nature and biodiversity*. Recuperat 10 abril 2018 (http://ec.europa.eu/environment/nature/natura2000/index_en.htm).
- Everett, Mike. 2002. «Obituary: Bert Axell (1915-2001)». *British Birds* (95):200.
- Fàbregas, Xavier. 1979. *Tradicions, mites i creences dels catalans. La pervivència de la Catalunya ancestral*. Barcelona: Edicions 62.
- FAO. 2011. *Situación de los bosques del mundo 2011*. Roma: Organización de las Naciones

- Unidas para la Agricultura y la Alimentación.
- FAO. 2015. *Evaluación de los Recursos Forestales Mundiales 2015*. Roma: Organización de las Naciones Unidas para la Agricultura y la Alimentación.
- Farré Perdiguer, Mariona. 1998. *Economia política dels espais naturals protegits. Estudi d'un cas concret: el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici*. Universitat de Lleida. Tesi doctoral.
- Fernández, Joaquín. 1999. *El ecologismo español*. Madrid: Alianza.
- Fernández Sánchez, Joaquín i Rosa Pradas Regel. 2000a. *Historia de los parques nacionales españoles. La administración conservacionista (1896-2000). Tomo I*. Madrid: Organismo Autónomo Parques Nacionales.
- Fernández Sánchez, Joaquín i Rosa Pradas Regel. 2000b. *Historia de los parques nacionales españoles. Los Picos de Europa, Ordesa y Monte Perdido, Aigüestortes i Estany de Sant Maurici y Sierra Nevada. Tomo II*. Madrid: Organismo Autónomo Parques Nacionales.
- Fischer, Frank. 2000. *Citizens, Experts, and the Environment*. Durham and London: Duke University Press.
- Folch, Ramon, ed. 1976. *Natura, ús o abús? Llibre Blanc de la Gestió de la Natura als Països Catalans*. Barcelona: Barcino.
- Folch, Ramon, ed. 1988. *Natura, ús o abús? Llibre Blanc de la Gestió de la Natura als Països Catalans*. Barcelona : Barcino.
- Folguera, Tono, David Fernández de Castro, i Román Parrado. 2013. *Entre el cel i la terra. La guerra dels Aiguamolls*. Recuperat 24 novembre 2017 (<http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/programa/Entre-el-cel-i-la-terra-La-guerra-dels-Aiguamolls/video/4793311/#>). Documental.
- Fraguell Sansbelló, Rosa Maria i Lluís Mundet Cerdan. 2009. «Turisme en espais litorals». En *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional de l'oferta i els productes turístics*, editat per F. López Palomeque. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Innovació, Universitats i Empresa. Recuperat 10 novembre 2016 (<http://www.atlesturismecatalunya.cat/>).
- Fundació Catalunya la Pedrera. 2014. «Jornades: La salut i els espais naturals». *Fundació Catalunya la Pedrera*. Recuperat 28 febrer 2018 ([232](http://fundaciocatalunya-</p></div><div data-bbox=)

- lapedrera.com/ca/territori-i-mediambient/salut-i-natura/jornades-2014).
- Fusi, Juan Pablo, Sergio Vilar, i Paul Preston. 1983. *De la dictadura a la democracia: desarrollismo, crisis y transición (1959-1977)*. Madrid: Información y revistas.
- Garrabou, Ramon i José Manuel Naredo, ed. 2008. *El paisaje en perspectiva histórica. Formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Gassiot Matas, Xavier. 1978. «El dret a la natura en la constitució». *Olot-misión* 1151:5.
- Gassiot Matas, Xavier. 2017. «Taula rodona “Lluites compartides”». Intervenció de Xavier Gassiot».
- Gil, Xavier. 2000. *La desamortització dels béns comunals al Pallars Sobirà. El cas de Llessui*. Tremp: Garsineu.
- Gil Farrero, Judit. 2011. *Ciència i medi ambient a Catalunya. La gestació del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa (1975-1982)*. Universitat Autònoma de Barcelona. Treball Final de Màster.
- Gil-Farrero, Judit. 2016. «La percepción del medio ambiente en el post-franquismo. La emergencia de los Parques Naturales en Cataluña (1975-1990s)». *Arbor* 192-781:a348.
- Gil Farrero, Judit. 2017a. «Entrevista a Marco Armiero». *UABDivulga*, desembre. Recuperat 10 gener 2018 (<http://www.uab.cat/web/detall-de-noticia-1345469002000.html?noticiaid=1345740461646>).
- Gil Farrero, Judit. 2017b. «Entrevista a Stefania Barca». *UABDivulga*, octubre. Recuperat 10 gener 2018 (<http://www.uab.cat/web/detall-de-noticia-1345469002000.html?noticiaid=1345737304258>).
- Gili Hernández, Mercè. 2003a. «L'ampliació de l'estació d'esquí de Vaquèira. Espais protegits i model de desenvolupament a l'Alt Pirineu i Aran». P. 227-51 en *Aquí no! Els conflictes territorials a Catalunya*, editat per O. Nel·lo. Barcelona: Empúries.
- Gili Hernández, Mercè. 2003b. «Las viviendas de segunda residencia. ¿Ocio o negocio?». *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales* 146(052).
- Gili Hernández, Mercè, Isabel Bovet Plà, i M. Mar López-Gay Belda. 1998. «Impacto turístico en el paisaje de montaña. El caso del crecimiento urbanístico de Vall de Boí. Pirineo de Lleida». P. 293-300 en *Turismo y planificación del territorio en la España de fin de siglo*, editat per J. Oliveras Samitier, S. Anton Claver, i R. López Monné.

- Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Unitat de Geografia. Grup d'Estudis Turístics.
- Giménez Romero, Carlos. 1991. *Valdelaguna y Coatepec: Permanencia y funcionalidad del régimen comunal agrario en España y México*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Secretaría General Técnica.
- Giró Amigó, Francesc i Salvador Filella. 1978. «Les Medes, vocació de reserva ornitològica». P. 117-21 en *Debat Costa Brava*. Girona: Cambra de Comerç i Indústria de Girona.
- Golan, Tal. 2007. *Laws of Men and Laws of Nature. The History of Scientific Expert Testimony in England and America*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Gold, Stefan. 2003. *The Development of European Forest Resources, 1950 to 2000: A Better Information Base*. Geneva: United Nations.
- Gold, Stefan, Alexander Korotkov, i Volker Sasse. 2006. «The development of European forest resources, 1950 to 2000». *Forest Policy and Economics* 8(2):183-92.
- González Bueno, Marta. 1991. «La casa, centro de la vida social en el norte de la provincia de Lérida en relación con otras unidades de identidad». *Revista de Antropología Social* (0):151-78.
- González de Molina, Manuel i Joan Martínez Alier. 1993. «Introducción». Editat per M. González de Molina i J. Martínez Alier. *Ayer. Historia y Ecología* (11):11-18.
- González de Molina, Manuel i Antonio Ortega Santos. 2000. «Bienes comunales y conflictos por los recursos en las sociedades rurales, siglos XIX y XX». *Historia Social* 38:95-116.
- Gorostiza, Santiago. 2017. *Mobilising nature between democracy and fascism. An environmental history of the Spanish Civil War and the legacies of the Francoist autarky*. University of Coimbra. Tesi doctoral.
- Gorostiza, Santiago i David Sauri. 2017. «Dangerous assemblages: Salts, trihalomethanes and endocrine disruptors in the water palimpsest of the Llobregat River, Catalonia». *Geoforum* 81:153-62.
- Gould, Stephen Jay. 2004. *Érase una vez el zorro y el erizo. Las humanidades y la ciencia en el tercer milenio*. Barcelona: Crítica.
- Grup de Treball sobre Termes i Béns Comuns del Pallars Sobirà. 2016. *Béns comunals: Un sistema d'organització del passat per gestionar el present*. Fundació del Món Rural i Institut per al Desenvolupament i la Promoció de l'Alt Pirineu i Aran.
- Guerrero-Medrano, Patricia. 2016. «Los trazos de una nación: los naturalistas de la

- Sociedad Mexicana de Historia Natural en el Segundo Imperio (1864-1867)». *Cuadernos JJA-CEMCA* 1:10-12.
- Guirado González, Carles. 2011. *Tornant a la muntanya. Migració, ruralitat i canvi social al Pirineu català. El cas del Pallars Sobirà*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- Guldi, Jo i David Armitage. 2014. *The History Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HALAC. 2017. «Historia Ambiental Latinoamericana y Caribeña. Revista de la SOLCHA». *Historia Ambiental Latinoamericana y Caribeña*. Recuperat 23 febrer 2017 (<http://revistas.unicentro.br/index.php/halac>).
- Hall, Marcus. 2010. «Environmental Imperialism in Sardinia. Pesticides and Politics in the Struggle against Malaria». P. 70-86 en *Nature and History in Modern Italy*, editat per M. Armiero i M. Hall. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- Hamilton, Sarah. 2016. «Activismo medioambiental en la época tardofranquista. El caso de El Saler». *Arbor* 192(781):a346.
- Hamilton, Sarah. 2017. «Environmental Change and Protest in Franco's Spain, 1939-1975». *Environmental History* 22:257-81.
- von Hardenberg, Wilko Graf. 2010. «Act Locally, Think Nationally. A Brief History of Access Rights and Environmental Conflicts in Fascist Italy». P. 141-58 en *Nature and History in Modern Italy*, editat per M. Armiero i M. Hall. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- von Hardenberg, Wilko Graf. 2011a. «Processi di modernizzazione e conservazione della natura nelle Alpi italiane del ventesimo secolo». *Percorsi di ricerca. Working papers Laboratorio di Storia delle Alpi - LabiSalp* 3:29-37.
- von Hardenberg, Wilko Graf. 2011b. «Tutela della natura e conflitti tra età liberale e secondo dopoguerra. Il caso del Parco Nazionale del Gran Paradiso». *Storia della Valle d'Aosta*.
- Hardin, Garrett. 1968. «The Tragedy of the Commons». *Science* 162(3859):1243-48.
- Herrero Cabrejas, Amaranta. 2013. *Anatomía de un conflicto socioecológico. El caso de la minería de carbón a cielo abierto en el Valle de Laciana*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- Hilgartner, Stephen. 1990. «The Dominant View of Popularization: Conceptual Problems, Political Uses». *Social Studies of Science* 20(3):519-39.
- Hochadel, Oliver. 2013. *El mito de Atapuerca. Orígenes, ciencia, divulgación*. Bellaterra:

Edicions UAB.

Huber, Amelie, Santiago Gorostiza, Panagiota Kotsila, María J. Beltrán, i Marco Armiero.

2016. «Beyond “Socially Constructed” Disasters: Re-politicizing the Debate on Large Dams through a Political Ecology of Risk». *Capitalism Nature Socialism* 29(3):48-68.

Hughes, J. Donald. 2003. «The nature of Environmental History». *Revista de Historia Actual* (1):23-30.

Hughes, J. Donald. 2007. «Environmental Impacts of the Roman Economy and Social Structure: Augustus to Diocletian». P. 27-40 en *Rethinking Environmental History. World-System History and Global Environmental Change*, editat per A. Hornborg, J. R. McNeill, i J. Martínez Alier. Lanham: AltaMira Press.

Hughes, J. Donald. 2016. *What is environmental history?* Cambridge: Polity.

IAEDEN - Salvem l'Empordà. s.d. «Centre de Fauna dels Aiguamolls de l'Empordà».

IAEDEN - Salvem l'Empordà. Recuperat 5 abril 2017 (<http://iaeden.cat/grups/centre-de-fauna-dels-aiguamolls-de-lemporda/>).

Institut Cerdà. 2015. *Impacte econòmic i social dels espais naturals protegits*.

Institut d'Estadística de Catalunya. s.d. «Anuari estadístic de Catalunya. Població. Evolució de la població. Població. 2001. Per dimensió del municipi. Comarques, àmbits i províncies». *idescat*. Recuperat 11 gener 2017 (<http://www.idescat.cat/pub/?id=aec&n=248&t=2001>).

Iranzo, Juan Manuel. 2002. «Un error cultural situado: la dicotomía Naturaleza/Sociedad». *Política y Sociedad* 39(3):615-25.

Iriarte-Goñi, Iñaki. 2002. «Common Lands in Spain, 1800-1995: Persistence, Change and Adaptation». *Rural History* 13(1):19-37.

Isasi Catalá, Emilian. 2011. «Los conceptos de especies indicadoras, paraguas, banderas y claves: su uso y abuso en ecología de la conservación». *Interciencia* 36(1):31-38.

Jacoby, Karl. 2014. *Crimes against Nature. Squatters, Poachers, Thieves, and the Hidden History of American Conservation*. Berkeley: University of California Press.

Jiménez, Anna. 2005. «Abocador de la Garrotxa». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*.

Recuperat 24 abril 2017

(http://territori.scot.cat/cat/notices/abocador_de_la_garrotxa_2005_712.php).

- Jiménez, Sole i Llorenç Prats. 2006. «El turismo en Cataluña: evolución histórica y retos de futuro». *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural* 4(2):153-74.
- Jiménez Blanco, José. 2002. «Naturaleza y cultura (algunos encuentros y desencuentros entre sociología y biología)». *Política y Sociedad* 39(3):583-96.
- Jiménez Sánchez, Manuel. 2002. *Protesta social y políticas públicas. Un estudio de la relación entre el movimiento ecologista y la política ambiental en España*. Madrid: Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones. Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales.
- Jiménez Sánchez, Manuel. 2005. *El Impacto político de los movimientos sociales: un estudio de la protesta ambiental en España*. Madrid: Siglo XXI de España.
- Jordi, Moisès. 2015. «Baqueira-Beret renuncia a l'ampliació cap al Pallars Sobirà». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*. Recuperat 17 febrer 2018 (http://territori.scot.cat/cat/notices/2015/04/estaciO_d_rsquo_eskul_de_baqueira_beret_i_plans_urbanlstics_als_entorns_naut_aran_i_alt_Aneu_2015_3301.php).
- Koppes, Clayton R. 1989. «Efficiency, Equity, Esthetics: Shifting Themes in American Conservation». P. 230-51 en *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*, editat per D. Worster. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kupper, Patrick. 2014. *Creating Wilderness. A Transnational History of the Swiss National Park*. New York: Berghahn Books.
- Landry, Marc. 2015. «Environmental Consequences of the Peace: The Great War, Dammed Lakes, and Hydraulic History in the Eastern Alps». *Environmental History* 20(3):422–48.
- Levis, Carolina et al. 2017. «Response to Comment on “Persistent effects of pre-Columbian plant domestication on Amazonian forest composition”». *Science* 358(6361):eaan8837.
- Ligi, Gianluca. 2005. «La inundación del Vajont. Representaciones periodísticas de un desastre italiano». *Desacatos* 19:71-84.
- Llach, Lluís. 1983. *Poemes i cançons*. València: Tres i Quatre.
- Llobet François, Toni. 2015. *Flora i fauna del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici*. Figueres: Brau.
- Llurdés Coit, Joan Carles. 2002. «Els canvis en el sector turístic». P. 103-21 en *Canvis*

- socioambientals a l'Alt Empordà (1950-2000). Natura i història en l'evolució recent del paisatge altempordanès*, editat per A. Ribas i Palom i D. Saurí i Pujol. Girona: Universitat de Girona: Servei de Publicacions.
- López Palomeque, Francisco, Jaume Font, i Dolores Sánchez Aguilera. 2002. *Cataluña. Un análisis territorial*. Editat per R. Majoral. Barcelona: Ariel.
- López Palomque, Francesc. 2009. «Neu i estacions d'esquí i muntanya». *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional de l'oferta i els productes turístics*. Recuperat 24 abril 2018 (<http://www.atlesturismecatalunya.cat/>).
- Louv, Richard. 2008. *Last Child in the Woods: Saving Our Children from Nature-Deficit Disorder*. Chapel Hill: Algonquin Books.
- Louv, Richard. 2012. *Volver a la naturaleza. El valor del mundo natural para recuperar la salud individual y comunitaria*. Barcelona: RBA.
- Macias, Pere. 2017. «Taula rodona "Lluites compartides"». Intervenció de Pere Macies».
- Mairal Buil, Gaspar. 1993. «"Perder el pueblo" (Antropología aplicada y política hidráulica)». *Revista de Antropología Social* 2:187-237.
- Mairal Buil, Gaspar. 2002. «La invenció d'una minoria. El conflicte per la construcció d'embassaments a l'Alt Aragó». *Revista d'Etnologia de Catalunya* (21):20-35.
- Mairal Buil, Gaspar. 2007. «La montaña frente al llano: ecología política de un conflicto territorial». P. 101-15 en *Ecología política de los Pirineos. Estado, Historia y Paisaje*, editat per I. Vaccaro i O. Beltran. Tremp: Garsineu.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1975a. «Escombraries: urgeix traslladar l'abocador del Cruscat». *Olot-misión* 1001:7.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1975b. «L'interès particular aixafarà un cop més el col·lectiu? L'exemple del volcà de Santa Margarida». *Olot-misión* 1005:10.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1975c. «La contaminació de les aigües d'Anglès com a reflexió». *Olot-misión* 1021:7.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1975d. «Un escàndol que hauria de servir d'exemple: la contaminació de les aigües d'Anglès». *Olot-misión* 1014:3.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1975e. «Una precisió al Sr. Conseller local de la Direcció General del Patrimoni Artístic». *Olot-misión* 1009:5-6.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1977. «Campanya per a la salvaguarda del patrimoni

- natural». *Olot-misión* 1085:9-11.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1978. «Contribució a l'estudi de la zona volcànica de l'alta conca del Fluvià». *Revista de Girona* 82:73-87.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1979. «Ecologia. Les escombraries i la transparència». *L'olotí* 13:8.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1980a. «Contestant al Dr. Joaquim Danés i Llongarriu, conseller de l'Ajuntament d'Olot». *L'olotí* 64:14-15.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1980b. «Torrents, rieres, rius, volcans...» *L'olotí* 59:14-15.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1981a. «Un nou joc de mans per resoldre el problema de les escombraries». *L'olotí* 110:5.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1981b. «Un valuós paisatge en perill: les terres volcàniques de la Garrotxa». *Serra d'Or* Maig:11-15.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1982a. «De la recança dels Vayreda i els anhels de mossèn Gelabert, a l'atzucac legal contemporani, en quatre pinzellades». *L'olotí* 141:12-13.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1982b. «Que veniu d'Alvèrnia? O quatre puntualitzacions sobre les grederes del "Parc Naturel Régional des Volcans"». *L'olotí* 142:12-14.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1983a. «La pedagogia de la natura a la regió volcànica d'Olot (III)». *La Comarca* 227:9.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1983b. «La roca de Castellfollit». *La Comarca* 230:25-27.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1984. «La pedagogia de la natura a la regió volcànica d'Olot». *Revista de Girona* 107:93-100.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1989. *Els volcans*. Girona: Diputació de Girona.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1996. «Parques nacionales versus reservas indígenas en los Estados Unidos de América: un modelo en cuestión». *Ecología Política* 10:25-34.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1998a. *El vulcanisme prehistòric de Catalunya*. Olot: Alzamora.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 1998b. «Els materials volcànics com a recursos naturals». P. 215-27 en *El vulcanisme prehistòric de Catalunya*. Olot: Alzamora.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 2014. *Mejorar la efectividad de los espacios naturales protegidos: identificación, reconocimiento e integración de los valores culturales y espirituales en las áreas protegidas de Europa*. Universidad de Navarra. Tesi doctoral.
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 2016. «Josep Maria Mallarach». *Iniciativa Comunes*.

- Recuperat 21 febrer 2018 (http://www.icomunales.org/team/josep_maria_mallarach/).
- Mallarach Carrera, Josep Maria. 2017. «Taula rodona “Lluites compartides”. Intervenció de Josep Maria Mallarach».
- Mallarach Carrera, Josep Maria i Eulàlia Comas Lamarca, ed. 2008. *Protegits, de fet o de dret? Primera avaluació del sistema d'espais naturals protegits de Catalunya*. Barcelona: Institució Catalana d'Història Natural.
- Mallarach Carrera, Josep Maria i Miquel Riera Tusell. 1980. «Reflexions entorn dels estudis del medi natural en la planificació urbanística de set municipis gironins». *Revista de Girona* 93:289-98.
- Mallarach Carrera, Josep Maria i Miquel Riera Tusell. 1981a. «El nou Parc Nou: un jardí botànic i el Museu de Ciències Naturals». *L'olotí* 112:13.
- Mallarach Carrera, Josep Maria i Miquel Riera Tusell. 1981b. *Els volcans olotins i el seu paisatge. Iniciació a la seva coneixença segons nou itineraris pedagògics*. Barcelona: Serpa.
- MAPAMA. s.d. «Aigüestortes i Estany de Sant Maurici: Història». Recuperat 20 abril 2017a (<http://www.mapama.gob.es/ca/red-parques-nacionales/nuestros-parques/aiguestortes/historia/historia.aspx>).
- MAPAMA. s.d. «Aigüestortes i Estany de Sant Maurici: Valors Naturals. Els boscos». *Web del Ministerio de Agricultura, Pesca, Alimentación y Medio Ambiente. Red de Parques Nacionales. Nuestros Parques*. Recuperat 20 abril 2017b (<http://www.mapama.gob.es/ca/red-parques-nacionales/nuestros-parques/aiguestortes/valores-naturales/boscos.aspx>).
- Maragall, Joan. 2010. *Antologia poètica i altres textos*. Editat per P. Maragall. Barcelona: Baula.
- Martí Aledo, Jordi, Francesc Jutglar, Tono Folguera, i Lynx Edicions. 2004. *50 ocells del parc*. Girona: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà. Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient i Habitatge. Diputació de Girona.
- Martí Escayol, Maria Antònia. 2004. *La construcció del concepte de natura a l'edat moderna. Natura, cultura i identitat en el pensament català dels segles XVI i XVII*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- Martí Henneberg, Jordi. 1994. *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*. Barcelona: Editorial Alta Fulla.

- Martí Molist, Joan. 1983. «La formación volcánica estefaniense Erill Castell (Pirineo de Lérida)». *Acta Geológica Hispánica* 18(1):27-33.
- Martí Molist, Joan, Albert Pujadas, Dolores Ferrés López, Llorenç Planagumà Guàrdia, i Josep Maria Mallarach Carrera. 2001. *El vulcanisme. Guia de camp de la Zona Volcànica de la Garrotxa*. Olot: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.
- Martin, Brian i Evelleen Richards. 1995. «Scientific Knowledge, Controversy, and Public Decision Making». P. 506-26 en *The Handbook of Science and Technology Studies*, editat per S. Jasanoff, G. E. Markle, J. C. Petersen, i T. Pinch. London: Sage.
- Martínez Alier, Joan. 1991. «Ecology and the Poor: A Neglected Dimension of Latin American History». *Journal of Latin American Studies* 23(03):621-39.
- Martínez Alier, Joan. 1999. *Introducció a l'economia ecològica*. Barcelona: Rubes. Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient.
- Martínez Alier, Joan. 2001. «Justicia ambiental, sustentabilidad y valoración». P. 289-335 en *Naturaleza transformada. Estudios de historia ambiental en España*, editat per M. González de Molina i J. Martínez Alier. Barcelona: Icaria.
- Martínez Alier, Joan. 2006. *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Barcelona: Icaria.
- Martínez Alier, Joan. 2015. «La ecología política y el movimiento global de justicia ambiental». *Ecología Política* 50:55-61.
- Martínez Alier, Joan i Jordi Roca Jusmet. 2001. *Economía ecológica y política ambiental*. México, D. F.: Fondo de Cultura Económica.
- Martínez de Pisón, Eduardo. 2007. «Epílogo. Paisaje, cultura y territorio». P. 325-37 en *La construcción social del paisaje*, editat per J. Nogué i Font. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Martínez de Pisón, Eduardo. 2009. *Miradas sobre el paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Martínez Rius, Albert. 2010. *Parc Nacional de Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Guia geològica*. Editat per R. Rodríguez Fernández. León: Editorial Everest.
- Martínez Veiga, Ubaldo. 1996. «Los comunales en León: clasificación, análisis de su evolución e interpretación histórica». P. 111-41 en *La gestión comunal de recursos. Economía y poder en las sociedades locales de España y América Latina*, editat per M. N. Chamoux i J. Contreras. Barcelona: Icaria.
- Mathieu, Jon. 2011. *The Third Dimension: A Comparative History of Mountains in the*

- Modern Era*. Cambridge: The White Horse Press.
- McNeill, John Robert. 2003a. *Algo nuevo bajo el sol. Historia medioambiental del mundo en el siglo XX*. Madrid: Alianza.
- McNeill, John Robert. 2003b. «Observations on the Nature and Culture of Environmental History». *History and Theory* (42):5-43.
- McNeill, John Robert. 2005. «Naturaleza y cultura de la historia ambiental». *Nómadas (Col)* 22:12-25.
- McNeill, John Robert. 2010. «The State of the Field of Environmental History». *Annual Review of Environment and Resources* 35(1):345-74.
- Mendizábal Riera, Enric. 2003. «La construcción de un nuevo paisaje». P. 267-342 en *Los paisajes de Parques Nacionales. La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC-1955 dC)*, editat per A. Esteban Amat. Madrid: Organismo Autónomo Parques Nacionales.
- Menjón, Marisancho. 2006. *Jánovas. Víctimas de un pantano de papel*. Zaragoza: Pirineum Editorial.
- Merchant, Carolyn. 1989. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. San Francisco /etc./: Harper & Row.
- Merchant, Carolyn. 2002. *The Columbia Guide to American Environmental History*. New York: Columbia University Press.
- Merchant, Carolyn. 2004. *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture*. New York: Routledge.
- Merchant, Carolyn. 2006. «The Scientific Revolution and the Death of Nature». *Isis* 97(3):513-33.
- Miller, Char. 1992. «The Greening of Gifford Pinchot». *Environmental History Review* 16(3):1-20.
- Miller, Char. 2001. *Gifford Pinchot and the Making of Modern Environmentalism*. Washington, DC: Island Press.
- Minyons Escoltes i Guies de Catalunya. s.d. «Llei escolta i guia». *Minyons Escoltes i Guies de Catalunya*. Recuperat 12 abril 2018 (<https://www.escoltesiguies.cat/qui-som/la-llei-escolta-i-guia>).
- Mitman, Gregg. 2006. «Where Ecology, Nature, and Politics Meet: Reclaiming the Death

- of Nature». *Isis* 97(3):496-504.
- Molina Villar, Joan Josep. 2003. «L'origen dels balnearis a Catalunya». *ETC. Estudis de Turisme de Catalunya* (13):36-42.
- Montero, Gregorio i Rafael Serrada. 2013. *La situación de los bosques y el sector forestal en España - ISFE 2013 - ISFE 2013*. Lourizán (Pontevedra): Sociedad Española de Ciencias Forestales.
- Monzón Perala, Antonio. 2001. «Recuerdos de Aigüestortes». P. 441-48 en *La investigació al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Cinquenes Jornades d'Investigació al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Ajuntament de la Vall de Boí, Barruera. 18, 19 i 20 d'octubre de 2000*. Lleida: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient. Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici.
- Moore, Jason W. 2007. «Silver, Ecology, and the Origins of the Modern World, 1450-1640». P. 123-42 en *Rethinking Environmental History. World-System History and Global Environmental Change*, editat per A. Hornborg, J. R. McNeill, i J. Martínez Alier. Lanham: AltaMira Press.
- Moreno Garrido, Ana. 2007. *Historia del turismo en España en el siglo XX*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Moreno Izquierdo, Rafael. 2016. *La historia secreta de las bombas de Palomares. La verdad sobre el accidente nuclear silenciada durante 50 años*. Barcelona: Crítica.
- Mulero Mendigorri, Alfonso. 2002. *La Protección de espacios naturales en España: antecedentes, contrastes territoriales, conflictos y perspectivas*. Madrid [etc.]: Mundi-Prensa.
- Museu del Montgrí i del Baix Ter. 1996. «L'aigua: el Ter i el Daró». *Papers del Montgrí* (14):13-23.
- Musèu dera Val d'Aran. 2014a. «La Mina Victòria». *Val d'Aran. L'essència dels Pirineus*. Recuperat 5 desembre 2016 (<http://www.valdaran.com/listing-item/mina-victoria/>).
- Musèu dera Val d'Aran. 2014b. «Mina Margalida». *Val d'Aran. L'essència dels Pirineus*. Recuperat 5 desembre 2016 (<http://www.valdaran.com/listing-item/mina-margalida/>).
- Nash, Roderick. 2014. *Wilderness and the American Mind*. New Haven: Yale University Press.
- Neumann, Roderick P. 2002. *Imposing Wilderness. Struggles over Livelihood and Nature*

- Preservation in Africa*. Berkeley: University of California Press.
- Neumann, Roderick P. 2005. *Making Political Ecology*. London: Hodder Education.
- Nieto-Galan, Agustí. 2004. *Cultura industrial. Història i medi ambient*. Barcelona: Rubes. Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient.
- Nieto-Galan, Agustí. 2007. *Antonio Gramsci (1891-1937), 70 anys després*. Barcelona: Fundació Nous Horitzons.
- Nieto-Galan, Agustí. 2011a. «Antonio Gramsci Revisited: Historians of Science, Intellectuals, and the Struggle for Hegemony». *History of Science* 49:453-78.
- Nieto-Galan, Agustí. 2011b. *Los públicos de la ciencia. Expertos y profanos a través de la historia*. Madrid: Marcial Pons.
- Nieto-Galan, Agustí. 2016. *Science in the Public Sphere. A history of lay knowledge and expertise*. London: Routledge.
- Nogué Font, Joan. 1985. *Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de la Garrotxa*. Girona: Diputació de Girona.
- Nogué Font, Joan. 1986. *La percepció del bosc: la Garrotxa com a espai viscut*. Girona: Ajuntament d'Olot.
- Nogué Font, Joan. 1993. «La dimensió territorial del nacionalisme». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* VIII(35):193-201.
- Nogué Font, Joan. 2007. «Paisatge, identitat i territori». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos. Actes Congrés sobre el Paisatge*, 719-28.
- Nogué Font, Joan. 2010. *Paisatge, territori i societat civil*. València: Tres i Quatre.
- Nogué i Font, Joan, Laura Puigbert, i Gemma Bretcha, ed. 2008. *Paisatge i salut*. Olot. Barcelona: Observatori del Paisatge. Generalitat de Catalunya. Departament de Salut.
- Observatori del Paisatge de Catalunya. s.d. «L'Observatori. Presentació: Què és l'Observatori del Paisatge de Catalunya». *Observatori del Paisatge*. Recuperat 28 febrer 2018 (<http://www.catpaisatge.net/cat/observatori.php>).
- Oreskes, Naomi. 2013. «Why I Am a Presentist». *Science in Context* 26(04):595-609.
- Oreskes, Naomi i Erik M. Conway. 2011. *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. London: Bloomsbury.
- Ortega Santos, Antonio. 2002. *La tragedia de los cerramientos*. Valencia: Historia Social.

- Pallarès, Marta. 2004. «Parc Nacional d'Aigüestortes i l'Estany de Sant Maurici». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*. Recuperat 24 abril 2018 (http://territori.scot.cat/cat/notices/parc_nacional_d_aigUestortes_i_l_estany_de_sant_maurici_628.php).
- Pallarès, Marta. 2005. «Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*. Recuperat 24 abril 2018 (http://territori.scot.cat/cat/notices/parc_nacional_d_aigUestortes_i_estany_de_sant_maurici_823.php).
- Pallarès, Marta. 2006. «Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*. Recuperat 24 abril 2018 (http://territori.scot.cat/cat/notices/parc_nacional_d_aigUestortes_i_estany_de_sant_maurici_1028.php).
- Pallarès, Marta. 2007. «Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Ampliació». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*. Recuperat 24 abril 2018 (http://territori.scot.cat/cat/notices/parc_nacional_d_aigUestortes_i_estany_de_sant_maurici_ampliaciO_285.php).
- Pallarès, Marta. 2010. «Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Ampliació». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*. Recuperat 24 abril 2018 (http://territori.scot.cat/cat/notices/2010/10/parc_nacional_d_rsquo_aigUestortes_i_estany_de_sant_maurici_ampliaciO_2726.php).
- Pallarès Blanch, Marta. 2009. «Turisme a la muntanya». En *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional de l'oferta i els productes turístics*, editat per F. López Palomeque. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Innovació, Universitats i Empresa. Recuperat 24 maig 2017 (<http://www.atlesturismecatalunya.cat/>).
- Paluzie Mir, Lluís. 2017. «Taula rodona "Lluites compartides"». Intervenció de Lluís Paluzie». Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. 2005. *Parc Nacional d'Aigüestortes*

- i Estany de Sant Maurici*. Barcelona: Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient i Habitatge.
- Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa. 2002. *Guia per a visites. Educació ambiental. Cursos 2002-2004*. Olot: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.
- Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa. 2005. *Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa*. Barcelona: Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa. Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient i Habitatge.
- Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà. 2005. *Parc Natural dels Aiguamolls l'Empordà*. Barcelona: Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà. Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient i Habitatge.
- Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà. 2009. «Patrimoni natural i cultural. Aiguamolls de l'Empordà. Parcs naturals. Generalitat de Catalunya». Recuperat 26 octubre 2016 (<http://parcsnaturals.gencat.cat/ca/aiguamolls-emporda/coneixeu-nos/patrimoni-natural-cultural/>).
- Park, Katharine. 2006. «Women, Gender, and Utopia: The Death of Nature and the Historiography of Early Modern Science». *The Cambridge History of Science III* 97(3):487-95.
- Pavón Gamero, David. 2002. «Els canvis demogràfics». P. 45-67 en *Canvis socioambientals a l'Alt Empordà (1950-2000). Natura i història en l'evolució recent del paisatge altempordanès*, editat per A. Ribas i Palom i D. Saurí i Pujol. Girona: Universitat de Girona: Servei de Publicacions.
- Perarnau Llorens, Jaume. 2013. «El patrimonio minero del Franquismo y su incidencia en el paisaje industrial catalán». *TICCIH - VI Congreso para la conservación del Patrimonio Industrial y de la obra pública en España: El Patrimonio Industrial en el contexto histórico del Franquismo (1939-1975)*.
- Pérez Cebada, Juan Diego. 1999. «Minería del cobre y contaminación atmosférica. Estrategias empresariales en las cuencas de Swansea, Huelva y Montana». *Revista de Historia Industrial VIII(16):45-67*.
- Pérez Cebada, Juan Diego. 2001a. «Contaminación y medio minero en el pasado: un debate actual». P. 11-26 en *Minería y Medio Ambiente en perspectiva histórica*, editat per J. D. Pérez Cebada. Huelva: Universidad de Huelva.

- Pérez Cebada, Juan Diego. 2001b. «La génesis de las políticas conservacionistas en el sector minero». P. 51-78 en *Minería y Medio Ambiente en perspectiva histórica*, editat per J. D. Pérez Cebada. Huelva: Universidad de Huelva.
- Pérez Cebada, Juan Diego. 2001c. «Lluvia ácida y deforestación en la mina: el primer expediente de compensación por daños causados por efecto de la contaminación atmosférica (1847)». P. 239-64 en *Naturaleza transformada. Estudios de historia ambiental en España*, editat per M. González de Molina i J. Martínez Alier. Barcelona: Icaria.
- Pérez Ramos, María Isabel. 2017. *A Quest for Environmental Sovereignty: Chicano/a Literary Experiences of Water (Mis)Management and Environmental Degradation in the U.S. Southwest*. KTH Royal Institute of Technology. Tesi doctoral.
- Pinch, Trevor. 1994. «Cold fusion and the sociology of scientific knowledge». *Technical Communication Quarterly* 3(1):85-100.
- Pinchot, Gifford. 1910. *The Fight for Conservation*. New York: Doubleday, Page & Company.
- Pintó Fusalba, Josep. 2009. «Paisatge i activitat turística». En *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional de l'oferta i els productes turístics*, editat per F. López Palomeque. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Innovació, Universitats i Empresa. Recuperat 21 març 2017 (www.atlesturismecatalunya.cat).
- Placència Llonçà, Josep. 2008. *Els béns comunals a l'Alt Pirineu i Aran. Estudi sobre la situació i les perspectives dels espais comunals a les comarques de l'Alt Pirineu i Aran*. Tremp: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Institut per al Desenvolupament i la Promoció de l'Alt Pirineu i Aran.
- Planagumà, Marc i Òmnium Garrotxa. 2017. *Salvem els volcans*. Recuperat 21 juny 2018 (<https://www.youtube.com/watch?v=mG82QUckC90>). Documental.
- Poole, Robert. 2014. «What Was Whole about the Whole Earth? Cold War and Scientific Revolution». P. 213-35 en *The Surveillance Imperative: Geosciences during the Cold War and Beyond*, editat per S. Turchetti i P. Roberts. New York: Palgrave Macmillan.
- Pyenson, Lewis. 2002. «Comparative History of Science». *History of Science* 40(1):1-33.
- Radding, Cynthia. 2005. *Landscapes of Power and Identity: Comparative Histories in the Sonoran Desert and the Forests of Amazonia from Colony to Republic*. Durham, NC: Duke University Press.

- Radkau, Joachim. 1993. «¿Qué es la historia del medio ambiente?». Editat per M. González de Molina i J. Martínez Alier. *Ayer. Historia y Ecología* (11):119-46.
- Radkau, Joachim. 2008. *Nature and Power. A Global History of the Environment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raynaud, Dominique. 2003. *Sociologie des controverses scientifiques*. Paris: Presses universitaires de France.
- Ribas Massana, Frederic. 2008. *Retrat d'una elit catalanista. Deixebles i hereus de Cambó: vint personatges*. Barcelona: Editorial Sunya.
- Rico Boquete, Eduardo. 2000. «Política forestal y conflictividad social en el noroeste de España durante el primer franquismo, 1939-1959». *Historia Social* 38:117-40.
- Rico Boquete, Eduardo. 2003. «El Estado en los montes: intervención pública y respuestas sociales en torno al manejo de los recursos naturales». *Gerónimo de Uztariz* 19:77-96.
- Rispa Pifarré, Josep Maria. 2005. «Joanito del Sastre, pastor i guarda d'Aigüestortes». *El Portarró. Butlletí del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici*, 9-14.
- Roca, Albert. 2009. *25 anys de protecció als Aiguamolls de l'Empordà*. Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà. Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient i Habitatge.
- Roma Casanovas, Francesc. 1996. *Història social de l'excursionisme català. Dels orígens a 1936*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau.
- Roma Casanovas, Francesc. 2000. *Els Pirineus maleïts. Natura, cultura i economia moral en les societats dites tradicionals*. Barcelona: Alta Fulla.
- Roma Casanovas, Francesc. 2001. *El Paradís indicible: la representació de Montserrat a l'edat moderna*. Manresa: Secció d'Estudis del Centre Excursionista de la Comarca de Bages.
- Roma Casanovas, Francesc. 2006. *L'excursionisme a Catalunya. 1876-1939*. Centelles.
- Roma Casanovas, Francesc. 2010. *La Construcció medial de la muntanya a Catalunya (segles XV-XX). Una mirada al paisatge des de la geografia cultural*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- Romagosa Casals, Francesc. 2007. *Els Aiguamolls de l'Empordà: un paisatge en transformació*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- Ros, Joandomènec. 2012. «Rachel Carson, sensitive and perceptive interpreter of

- nature». *Contributions to Science* 8(1):23-32.
- Sabio Alcutén, Alberto. 1997. *Los montes públicos en Huesca (1859-1930). El bosque no se improvisa*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses (Diputación de Huesca).
- Salmerón, Pilar. 2011. «Can Masdéu i l'Hospital de Sant Llätzer, 1902-1973». *De Santa Creu a Sant Pau. El bloc de la història de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau*. Recuperat 17 gener 2017 (<http://desantacreuasantpau.blogspot.com.es/2011/06/can-masdeu-i-lhospital-de-sant-llatzer.html>).
- Sánchez Aguilera, Dolores i Anna Torres Delgado. 2009. «Apartaments i habitatges d'ús turístic». En *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional de l'oferta i els productes turístics*, editat per F. López Palomeque. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Innovació, Universitats i Empresa. Recuperat 15 febrer 2017 (<http://www.atlesturismecatalunya.cat/>).
- Sánchez Ferndáñez, Juan Oliver. 1996. «Problemas en la gestión de bienes comunales: examen de dos casos en Asturias». P. 169-92 en *La gestión comunal de recursos. Economía y poder en las sociedades locales de España y América Latina*, editat per M. N. Chamoux i J. Contreras. Barcelona: Icaria.
- Sánchez Picón, Andrés. 2001. «Transición energética y expansión minera en España». P. 265-88 en *Naturaleza transformada. Estudios de historia ambiental en España*, editat per M. González de Molina i J. Martínez Alier. Barcelona: Icaria.
- Sánchez Picón, Andrés. 2015. «La deforestación. Un impacto del boom minero». *Andalucía en la Historia* 47:8-11.
- Sánchez Vilanova, Llorenç. 1990. *La Canadenca: un fenomen econòmic-social que transformà el Pallars*. La Pobla de Segur: Casa Torres.
- Sánchez Vilanova, Llorenç. 1991. *L'Aventura hidroelèctrica de la Ribagorçana: ENHER i la seva influència en la transformació socio-econòmica de l'Alta Ribagorçana*. Lleida: Associació d'Amics de l'Alta Ribagorçana.
- Sánchez Vilanova, Llorenç. 1992. *L'aventura hidroelèctrica de la Vall de Capdella*. Barcelona: FECSA.
- Sánchez Vilanova, Llorenç. 1993. *Victoriano Muñoz: enginyer*. La Pobla de Segur: Empresa Hidroelèctrica Ribagorzana, ENHER.
- Sánchez Vilanova, Llorenç. 1998. *L'Alta Ribagorça: estudi i anàlisi històrica*. Consell

Comarcal de l'Alta Ribagorça.

Sánchez Vilanova, Llorenç. 2000. «*La Productora*» i el paper rellevant que assumeix en els aprofitaments hidroelèctrics del Pallars i la Vall d'Aran. La Pobla de Segur: Associació de Cultura «Comú de Particulars» - Història i Cultura del Pallars.

Sánchez Vilanova, Llorenç. 2012. *L'aventura de l'aigua. Cent anys dels primers projectes hidràulics de Lleida*. Lleida: Edicions de la Clamor. Institut d'Estudis Ilerdencs. Diari Segre.

Saraiva, Tiago. 2016. «Fascist Modernist Landscapes: Wheat, Dams, Forests, and the Making of the Portuguese New State». *Environmental History* 21(1):54-75.

Sargatal Vicens, Jordi. 1976. «Els aiguamolls de l'Empordà amenaçats». *Presència* 431:8-9.

Sargatal Vicens, Jordi. 1981. «L'Estany de Castelló d'Empúries». *Hora Nova* 200:10.

Sargatal Vicens, Jordi. 1985. «Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà». *Hora Nova* 424:2.

Sargatal Vicens, Jordi, Rosa Llinàs Viola, i Francesc Giró Amigó. 1978. *Els ocells de l'Empordà*. Figueres: Centre Excursionista Empordanès.

Sargatal Vicens, Jordi i Lluís Roura. 2003. *Els Aiguamolls de l'Empordà*. Girona: Gràfiques Alzamora.

Sau, Elisabet. 2012. «Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Ampliació». *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya. Societat Catalana d'Ordenació del Territori*. Recuperat 24 abril 2018 (http://territori.scot.cat/cat/notices/2012/11/parc_nacional_d_rsquo_aigüestortes_i_estany_de_sant_maurici_ampliació_3168.php).

Secord, James. 2014. *Controversy in Victorian Geology: The Cambrian-Silurian Dispute*. Princeton: Princeton University Press.

Selles Rigat, Narcís. 1999. *Art, política i societat en la derogació del franquisme*. Gaüses: Llibres del Segle.

Serra Rotés, Rosa. 2008. «Fires, mercats i festes de bestiar de peu rodó: una mirada històrica i antropològica». *L'Erol: revista cultural del Berguedà*, 17-21.

Shiva, Vandana. 2001. *Biopiratería: el saqueo de la naturaleza y del conocimiento*. Barcelona: Icaria.

Sievert, James. 1999. «Abruzzo National Park: Land of dreams». *Environment and History* 5(3):293-307.

Snow, Charles Percy. 1959. *The Two Cultures and the Scientific Revolution*. New York:

- Cambridge University Press.
- SOLCHA. 2017. «Historia y descripción de la SOLCHA». *Sociedad Latinoamericana y Caribeña de Historia Ambiental*. Recuperat 23 febrer 2017 (<https://solcha.uniandes.edu.co/index/index.php/acerca-de-solcha/historia-y-descripcion>).
- Solé i Sabaté, Josep Maria, ed. 2005. *El Franquisme a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- Solé Massip, Jordi i Víctor Bretón Solo de Zaldívar. 1986. «El Paraíso Poseído. La política de parques naturales, 1880-1935». *Geocrítica. Cuadernos críticos de geografía humana* 63.
- Soler Insa, Jordi. 2010. *La política de protecció d'espais naturals de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Swyngedouw, Erik. 2014. «“Not A Drop of Water...”: State, Modernity and the Production of Nature in Spain, 1898-2010». *Environment and History* 20(1):67-92.
- Swyngedouw, Erik. 2015. *Liquid Power. Contested Hydro-Modernities in Twentieth-Century Spain*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press.
- Tarraubella Mirabet, Xavier. 1986. *La Canadenca al Pallars: repercussions socio-econòmiques de la construcció de l'embassament de Sant Antoni a la Conca de Tremp (1910-1920)*. Universitat de Barcelona. Tesi de llicenciatura.
- Tarraubella Mirabet, Xavier. 2012. «Barcelona Traction y su labor en la explotación hidroeléctrica de los ríos del Pirineo leridano entre 1912 y 1935». en *Simposio Internacional Globalización, innovación y construcción de redes técnicas urbanas en América y Europa, 1890-1930. Brazilian Traction, Barcelona Traction y otros conglomerados financieros y técnicos*, editat per V. Casals i H. Capel. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Tarraubella Mirabet, Xavier. 2013. «Els aprofitaments hidroelèctrics pirinencs i el seu impacte al Pallars». *Barcelona quaderns d'història* 19:137-56.
- Tatjer Mir, Mercedes. 2009. «En los orígenes del turismo litoral: los baños de mar y los balnearios marítimos en Cataluña». *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales* XIII(296 (5)).
- Temper, Leah, Daniela del Bene, i Joan Martínez Alier. 2015. «Mapping the frontiers and front lines of global environmental justice: the EJAtlas». *Journal of Political Ecology*

22:255-78.

- Temper, Leah, Joan Martínez Alier, i Daniela del Bene. s.d. «Environmental Justice Atlas». *Environmental Justice Atlas*. Recuperat 24 gener 2018 (<https://ejatlas.org/>).
- Terradas, Jaume. 2001. *Ecologia urbana*. Barcelona: Rubes.
- Terradas, Jaume. 2016. «In urbibus mundi». *El blog del CREA*. Recuperat 26 gener 2017 (<http://blog.creaf.cat/coneixement/in-urbibus-mundi/>).
- Thompson, Charis. 2006. «Back to Nature? Resurrecting Ecofeminism after Poststructuralist and Third-Wave Feminisms». *Isis* 97(3):505-12.
- Tuan, Yi-Fu. 2007. *Topofilia. Un estudio de las percepciones, actitudes y valores sobre el entorno*. Barcelona: Melusina.
- Turchetti, Simone et al. 2012. «The Earth Under Surveillance». *Viewpoint: Magazine of the British Society for the History of Sciences* 98:1-3.
- Turchetti, Simone i Peder Roberts, ed. 2014. *The Surveillance Imperative: Geosciences during the Cold War and Beyond*. New York: Palgrave Macmillan.
- Uekoetter, Frank. 2013. *The Green and the Brown. A History of Conservation in Nazi Germany*. New York: Cambridge University Press.
- UPF. Ensenyaments de Periodisme. 2009. «Presència. Biografia de la publicació». *Montserrat Roig. Obra periodística*. Recuperat 7 juny 2018 (https://www.upf.edu/depeca/GRP/Roig/catalegs/cataleg_presencia.html).
- Urteaga, Luis. 1980. «Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX». *Geocrítica. Cuadernos críticos de geografía humana* 29.
- Vaccaro, Ismael i Oriol Beltran, ed. 2007a. *Ecología política de los Pirineos. Estado, historia y paisaje*. Tremp: Garsineu.
- Vaccaro, Ismael i Oriol Beltran. 2007b. «Introducción. Paisajes en efervescencia: hacia una ecología política de los Pirineos». P. 13-30 en *Ecología política de los Pirineos. Estado, Historia y Paisaje*, editat per I. Vaccaro i O. Beltran. Tremp: Garsineu.
- Valdés, Catalina. 2014. «Por un paisaje nacional: la montaña como imagen de Chile en la pintura del siglo XIX». P. 109-26 en *Los riesgos traen oportunidades: transformaciones globales en los Andes sudamericanos*, editat per A. Borsdorf, R. Sánchez, R. Hidalgo, i H. M. Zunino. Santiago de Chile: Instituto de Geografía UC.

- Valls Biosca, Maria. 1980. «El piano de Caldes». *Muntanya* 707:5-6.
- Valverde, José A. 2004. *La aventura de Doñana. Cómo crear una Reserva. Memorias de un Biólogo Heterodoxo. Tomo IV*. Madrid: Quercus: V&V.
- Varillas, Benigno i Humerto da Cruz. 1981. *Para una historia del movimiento ecologista en España*. Madrid: Miraguano Ediciones.
- Vecchio, Bruno. 2010. «Forest Visions in Early Modern Italy». P. 108-25 en *Nature and History in Modern Italy*, editat per M. Armiero i M. Hall. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- Vidal, Fernando i Nélia Dias. 2016. «Introduction: the endangerment sensibility». P. 1-37 en *Endangerment, Biodiversity and Culture*, editat per F. Vidal i N. Dias. New York: Routledge.
- Vilanova, Santiago. 1974. «Olot: la guerra dels volcans». *Presència* 328:12-15.
- Vilanova, Santiago. 2017a. *Salvem els nostres volcans. Crònica periodística i ecologista de la defensa de la Zona Volcànica de la Garrotxa*. Girona: Curbet Edicions.
- Vilanova, Santiago. 2017b. «Taula rodona “Lluites compartides”». Intervenció de Santiago Vilanova».
- Vileisis, Ann. 1997. *The Unknown Landscape: A History of America's Wetlands*. Washington, DC: Island Press.
- Villalón Barragán, Sebastià. 2010. «Fons Presència». *Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions. Arxiu Municipal de Girona*. Recuperat 7 juny 2018 (<https://www.girona.cat/sgdap/docs/ISAD-G/presencia-ISAD.pdf>).
- Wakild, Emily. 2011. *Revolutionary Parks. Conservation, Social Justice, and Mexico's National Parks, 1910-1940*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Watling, Jennifer et al. 2017. «Impact of pre-Columbian “geoglyph” builders on Amazonian forests». *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114(8):1868-73.
- Wikipedia. 2016a. «Centrales térmicas en España». *Wikipedia. La enciclopedia libre*. Recuperat 9 desembre 2016 (https://es.wikipedia.org/wiki/Anexo:Centrales_térmicas_en_España).
- Wikipedia. 2016b. «Reactores nucleares de España». *Wikipedia. La enciclopedia libre*. Recuperat 9 desembre 2016 (https://es.wikipedia.org/wiki/Anexo:Reactores_nucleares_de_España).

- Wikipedia. 2017a. «Anopheles». *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. Recuperat 19 gener 2017 (<https://en.wikipedia.org/wiki/Anopheles>).
- Wikipedia. 2017b. «Malaria». *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. Recuperat 19 gener 2017 (<https://en.wikipedia.org/wiki/Malaria>).
- Winiwarter, Verena et al. 2004. «Environmental History in Europe from 1994 to 2004: Enthusiasm and Consolidation». *Environment and History* 10(4):501-30.
- Worster, Donald. 1989. «Doing Environmental History». P. 289-307 en *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*, editat per D. Worster. Cambridge: Cambridge University Press.
- Worster, Donald. 1993. *The Wealth of Nature: environmental history and the ecological imagination*. New York [etc.]: Oxford University Press.
- Worster, Donald. 1996. «The Two Cultures Revisited: Environmental History and the Environmental Sciences». *Environment and History* 2(1):3-14.
- Worster, Donald. 2008. *A Passion for Nature. The Life of John Muir*. New York: Oxford University Press.
- Yearley, Steven. 1995. «The Environmental Challenge to Science Studies». P. 457-79 en *The Handbook of Science and Technology Studies*, editat per S. Jasanoff, G. E. Markle, J. C. Peterson, i T. Pinch. London: Sage.
- Zanchi, Giuliana, Daniel Thiel, Tim Green, i Marcus Lindner. 2007. *Forest Area Change and Afforestation in Europe: Critical Analysis of Available Data and the Relevance for International Environmental Policies*. Joensuu: European Forest Institute.
- Zoido Naranjo, Florencio i Andrés Arroyo Pérez. 2003. «La población de España». P. 19-75 en *Tendencias demográficas durante el siglo XX en España*. Madrid: Instituto Nacional de Estadística.

Notícies als mitjans de comunicació

- 324 Redacció. 2018a. «Detecten la presència d'un llop al Port del Comte». *Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals*. Recuperat 13 juny 2018 (<http://www.ccma.cat/324/detecten-la-presencia-dun-llop-a-port-del-comte/noticia/2832391/#>).

- 324 Redacció. 2018b. «Neixen sis cadells d'ós bru al Pirineu el 2017». *Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals*. Recuperat 14 juny 2018 (<http://www.ccma.cat/324/neixen-sis-cadells-dos-bru-al-pirineu-el-2017/noticia/2847413/>).
- A. B, M. 1983. «El volcán Cruscat utilizado como vertedero de basuras». *Diario de Barcelona*, març 15.
- A., R. 1977. «Aiguamolls i irracionalisme». *Presència* 489:37.
- Abril-80. 1975. «Curset sobre el vulcanisme a Olot». *Olot-misión* 1003:11-12.
- ACN. 2016. «Alliberat al Pallars Sobirà el nou ós bru que havia d'arribar d'Eslovènia». *La Vanguardia*, juny 7. Recuperat 14 juny 2018 (<http://www.lavanguardia.com/vida/20160607/402338797068/alliberat-al-pallars-sobira-el-nou-os-bru-que-havia-d-arribar-d-eslovenia.html>).
- ACN. 2018a. «Detecten la presència d'un llop a la serra del Port del Comte». *El Punt Avui*, gener 19. Recuperat 14 juny 2018 (<http://www.elpuntavui.cat/societat/article/5-societat/1324101-detecten-la-presencia-d-un-llop-a-la-serra-del-port-del-comte.html>).
- ACN. 2018b. «Detecten la presència d'un llop a la serra del Port del Comte». *La Vanguardia*, gener 19. Recuperat 14 juny 2018 (<http://www.lavanguardia.com/local/solsones/20180119/44115451044/detecten-la-presencia-dun-llop-a-la-serra-del-port-del-comte.html>).
- Alot. 1975a. «El volcà de Santa Margarida». *Olot-misión* 1004:15.
- Alot. 1975b. «Vulcanisme i parcs naturals». *Olot-misión* 1007:8-9.
- ARA. 2016. «Així és Goiat, el jove ós bru alliberat al Pirineu». *ARA*, juny 7. Recuperat 14 juny 2018 (https://www.ara.cat/societat/Pirineus-os-bru-eslovenia-alliberar-goiat-pyros_0_1591040982.html).
- Aragó, Narcís-Jordi. 1996. «El Debat Costa Brava, pas a pas». *Presència* 179:62-70.
- B., E. 1992. «Condenan a una indemnización a los taxistas de la Vall de Boí». *La Mañana*, novembre 29, 11.
- B., M. 1992. «Duras sanciones para regular el transporte "ilegal" de montaña». *Segre*, setembre 19, 13.
- B., R. 1988a. «Derruida la capilla del Sant Esperit, obra de Eduardo Torroja». *La Mañana*, abril 22, 8.

- B., R. 1988b. «ICONA derriba la capilla del Sant Esperit del Parque Nacional de Aigües Tortes». *La Mañana*, abril 22, 1.
- B., S. 1975. «Les escombraries. De Bonavista a Batet i finalment al Cruscat». *Olot-misión* 985:8.
- Baburés, J. M. 1979. «Els volcans un any després». *L'olotí* 2:12-14.
- Badia Lloan, Daniel. 1992. «Respuesta al Sr. alcalde de Vilaller». *Segre*, setembre 17.
- Balasch. 1992. «A partir de juny solament es podrà visitar Sant Maurici a peu o en taxi...». *La Mañana*, maig 23.
- Bassols Isamat, Emili. 2008. «Els volcans salvats». *Revista de Girona* 251:60-65.
- Bassols Isamat, Emili. 2017. «Corrua d'objectes». *El Cartipàs*, maig, 6.
- Benabarre, Maricel. 1992. «L'Alta Ribagorça vive una crisi en el sector del transporte público». *Segre*, setembre 15, 18.
- Berga, J. i J. L. Rodríguez. 1992. «Los taxistas de Boí bloquean durante tres horas el acceso a Aigüestortes». *Segre*, setembre 13, 19.
- Berga, Joan. 1992. «La Alta Ribagorça, a favor de un servicio de taxi "compartido"». *Segre*, setembre 26.
- Bouvard i Pécuchet. 1977a. «El Ter polititzat». *Presència* 486:10-11.
- Bouvard i Pécuchet. 1977b. «L'altra ocupació dels aiguamolls». *Presència* 484:13.
- Bouvard i Pécuchet. 1977c. «Simulacre d'una ocupació». *Presència* 477:14-15.
- Bouvard i Pécuchet. 1977d. «Taula rodona amb el Grup de Defensa». *Presència* 467:18-19.
- C. C., M. 1983. «Santa Pau. Algunes consideracions sobre la Llei de Protecció de la Zona Volcànica de la Garrotxa». *L'olotí* 230:7.
- C., Ll. 1991. «Espot restringirà de modo progresivo el acceso de vehículos a Aigüestortes». *Segre*, octubre 5, 11.
- C., Ll. 1992. «Los últimos turistas reabren la "guerra del taxi" en Aigüestortes». *Segre*, octubre 16.
- C., Ll. 1993. «La Pobla se suma a El Pont en la petición de licencias de taxi para Aigüestortes». *Segre*, gener 26.
- C., N. 1992a. «Aigüestortes recibe menos de 100 coches diarios». *La Mañana*, juliol 15.
- C., N. 1992b. «Controlan desde ayer el acceso a Sant Maurici». *La Mañana*, juny 2.
- C., N. 1992c. «Debaten el conflicto de los taxis de Boí el día 25». *Segre*, setembre 19, 10.

- C., N. 1992d. «El acceso a Aigüestortes se regulará desde el 1 de junio». *La Mañana*, maig 22, 3.
- C., N. 1992e. «El p rking de Aigüestortes dar  cabida a unos 120 coches». *La Mañana*, diciembre 15.
- C., N. 1992f. «Fantova cree que el fin de temporada traer  la calma entre los taxistas». *La Mañana*, setembre 16, 15.
- C., N. 1992g. «Inician hoy la regulación del acceso al Parc d'Aigüestortes». *La Mañana*, juny 4.
- C., N. 1992h. «Los taxis de Aigüestortes irán acreditados a partir del 93». *La Mañana*, noviembre 17.
- C., N. 1992i. «Los taxistas de Bo  acatan la regulación de tarifas». *La Mañana*, setembre 22, 12.
- C., N. 1992j. «Los taxistas de Boí no pactar n con la agencia». *La Mañana*, setembre 17, 11.
- C., N. 1992k. «Los taxistas de Lleida piden que se aplique bien la ley en el "caso Boí"». *La Mañana*, setembre 18.
- C., N. 1992l. «Ventura y Turmo difieren de Fantova sobre el tema de los taxis». *La Mañana*, setembre 23, 19.
- C., N. 1992m. «Viatges Aigüestortes solicita que 2 de sus coches entren en el Parc en agosto». *Segre*, abril.
- C., N. 1992n. «Vilaller y el Pont quieren un servicio de taxis comarcal». *La Mañana*, setembre 26, 20.
- C., N. 1993a. «Aigüestortes fija el transporte y los p rkings como prioridades este año». *La Mañana*, maig 27.
- C., N. 1993b. «Alins, T rvia y Vall de Card s, pendientes de aprobación». *La Mañana*, diciembre 10, 11.
- C., N. 1993c. «Aprueban nuevas licencias de taxi para Aigüestortes». *La Mañana*, diciembre 18.
- C., N. 1993d. «El patronato de Aigüestortes debatir  sobre nuevos accesos en diciembre». *La Mañana*, noviembre 19.
- C., N. 1993e. «Espot exige mantener todos sus accesos a Aigüestortes». *La Mañana*, diciembre 10, 11.

- C., N. 1993f. «Espot firmará el convenio del transporte al parque nacional en diciembre». *La Mañana*, novembre 3.
- C., N. 1993g. «Espot pone condiciones para el convenio de Aigüestortes». *La Mañana*, novembre 19.
- C., N. 1993h. «La agencia de Aigüestortes cerrará sus oficinas de Boí en septiembre». *La Mañana*, juliol 25, 9.
- C., N. 1993i. «Medi Natural resolverá el tema de los taxis del Pont antes de Semana Santa». *La Mañana*, març 18.
- C., N. 1993j. «Precedente “grave” para las agencias, según Turrión». *La Mañana*, juliol 25, 9.
- C., N. 1993k. «Transport asesorará al patronato de Aigüestortes». *La Mañana*, juny 4.
- C., N. 1993l. «Unificarán el sistema de transporte público al Parc d’Aigüestortes». *La Mañana*, juny 16.
- C., N. 1993m. «Vall de Cardós, Alins y Mijaran piden acceso a Aigüestortes». *La Mañana*, octubre 19.
- Caellas, Lluís. 1991. «Dos controles limitarán a 450 el tope de coches en Aigüestortes». *Segre*, maig 29.
- Caellas, Lluís. 1993. «El Patronato de Aigüestortes dejará subir finalmente al Parc a los taxistas de El Pont». *Segre*, abril 17, 12.
- Castañer, Margarida. 1983a. «La protecció de la Zona Volcànica (I)». *L’olotí* 226:10-11.
- Castañer, Margarida. 1983b. «La Zona de Protecció Zolcànica (III)». *L’olotí* 234:17.
- Castells, Núria. 1992a. «Cortan el acceso al parque a la agencia Aigüestortes». *La Mañana*, setembre 13, 8.
- Castells, Núria. 1992b. «Los coches ya no entrarán en Aigüestortes a partir del 93». *Segre*, desembre 2.
- CBC News. 2017. «Geoglyphs in Amazon rainforest a mystery to scientists - World - CBC News». *CBC News*. Recuperat 13 novembre 2017 (<http://www.cbc.ca/news/world/amazon-rainforest-geoglyphs-1.3976081>).
- Clavijo, Juli. 1977. «Volcans: taula rodona. Destruir o conservar una zona única». *Olot-misió* 1117:10-11.
- Comalat, Salvador. 1985a. «Cada dia, deu camions s’emporten gredes de manera il·legal de Sant Joan les Fonts». *Punt Diari*, maig 25, 3.

- Comalat, Salvador. 1985b. «Eduard de Balle i Jordi Bosch, pregoners d'unes festes del Tura reivindicatives». *Punt Diari*, setembre 7, 3.
- Comalat, Salvador. 1985c. «La comissió científica dels volcans plega pel pacte d'Hortalà i "Minas de Olot"». *Punt Diari*, octubre 31, 15.
- Comalat, Salvador. 1985d. «"Seccionar el Croscat és pagar amb gredes per comptes de diners"». *Punt Diari*, abril 18, 13.
- Comalat, Salvador. 1985e. «Totes les propostes d'Hortalà tallen el Croscat com formatge». *Punt Diari*, abril 20, 11.
- Comalat, Salvador. 1988. «Protesten per la política forestal a la zona volcànica». *Punt Diari*, març 8, 14.
- La Comarca. 1982. «L'abocador d'escombraries». *La Comarca* 167:6.
- La Comarca. 1983a. «La Generalitat ha d'aplicar la llei de protecció de la zona volcànica». *La Comarca* 242:5.
- La Comarca. 1983b. «Nomenats nous membres de la Comissió Científica de la Zona Volcànica». *La Comarca* 230:9.
- Cortadellas, Xavier. 1990. «El curs dels rius». *Revista de Girona* 142:96-103.
- Els joves i no tan joves de La Canya. 1977. «Contaminació a La Canya». *Presència* 492:29-30.
- Espígol Camps, Jaume. 1985a. «Salvem el segon volcà més gran de Catalunya». *Punt Diari*, gener 9, 6.
- Espígol Camps, Jaume. 1985b. «Zona volcànica: El senyor Marçal pixa fora de test». *Punt Diari*, maig 22, 4.
- Espígol Camps, Jaume. 1985c. «Zona volcànica». *Los Sitios*, maig 23, 14.
- Estéban, Ramon. 2011. «Els pagesos de Santa Pau declaren la guerra al cabirol». *El Punt Avui. Comarques Gironines*, agost 10, 2.
- F., R. 1981. «Acte científic per presentar el projectes socialista». *L'olotí* 96:10.
- Field Museum. 2017. «Ancient peoples shaped the Amazon rainforest: Trees domesticated by pre-Columbian peoples remain more common in forests near ancient settlements». *ScienceDaily*. Recuperat 13 novembre 2017 (www.sciencedaily.com/releases/2017/03/170302143939.htm).
- Folch Ribalta. 1985. «La Garrotxa rebutja una proposta d'Indústria». *AVUI*, maig 18, 11.
- Folch Ribalta. 1986a. «El volcà Cruscat serà reparat en quinze dies». *AVUI*, abril 4, 4.

- Folch Ribalta. 1986b. «Multen tres empreses per abocar brossa al volcà Croscat». *AVUI*, març 25, 7.
- G., J. i J. M. 1993. «El Patronato de Aigüestortes permite el acceso a los taxistas de El Pont». *Segre*, gener 6, 10.
- Galvez Cruz, Salvador. 1980. «Volcans: proposició no de llei socialista». *La Comarca* 93:15.
- Garfella, Carlos. 2018. «El llop torna pas a pas». *El País*, febrer 5. Recuperat (https://cat.elpais.com/cat/2018/02/04/catalunya/1517784386_886371.html).
- La Garrotxa. 1975a. «Curset de vulcanisme». *La Garrotxa* 1847:15.
- La Garrotxa. 1975b. «Curset sobre el vulcanisme a Olot». *La Garrotxa* 1848:18.
- La Garrotxa. 1975c. «Del passat curset de vulcanisme». *La Garrotxa* 1853:5.
- La Garrotxa. 1977a. «CPPZV convoca taula rodona. Actes clausura CSPN». *La Garrotxa* 1962:8.
- La Garrotxa. 1977b. «Els volcans són nostres». *La Garrotxa* 1964:3.
- La Garrotxa. 1977c. «Interessant taula rodona sobre la zona volcànica». *La Garrotxa* 1962:7.
- Genís, Narcís, Igor Grabulosa, i Pau Lanao. 1983. «Els aiguamolls de l'Alt Empordà, salvats per a la vida». *Presència* 607:9-18.
- Giralt Barroso, Enrique. 1967. «Más sobre el Lago de San Mauricio». *La Prensa*, octubre 27.
- Giralt, Josep M. 1975. «Curset sobre vulcanisme». *La Garrotxa* 1851:5.
- J., R. 1983. «El conseller Hortalà visitó Olot». *Los Sitios*, juliol 21.
- J., R. 1985a. «“Cal que s'aturin les extraccions i, llavors, parlar de rehabilitació”». *Los Sitios*, maig 22, 10.
- J., R. 1985b. «Casanovas, a favor del trasllat de Minas Olot a Sant Esteve». *Los Sitios*, maig 14, 10.
- J., R. 1985c. «Ecoropa diu que la greda no és mineral, per tant no calia concessió minera». *Los Sitios*, maig 29, 8.
- J., R. 1985d. «El conveni Conselleria-Minas Olot es mou en termes mitjos». *Los Sitios*, juny 27, 13.
- J., R. 1985e. «El Parlament català debatrà la protecció de la zona volcànica». *Los Sitios*, juny 12, 8.
- J., R. 1985f. «Es busquen il·legalitats al pacte de les gredes». *Los Sitios*, setembre 24, 7.

- J., R. 1985g. «Hortalà diu que les crítiques al pacte són poc serioses». *Los Sitios*, setembre 7, 8.
- J., R. 1985h. «Hortalà parlà amb to irònic de la seva “idea” a l’Orfeó». *Los Sitios*, maig 26.
- J., R. 1985i. «Jordi Pujol inaugurarà a Olot el polígon industrial i el Casal dels volcans». *Los Sitios*, setembre 10, 6.
- J., R. 1985j. «La “idea” d’Hortalà divideix la Junta de protecció volcànica». *Los Sitios*, abril 20, 13.
- J., R. 1985k. «Les festes del Tura ja són en erupció». *Los Sitios*, setembre 7, 9.
- J., R. 1985l. «“Si desconeix el projecte tècnic que em truqui i li explicaré”». *Los Sitios*, maig 16, 10.
- Josep. 1975. «Urani a Olot?» *Olot-misión* 982:8.
- Juanola, Isabel. 1983. «“El tema de les escombraries s’ha portat malament, per culpa de la Mancomunitat”». *Punt Diari*, abril 3.
- Juscafresa, Boi. 1974. «Què passa amb els arbres de la Devesa?» *Presència* 328:9.
- L. A., R. 1983. «Val la pena protegir aquest “Paratge únic de la nació catalana”?» *L’olotí* 209:8.
- L’olotí. 1979a. «Democràcia i planejament». *L’olotí* 33:3.
- L’olotí. 1979b. «Els pactes Ajuntament - “Minas de Olot, S.A.”, a punt de ser ratificats pel consistori». *L’olotí* 30:6.
- L’olotí. 1979c. «Minas Olot, S. A. 4.000.000 de penitència». *L’olotí* 32:8-9.
- L’olotí. 1980a. «I de les escombraries, que?» *L’olotí* 42:10-11.
- L’olotí. 1980b. «Proposició socialista sobre la protecció de la zona volcànica». *L’olotí* 84:7.
- L’olotí. 1980c. «Què fer de les escombraries?» *L’olotí* 76:5.
- L’olotí. 1981a. «Després del PSC també la Generalitat vol protegir els volcans». *L’olotí* 96:7.
- L’olotí. 1981b. «Passeig de Barcelona. Els arbres tornen a dur polèmica». *L’olotí* 95:12-15.
- L’olotí. 1981c. «Presentació a Olot del Projecte de Llei de protecció dels nostres volcans». *L’olotí* 95:6-7.
- L’olotí. 1983a. «Divendres es constituirà la “Junta de Protecció de la Zona Volcànica”». *L’olotí* 2008:3.
- L’olotí. 1983b. «Els científics proposen el reciclatge com a solució. Un apassionat debat sobre l’abocador d’escombraries comarcal». *L’olotí* 197:3.

- L'olotí. 1983c. «Es constitueix la Junta de Protecció dels Volcans». *L'olotí* 209:9.
- L'olotí. 1983d. «La Protecció de la Zona Volcànica, no és enlloc». *L'olotí* 219:8.
- Llausàs, Albert. 2006. «Canvis i permanències a les closes de l'Alt Empordà». *Revista de Girona* 237:36-41.
- LliG. 1981. «Proposició de Llei per a salvaguardar la zona volcànica d'Olot». *La Comarca* 106:12-13.
- Llorens, Carles. 1979. «Mines Olot S. A. Comissió informativa i Estatut». *La Comarca* 37:23.
- M., J. 1992. «Barruera pide a la Guardia Civil que vigile el paso a Aigüestortes». *Segre*, agost 27, 9.
- M., O. 1976. «El cingle de Castellfollit i els treballs de protecció de la zona volcànica». *Olot-misión* 1073:9-12.
- Madrenys, P. 1976. «La degradació dels volcans». *Presència* 417:19-21.
- Madridejos, Antonio. 2016. «La Generalitat allibera un nou ós eslovè al Pirineu». *El Periódico de Catalunya*, juny 7. Recuperat 14 juny 2018 (<https://www.elperiodico.cat/ca/medi-ambient/20160607/alliberat-os-eslove-pirineu-5186602>).
- Madridejos, Antonio. 2018. «Tres llops deambulen pel Pirineu català». *El Periódico de Catalunya*, gener 19. Recuperat 14 juny 2018 (<https://www.elperiodico.cat/ca/medi-ambient/20180119/detectat-llop-alt-pirineu-6563278>).
- La Mañana. 1988. «Demoler patrimonio». *La Mañana*, abril 22, 15.
- La Mañana. 1991. «De 400 a 900 coches diarios en la reserva». *La Mañana*, agost 2, 12.
- La Mañana. 1992a. «Hoy se cierra al tráfico el acceso a Aigüestortes». *La Mañana*, juny 1, 8.
- La Mañana. 1992b. «La agencia Viatges Aigüestortes desea un acuerdo con los taxistas de la Vall». *La Mañana*, maig 6.
- La Mañana. 1992c. «Los taxistas de Barruera cortan el acceso al Parc d'Aigüestortes». *La Mañana*, setembre 13.
- La Mañana. 1992d. «Ultiman en la Vall de Boí la formación de la Associació de Taxistes». *La Mañana*, març 11.
- La Mañana. 1993a. «Los párking de Espot y Boí, antes del verano». *La Mañana*, desembre 18.
- La Mañana. 1993b. «Taxistas y agencia se enfrentan de nuevo». *La Mañana*, abril 10, 13.

- Mayans, Antoni. 1977a. «Cloenda de la Campanya per a la Salvaguarda del Patrimoni Natural, en el marc del Congrés de Cultura Catalana». *Olot-misión* 1120:12.
- Mayans, Antoni. 1977b. «Els cons volcànics, intocables». *Olot-misión* 1130:15.
- Mayans, Antoni. 1977c. «Josep Mª Mallarach, per la salvació dels volcans». *Olot-misión* 1119:8-9.
- Mayans, Antoni. 1977d. «“Minas de Olot, S.A.” abandona temporalment el Cruscat...» *Olot-misión* 1122:9.
- Mayans, Antoni. 1977e. «Volcans: l’Ajuntament comença a actuar!» *Olot-misión* 1121:12-13.
- Menta. 1992. «Se auguran grandes restricciones para poder entrar en Aigüestortes». *Segre*, agost 16.
- Moli. 1977. «Ens estem venent els Volcans a 100 ptes. tonelada!» *La Garrotxa* 1960:5-6.
- de Moner, Josep. 1991a. «Acusan a Aigüestortes de negar el acceso de agencias turísticas». *Segre*, juliol 15, 20-21.
- de Moner, Josep. 1991b. «Aigüestortes aplica por primera vez las restricciones al tráfico». *Segre*, agost 8, 10.
- de Moner, Josep. 1992a. «Aigüestortes defiende a los taxistas de Boí de la competencia desleal». *Segre*, agost 16.
- de Moner, Josep. 1992b. «Aigüestortes inicia la restricción de vehículos particulares para acceder al Parc». *Segre*, juliol 18.
- de Moner, Josep. 1992c. «Aigüestortes recibe menos coches que el tope fijado». *Segre*, juny 5.
- de Moner, Josep. 1992d. «Arresto domiciliario a los taxistas que cerraron la entrada a Aigüestortes». *Segre*, novembre 29.
- de Moner, Josep. 1992e. «Boí restringirá la entrada de vehículos particulares al Parc d’Aigüestortes». *Segre*, juliol 22.
- de Moner, Josep. 1992f. «El alcalde de Vilaller califica de “inquisidora” la actitud de Boí». *Segre*, agost 30, 11.
- de Moner, Josep. 1992g. «El consell quiere que todos los taxistas de la comarca tengan acceso a Aigüestortes». *Segre*, desembre 13.
- de Moner, Josep. 1992h. «El transporte en el área de Aigüestortes se abrirá a empresas foráneas». *Segre*, març 26.

- de Moner, Josep. 1992i. «Los taxistas de Boí recurren el Plan de Gestión de Aigüestortes». *Segre*, juliol 19.
- de Moner, Josep. 1992j. «Preocupación en El Pont por el acceso público a Aigüestortes». *Segre*, diciembre 9.
- de Moner, Josep. 1992k. «Sabotaje contra el acceso a Aigüestortes por la Vall de Boí». *Segre*, agost 9, 14.
- de Moner, Josep. 1992l. «Vecinos de Boí piden taxis por sus terrenos en Aigüestortes». *Segre*, juliol 31.
- de Moner, Josep. 1993a. «Denegados más permisos a taxistas para llevar turistas a Aigüestortes». *Segre*, noviembre 3.
- de Moner, Josep. 1993b. «El Patronato vuelve a denegar el acceso de taxistas de El Pont a Aigüestortes». *Segre*, gener 30, 10.
- de Moner, Josep. 1993c. «Primer veto a los taxistas de El Pont para entrar a Aigüestortes». *Segre*, abril 7, 13.
- de Moner, Josep. 1993d. «Satisfacción en Boí al renuncia la agencia de viajes Aigüestortes». *Segre*, juliol 20.
- de Moner, Josep. 1993e. «Subir en taxi a Aigüestortes costará a partir de ahora 500 pesetas por persona». *Segre*, juliol 7.
- de Moner, Josep. 1993f. «Vilaller ofrece licencias de taxi para eludir las limitaciones de Aigüestortes». *Segre*, abril 13, 12.
- de Moner, Josep i Ll. C. 1992. «El acceso de vehículos centra las alegaciones a Aigüestortes». *Segre*, juliol 30, 10.
- de Moner, Josep i A. G. 1992. «El plan de Aigüestortes prevé vetar la entrada de vehículos particulares». *Segre*, febrer 13, 18.
- Olot-misión. 1975a. «Curset sobre vulcanisme a Olot». *Olot-misión* 1004:7.
- Olot-misión. 1975b. «La problemàtica de les escombraries. Abocadors». *Olot-misión* 1012.
- Olot-misión. 1975c. «La reunió al volcà de Santa Margarida». *Olot-misión* 1005:8.
- Olot-misión. 1977a. «Actes finals de la campanya». *Olot-misión* 1119:14.
- Olot-misión. 1977b. «Dibuixem els volcans». *Olot-misión* 1120:13.
- Olot-misión. 1977c. «Història de les explotacions de greda als volcans catalans». *Olot-misión* 1111:10-11.

- P., J. M. 1993a. «Barruera se informa sobre el acceso de taxis a Aigüestortes». *La Mañana*, febrer 17, 14.
- P., J. M. 1993b. «Viatges Aigüestortes tancarà ante la actitud de los taxistas». *La Mañana*, juliol 19.
- P., J. M. i N. C. 1993a. «Aigüestortes tindrà nuevo sistema de transporte». *La Mañana*, juliol 7, 11.
- P., J. M. i N. C. 1993b. «El acuerdo de los taxis del Pont se hará efectivo en un plazo de 15 días». *La Mañana*, abril 10, 13.
- El País. 2016. «Alliberat un ós eslovè al Pirineu per evitar que totes les cries tinguin el mateix pare». *El País*, juny 7. Recuperat 14 juny 2018 (https://cat.elpais.com/cat/2016/06/07/videos/1465321361_662286.html).
- Perales, Pilar. 1992a. «¿Qué baja el volumen de visitas al Parc d'Aigüestortes?» *Segre*, octubre 4.
- Perales, Pilar. 1992b. «¿Qué baja el volumen de visitas al Parc d'Aigüestortes?» *La Mañana*, octubre 4.
- Pérez y tres firmas más, A. 1992. «Visita a Aigüestortes». *Segre*, agost 31.
- Presència. 1977. «Ocupem els aiguamolls». *Presència* 474:14-15.
- PSUC. 1979. «Comunicat del PSUC sobre l'acord Ajuntament - "Minas Olot"». *L'olotí* 32:11.
- Puig Valls, Rafael. 1898. «La Patria y el árbol». *La Vanguardia*, setembre 21, 4.
- Puigdemont, Carles. 1985. «No hi ha lloc per les escombraries». *Punt Diari*, novembre 3, 21-22.
- Punt Diari. 1985a. «1.200 adhesions al manifest». *Punt Diari*, juny 29, 13.
- Punt Diari. 1985b. «El Crosbat serà tallat com un formatge per indemnitzar l'empresa Minas Olot, S.A.» *Punt Diari*, abril 17, 11.
- Punt Diari. 1985c. «Es repararà la zona de l'abocador d'escombraries del Crosbat». *Punt Diari*, agost 17.
- Punt Diari. 1985d. «Hortalà no convenç ni els seus diputats per tallar el Crosbat». *Punt Diari*, maig 14, 11.
- Punt Diari. 1985e. «Joan Hortalà no entén la postura de Casanovas sobre el Crosbat». *Punt Diari*, maig 18, 13.
- Punt Diari. 1985f. «La protesta per la degradació de la zona volcànica garrotxina travessa

- la frontera». *Punt Diari*, maig 29, 14.
- Punt Diari. 1985g. «Olot vol que la Generalitat l'ajudi a cremar les deixalles a Girona». *Punt Diari*, març 29.
- Punt Diari. 1985h. «Qüestionen la legalitat del pacte dels volcans». *Punt Diari*, desembre 11, 14.
- Punt Diari. 1988. «Olot clausura definitivament l'abocador del Crosca». *Punt Diari*, setembre 13, 14.
- R., R. 1992. «Taxistas de Boí denuncian a uno del Pont por "cargar" clientes en Barruera». *La Mañana*, octubre 16.
- Regió7. 2016. «El nou ós que s'ha alliberat al Pirineu es diu Goiat, té 10 anys i pesa 205 quilos». *Regió7: El Diari de la Catalunya Central*, juny 7. Recuperat 14 juny 2018 (<http://www.regio7.cat/cerdanya-alt-urgell/2016/06/07/nou-os-que-sha-alliberat/364800.html>).
- Reixac, J. 1983. «Els volcans d'Olot, protegits per totes les lleis, continuen patint». *El Món*, maig 12.
- Revista de Girona. 1985. «Dossier. Els Aiguamolls de l'Alt Empordà, una batalla guanyada. Cronologia de set anys de lluita (juliol 1976 - octubre 1983)». *Revista de Girona* 110:13-18.
- Roura, Pep. 1983. «Veïns de Santa Pau es van manifestar al firal d'Olot per la qüestió dels volcans». *La Comarca* 246:7.
- Rubió, Francesc. 1988. «Els propietaris critiquen la gestió de la direcció del parc natural de la Garrotxa». *Diari de Girona*, març 8.
- Segre. 1992a. «El acceso a Aigüestortes por Boí, restringido al tráfico desde ayer». *Segre*, agost 2.
- Segre. 1992b. «Los taxistas de Boí bloquean en manifestación el acceso a Aigüestortes». *Segre*, setembre 13, 1.
- Segre. 1992c. «Los taxistas de Boí desconvocan la huelga prevista para hoy». *Segre*, setembre 14, 7.
- Segre. 1992d. «Quejas de los taxistas de Sort por el limitado acceso a Aigüestortes». *Segre*, agost 25.
- Segre. 1992e. «Quejas de turistas a las limitaciones de Aigüestortes». *Segre*, agost 28.

- Segre. 1992f. «Retrasada la restricció para acceder al parque». *Segre*, juny 2.
- Segre. 1992g. «Sabotaje a la entrada de Aigüestortes por Barruera». *Segre*, agost 9, 1.
- Segre. 1992h. «Tráfico cree que Viatges Aigüestortes actúa dentro de la legalidad». *Segre*, setembre 20, 16.
- Segre. 1993a. «Cierra la agencia de Aigüestortes». *Segre*, juliol 19.
- Segre. 1993b. «El consell insistirá en el acceso de los taxis al Parc». *Segre*, febrer 7.
- Segre. 1993c. «El Patronato veta otra vez a los taxistas de El Pont en Aigüestortes». *Segre*, gener 30.
- Segre. 1993d. «Los taxistas de El Pont de Suert podrán llevar turistas a Aigüestortes». *Segre*, gener 6.
- Segre. 1993e. «Los taxistas de El Pont reciben las licencias de Aigüestortes». *Segre*, juny 24.
- Segura, Cristian. 2014. «El declivi continua al sanatori de Can Rectoret». *El País*, octubre 24. Recuperat 17 gener 2017 (http://cat.elpais.com/cat/2014/10/24/catalunya/1414141419_778949.html).
- The Telegraph. 2001. «Obituary: Bert Axell». *The Telegraph*. Recuperat 23 octubre 2017 (<http://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/1363459/Bert-Axell.html>).
- Unwin, Brian. 2001. «Obituary: Bert Axell». *The Guardian*. Recuperat 23 octubre 2017 (<https://www.theguardian.com/news/2001/dec/11/guardianobituaries.highereducation>).
- Valeri, Xavier. 2017a. «Crit d'auxili de Castellfollit per salvar la cinglera». *Diari de Girona*, març 24.
- Valeri, Xavier. 2017b. «El cabirol s'escampa a tot Catalunya». *Diari de Girona*, febrer 3.
- Vall Clara, Joan. 1985a. «El conseller Hortalà ho dirà a qui ho hagi de dir». *Presència* 688:10.
- Vall Clara, Joan. 1985b. «Marçal Casanovas». *Presència* 692:10.
- Vallès Xirau, Joan. 1989. «Una guia didàctica dels aiguamolls». *Revista de Girona* 137:89-90.
- Varillas, Benigno. 1978. «La actual política de repoblación forestal atenta contra la Naturaleza». *El País*, febrer 21.
- Varillas, Benigno. 1980. «Diez años de ecologismo español». *El País*, agost 3.
- Vilanova, Joan. 1980. «La lluita pels volcans: el combat continua». *L'olotí* 81:10-11.

Legislació

- BOE. 1946a. «Decreto de 12 de julio de 1946 sobre aprovechamiento integral del río Noguera Ribagorzana y sus afluentes». *Boletín Oficial del Estado*, 5949-50.
- BOE. 1946b. «Decreto de 5 de abril de 1946 por el que se concede al Instituto Nacional de Industria la reserva en firme del aprovechamiento hidroeléctrico integral de la cuenca del río Noguera Ribagorzana, en la forma que se expresa». *Boletín Oficial del Estado*, 3887-90.
- BOE. 1950. «Decreto-Ley de 16 de octubre de 1950 por el que se crea el Patronato Nacional de la Montaña de Montserrat». *Boletín Oficial del Estado*, diciembre 28, 6023-24.
- BOE. 1957. «Orden de 6 de abril de 1957 por el que se aprueba el Reglamento del Parque Nacional de Aguas Tortas y Lago de San Mauricio». *Boletín Oficial del Estado*, 137-39.
- BOE. 1971. «Decreto 2684/1971, de 5 de noviembre, por el que se modifica la estructura orgánica del Ministerio de Agricultura». *Boletín Oficial del Estado*, noviembre 6, 17824-29.
- BOE. 1972a. «Decreto 2899/1972, de 15 de septiembre, por el que se declara paraje pintoresco determinados sectores de la Costa Brava». *Boletín Oficial del Estado*, octubre 24, 18941-42.
- BOE. 1972b. «Decreto 639/1972, de 9 de marzo, por el que se aprueba la estructura orgánica del Instituto Nacional para la Conservación de la Naturaleza (ICONA)». *Boletín Oficial del Estado*, març 9, 5421-4323.
- BOE. 1972c. «Decreto 888/1972, de 13 de abril, por el que se crean la Comisión Delegada del Gobierno para el Medio Ambiente y la Comisión Interministerial de igual denominación». *Boletín Oficial del Estado*, abril 14, 6645-46.
- BOE. 1975a. «Ley 15/1975, de 2 de mayo, de espacios naturales protegidos». *Boletín Oficial del Estado*, 9419-21.
- BOE. 1975b. «Resolución de la Dirección General de Minas e Industrias de la Construcción por la que se hace pública la inscripción de la petición presentada por la Junta de Energía Nuclear para la declaración de una zona de reserva provisional a favor del Estado para». *Boletín Oficial del Estado*, gener 9, 476.
- BOE. 1982. «Sentencia número 69/1982, de 23 de noviembre». *Boletín Oficial del Estado*, diciembre 29, 7-9.

- BOE. 1987. «Real Decreto 1327/1987, de 16 de octubre, por el que se suprime la Comisión Interministerial del Medio Ambiente (CIMA)». *Boletín Oficial del Estado*, octubre 29, 32282.
- BOE. 1995. «Sentencia 102/1995, de 26 de junio de 1995». *Boletín Oficial del Estado*, juliol 31, 3-44.
- BOE. 1997. «Ley 40/1997, de 5 de noviembre, por la que se modifica la Ley 4/1989, de 27 de marzo, de Conservación de los Espacios Naturales». *Boletín Oficial del Estado*.
- DOGC. 1979. «Llei Orgànica 4/1979, de 18 de desembre, d'Estatut d'Autonomia de Catalunya». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, desembre 31, 576-85.
- DOGC. 1982. «Llei 2/1982, de 3 de març, de protecció de la zona volcànica de la Garrotxa». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 587-89.
- DOGC. 1983a. «Decret 113/1983, de 12 d'abril, sobre desplegament de la Llei 2/1982, de 3 de març, de protecció de la Zona Volcànica de la Garrotxa». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 880-81.
- DOGC. 1983b. «Decret 345/1983, de 7 de juliol, de nomenament de diversos membres de la Comissió Científica de la Zona Volcànica de la Garrotxa». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, agost 24, 2145.
- DOGC. 1983c. «Llei 2/1983, de 9 de març, d'alta muntanya». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, març 16, 614-17.
- DOGC. 1983d. «Llei 21/1983, de 28 d'octubre, de declaració de paratges naturals d'interès nacional i de reserves integrals zoològiques i botàniques dels aiguamolls de l'Empordà». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, novembre 11, 2801-4.
- DOGC. 1985a. «Decret 345/1985, de 21 de novembre, de cessament de diversos membres de la Comissió Científica de la Zona Volcànica de la Garrotxa». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, gener 10, 74.
- DOGC. 1985b. «Decret 59/1985, de 7 de febrer, de cessament i nomenament de membres de la Junta de Protecció i de la Comissió Científica de la zona volcànica de la Garrotxa». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, març 13, 688.
- DOGC. 1985c. «Llei 12/1985, de 13 de juny, d'espais naturals». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (556):2113-19.
- DOGC. 1987. «Ordre de 9 de juny de 1987, de nomenament del senyor Josep M^a

- Mallarach i Carrera com a Director del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, juny 29, 2646.
- DOGC. 1988. «Llei 7/1988, de 30 de març, de reclassificació del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 1539-43.
- DOGC. 1991. «Llei 22/1990, de 28 de desembre, de modificació parcial dels límits de la zona perifèrica de protecció del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, gener 11, 77-79.
- DOGC. 1993. «Decret 82/1993, de 9 de febrer, pel qual s'aprova el Pla rector d'ús i gestió del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, març 29, 2231-40.
- DOGC. 1995. «Llei 1/1995, de 16 de març, per la qual s'aprova el Pla territorial general de Catalunya». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, març 31, 2621-22.
- DOGC. 2003. «Decret 39/2003, de 4 de febrer, pel qual s'aprova el Pla rector d'ús i gestió del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, febrer 19, 3280-87.
- DOGC. 2007. «Decret 176/2007, de 31 de juliol, regulador dels procediments de compensació de danys i perjudicis causats a l'agricultura i la ramaderia per espècies animals protegides de la fauna salvatge autòctona». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, agost 2, 26274-76.
- DOGC. 2010. «Llei 15/2010, del 28 de maig, de declaració del Parc Natural del Montgrí, les Illes Medes i el Baix Ter, de dues reserves naturals parcials i d'una reserva natural integral». *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, juny 3, 42743-71.
- Gaceta de Madrid. 1916. «Ley de 4 de diciembre de 1916 de Parques Nacionales». *Gaceta de Madrid*, desembre 8, 575.
- Gaceta de Madrid. 1917. «Real decreto de 23 de febrero de 1917». *Gaceta de Madrid*, febrer 24, 460-62.
- Gaceta de Madrid. 1918a. «Ley de 22 de julio de 1918 relativa a la conmemoración del duodécimo Centenario de la batalla de Covadonga». *Gaceta de Madrid*, juliol 22, 227.
- Gaceta de Madrid. 1918b. «Ley de 24 de julio relativa a desecación de lagunas, marismas y terrenos pantanosos». *Gaceta de Madrid*, juliol 27, 268-70.
- Gaceta de Madrid. 1918c. «Real decreto de 16 de agosto de 1918 creando el Parque

Nacional del Valle de Ordesa o del río Ara, en el Pirineo del Alto Aragón, fijando sus límites y extensión y los del Parque Nacional de Covadonga». *Gaceta de Madrid*, agost 15, 493-94.

Gaceta de Madrid. 1920. «Real orden declarando sitio nacional el monte de San Juan de la Peña, del término municipal de Botaya (Huesca)». *Gaceta de Madrid*, novembre 5, 606.

Gaceta de Madrid. 1928. «Real Decreto-Ley Núm. 1.605». *Gaceta de Madrid*, setembre 18, 1618-19.

Gaceta de Madrid. 1933. «Ley de 13 de mayo de 1933 relativa al Patrimonio Artístico Nacional». *Gaceta de Madrid*, maig 25, 1394-99.

Gaceta de Madrid. 1946. «Decreto de 28 de diciembre de 1945 por el que se declara paraje pintoresco el lugar llamado Moixina y sus alrededores, junto a la ciudad de Olot (Gerona)». *Gaceta de Madrid*, gener 11, 332-33.

Gaceta de Madrid. 1954a. «Decreto de 22 de enero de 1954 por el que se crea el Parque Nacional del Teide (Canarias)». *Gaceta de Madrid*, febrer 4, 655-56.

Gaceta de Madrid. 1954b. «Decreto de 6 de octubre de 1954 por el que se crea el Parque Nacional de la "Caldera de Taburiente", en la isla de la Palma, de Santa Cruz de Tenerife». *Gaceta de Madrid*, octubre 30, 7292.

Arxius

Durant la recerca s'ha obtingut informació i/o imatges dels següents arxius i centres de documentació:

- Centre de Documentació del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici.
- Arxiu d'Imatges del Consell Cultural de les Valls d'Àneu.
- Centre de Documentació del Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa.
- Arxiu Comarcal de la Garrotxa.
- Centre de Documentació del Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà.

La major part de la informació consultada en aquests arxius i centres de documentació han estat publicacions diverses (llibres, tesis doctorals, etc.) que també es poden trobar en altres indrets, així com recull de premsa; aquestes fonts han estat citades als apartats

anteriors. Pel que fa a les imatges cedides i utilitzades en aquesta tesi, allà on s'han inserit, consta d'on provenen. Finalment, al Centre de Documentació del PNAESM s'han consultat documents no publicats i no catalogats. Cartes, al·legacions i informes citats en aquesta tesi es detallen tot seguit, amb la indicació de l'arxivador i la carpeta on es troben.

Agrupación Excursionista de Balaguer. 1967. «Carta de l'Agrupació Excursionista de

Balaguer al Patronato del Parque Nacional de Aigües-Tortes y Lago S. Mauricio».

Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte

Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.

Agrupación Excursionista Montaña. 1967. «Carta de la Agrupación Excursionista Montaña al

Director del Patronato del Parque Nacional de Aigües Tortes y Lago de San Mauricio».

Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte

Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.

Alcalde d'Espot et al. 1967. «Carta de diversos alcaldes del Pallars Sobirà i el Pallars Jussà

al Governador Civil de Lleida». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant

Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.

Alcalde de València d'Àneu. 1976. «Al·legació al projecte de nova classificació del Parc

Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». Parc Nacional d'Aigüestortes i

Estany de Sant Maurici. Proposta d'ampliació a Parc Nacional d'Aigüestortes, Estany

de Sant Maurici, Alt Àneu i Montardo (1978).

Anòn. 1992. «Al·legacions presentades al Pla Rector d'Ús i Gestió del Parc Nacional

d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». Pla Rector Aigüestortes. Tramitació.

Al·legacions. Correspondència.

Asociación Excursionista de Reus. 1967. «Carta de la Asociación Excursionista de Reus al

Presidente del Parque Nacional de Aigües Tortes i Estany de Sant Maurici». Dossier

Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació

Estació d'Alta Muntanya a Espot.

Associació de Pesca Esportiva de la Vall de Boí. 1992. «Al·legacions al Pla Rector d'Ús i

Gestió del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». Pla Rector

Aigüestortes. Tramitació. Al·legacions. Correspondència.

Club Dinámico. 1967. «Carta del Club Dinámico al Patronato del Parque Nacional de

- Aigües Tortes y Lago San Mauricio». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.
- Club Excursionista Montblanc. 1967. «Carta del Club Excursionista Montblanc al Patronato del Parque Nacional de Aigües Tortes-Lago San Mauricio». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.
- Coll Puigbò, Josep. 1976. «Carta de Josep Coll Puigbò a ICONA». Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Proposta d'ampliació a Parc Nacional d'Aigüestortes, Estany de Sant Maurici, Alt Àneu i Montardo (1978).
- Escolà Boada, Oleguer. 1976. «Al·legació al projecte de nova classificació del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Proposta d'ampliació a Parc Nacional d'Aigüestortes, Estany de Sant Maurici, Alt Àneu i Montardo (1978).
- Federació Lleidatana de Pesca. 1992. «Alegaciones al Pla Rector d'Ús i Gestió del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». Pla Rector Aigüestortes. Tramitació. Al·legacions. Correspondència.
- Federación Catalana de Montañismo. 1967. «Carta de la Federación Catalana de Montañismo al Presidente del Patronato Nacional de Aigües Tortes y Lago San Mauricio». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.
- Federación Española de Sociedades Protectoras de Animales y Plantas. 1967. «Carta de la Federación Española de Sociedades Protectoras de Animales y Plantas al Gobierno Civil de Lérida». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.
- Gobernador Civil de Lérida. 1967. «Carta del Gobernador Civil Presidente de la Junta del Parque al Comisario de Parques Nacionales». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.
- Monzón Perala, Antonio. 1976a. «Carta del Jefe Provincial del ICONA en Lérida al Director General del ICONA». Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Proposta d'ampliació a Parc Nacional d'Aigüestortes, Estany de Sant Maurici, Alt Àneu i Montardo (1978).

Monzón Perala, Antonio. 1976b. «Informe del Jefe Provincial del ICONA en Lérida, sobre los escritos presentados durante el período de Información Pública». Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Proposta d'ampliació a Parc Nacional d'Aigüestortes, Estany de Sant Maurici, Alt Àneu i Montardo (1978).

Sección de Montaña y Excursionismo «La Walkyria». 1967. «Carta de la Sección de Montaña y Excursionismo “La Walkyria” al Patronato del Parque Nacional de Aigües Tortes y Llac de St Maurici». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.

Sección Excursionista del Centro de Lecturas de Reus. 1967. «Carta de la Sección Excursionista del Centro de Lecturas de Reus al Patronato del Parque Nacional de Aigües Tortes y Lago San Mauricio». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.

Unión Excursionista de Cataluña. 1967. «Carta de la Unión Excursionista de Cataluña al Presidente del Patronato del Parque Nacional de Aigües Tortes y San Mauricio». Dossier Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (històric) (I). Projecte Creació Estació d'Alta Muntanya a Espot.

Veïns caps de família del poble de Son del Pi. 1976. «Al·legació al projecte de nova classificació del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici». Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Proposta d'ampliació a Parc Nacional d'Aigüestortes, Estany de Sant Maurici, Alt Àneu i Montardo (1978).